N. IORGA

SATE ȘI PREOȚI

DIN

ARDEAL

BUCUREȘTI
Inst. de Arte Grafice CAROL GÖBL S-r I. ST. RASIDESCU
16, STRADA DOAMNEI, 16
1902

No. 5556

N. IORGA

SATE ȘI PREOȚI

DIN

ARDEAL

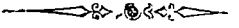

BUCUREȘTI
Inst. de Arte Grafice „CAROL GOBL" S r l. ST. RASIDESCU
16, Strada Doamnei, 16.
1902.

Aceste studiĭ aŭ fost tipărite întâiŭ în „Noua Revistă Română“, continuată apoĭ supt titlul de „Revista Română“. Începîndu-le, aveam de gînd să daŭ numaĭ cuprinsul izvoarelor nouă, privitoare la viaţa în trecut a Românilor de supt Coroana Ungarieĭ, pe care le descoperisem în cursul uneĭ călătoriĭ în Ardeal şi la Pesta. Dintre aceste izvoare, cele maĭ însemnate eraŭ acelea care alcătuiaŭ bogata corespondenţă, în mare parte purtată în româneşte, a episcopuluĭ neunit Dionisie Novacovicĭ. Şi prin corespondenţă nu înţeleg numaĭ schimbul de scrisoriĭ al episcopuluĭ, ci toate actele privitoare la clerul român neunit de pe vremea sa şi la poporeniĭ cîrmuiţĭ sufleteşte de acest cler, toată archiva episcopală a celuĭ d'întâiŭ păstor după Unire a Românilor ce nu voise a primi această schimbare a legiĭ saŭ o părăsise, după un timp maĭ lung saŭ maĭ scurt.

Din acest plan originar, venia şi titlul supt care s'aŭ urmat deosebitele părţĭ ale lucrăriĭ în

Revistă. Dar, cînd izvoarele mi s'aŭ înfățișat din noŭ, legate acum între dînsele și luminate prin cunoașterea, de aiurea, a subiectuluĭ, cînd explicațiĭ nouă s'aŭ impus și s'aŭ ivit ipotese prea interesante pentru ca ele să nu fie înfățișate, titlul, rămas de la întîiul articol, n'a maĭ cuprins pe deplin subiectul. Acesta s'a desvoltat de la sine, după nevoĭ intrinsece, și pe încetul m'am găsit povestind maĭ mult istoria culturală a Românilor de peste munțĭ, începînd încă din vremurĭ cu totul vechĭ, de la care maĭ era drum pănă la stăpînirea Vlădicăĭ sîrbesc pentru Neunițiĭ de neamul nostru din Ardeal.

Firește că s'a jertfit aicĭ, în carte, partea din titlu ce nu maĭ corespundea, și ast-fel cetitorul e lămurit de la început asupra cuprinsuluĭ.

Cine vrea să vadă cum se trăia în bordeiele și căsuțele Românilor din satele și tîrgurile Ardealuluĭ pănă în timpurile cînd buciumul luĭ Horia chemă la răsplătire și răsbunare, dacă nu la biruință, — ceteascăcă rîndurile acestea, scrise cu tot atîta dragoste pentru adevărul, căruia mi-am închinat străduințile, și pentru neamul din care mă sînt mîndru că fac parte.

Și, dacă ele vor fi cetite cum se cetește la popoarele luminate, dacă interesul pentru această carte m'ar îndemna și el să urmăresc maĭ departe aceste cercetărĭ asupra uneĭ vieți ce ne

este așa de scumpă și se leagă așa de strîns de a noastră, atunci cetitorul e rugat să privească lucrarea de față ca un întăiu volum din istoria culturală a Românilor Ardeleni.

N. IORGA.

PREOȚILOR ȘI ÎNVĂȚĂTORILOR

DIN ROMÂNIMEA DE PESTE MUNȚĬ,

CELOR PRIN CARĬ SE PĂSTREAZĂ NEAMUL

IN AȘTEPTAREA VIITORULUI

CARE ATÎRNĂ DE VREDNICIA NOASTRĂ

Închină această cărticică

Autorul.

INTRODUCERE

I.

INNAINTE DE UNIRE

Mai multe milioane de Români, locuind în țări de veche stăpînire etnică saŭ politică romînească, nu fac parte din Statul nostru. Pe cînd ei păstrează însă, cu iubire și spirit de jertfă, ființa lor deosebită ca popor, pe cînd contribuie după puteri, după grelele împrejurări în care-și duc traiul, la dezvoltarea cugetării și a scrierii românești, noi nu li acordăm altă atenție decît aceia, cu totul interesată, a politicianilor, cari s'aŭ gîndit la un moment dat că ar fi util să se folosească de dînșii pentru luptele lor de răsturnare și căpătuire.

Literatura de călătorii a noastră nu e bogată: dar între paginele care s'aŭ scris n'ar fi fost răŭ să se întîmpine și cîte-va despre țara pe care aŭ apărat-o și aŭ făcut-o roditoare, cu sîngele inimii și sudoarea frunții lor, frații noștri înstrăinați, ceĭ de dincolo de Carpați, de dincolo

de Nistru, de dincolo de granița meșteșugită și străbătută de blesteme pe care aŭ tăiat-o cumpărătoriĭ de suflete omenești pe lîngă șanțurile bătrîneĭ Suceve. Trebuie să cunoaștem de fapt, tot așa de bine ca și usurpatoriĭ, ceia ce reclamăm de drept, căcĭ alt-fel reclamațiile noastre nu sînt decît niște zădarnice tînguirĭ, care nu răzbat pînă la auzul izbîndeĭ, niște florĭ de retorică artificială, care nu daŭ roadă.

Literatura noastră istorică, și maĭ ales cea serioasă, cu informația îndestulătoare, critica dreaptă și forma potrivită cu timpul, e abia la începutul eĭ. În ea se pot găsi tratate, pentru anumite scopurĭ, și întrebărĭ de istorie universală, care puteaŭ să fie lăsate și pentru maĭ tîrziŭ. Dar în zadar ar căuta cineva între toate aceste cărțĭ și cărțuliĭ, în care se povestește despre trecut, una singură în care un Român de aicĭ, din România, să fi deslușit un punct privitor la istoria acelor ce se luptă pentru existența lor cu gîndul la noĭ. La multe s'ar putea găsi că ne pricepem, la multe lucrurĭ rele și la cîte-va bune, dar între acestea nu e și felul cum trebuie să aducem prinosul lucruluĭ cinstit și venit din inimă idealelor noastre.

Vecinii noștri de peste Dunăre aŭ o civilisație mult maĭ tînără decît a noastră, și ea a venit la eĭ, nu după o continuitate de silințĭ către lumină, ca la noĭ, ci după veacurĭ întregĭ de în-

tunerec desăvîrșit. Dintre aĭ lor, mult maĭ puținĭ decît aĭ noștrĭ s'aŭ găsit în afară de Statul pe care li l'aŭ dăruit maĭ dăunăzi liberatoriĭ lor și celelalte Puterĭ ale Europeĭ. Dar eĭ caută cu sfințenie să lămurească tot ceea ce privește viața națională în părțile bulgărești ce nu se împărtășesc de libertate, și chiar acolo unde din presența Bulgarilor a maĭ rămas o tradiție pe cale a se pierde, un nume înfipt încă în amintirea oamenilor, se găsește cîte un învățat care vine cu osteneală și dragoste să culeagă ce se maĭ poate afla încă despre aĭ luĭ carĭ aŭ fost acolo.

Alțiĭ vin prin urmare la ceia ce aŭ fost odată, și noĭ nu binevoim, în lipsa noastră de conștiință, să aruncăm o privire la ceea ce este și poate fi și maĭ mult al nostru, la miile de sate, la sutele de miĭ de oamenĭ carĭ vorbesc graiul nostru și se încălzesc în sufletele lor răbdătoare de ceia ce ne încălzește și pe noĭ.

Dacă nu va avea alt merit, cercetarea de față va avea pe acela că este cea d'intăiŭ lucrare în care un Român din Bucureștĭ cercetează viața conaționalilor săĭ din hotare străine.

I.

Istoria Românilor liberĭ astăzĭ și carĭ aŭ păstrat în totdeauna, mulțămită unor împrejurărĭ maĭ priincioase, acea parte însemnată a libertățiĭ care

e dreptul de a-şĭ da legĭ şi de a se cîrmui singurĭ în toată viaţa din lăuntru, — e o istorie de Domnĭ şi de ţăranĭ, de Curţĭ şi de sate. De la Domnĭ vin războaiele şi păcile, bisericile şi mănăstirile, cărţile şi legile, tot ce se vede limpede la cea d'intîiŭ aruncătură de ochĭ asupra trecutuluĭ unuĭ popor. De la ţăranĭ aŭ venit holdele, datinele şi cîntecele, hrana trupuluĭ şi sufletuluĭ tuturora, munca şi poesia. Fără a studia pe amîndoĭ aceştĭ factorĭ, istoria noastră nu poate să fie bine înţeleasă şi judecată.

Din istoria Românilor trăind în Stat propriŭ face parte pînă maĭ deunăzĭ istoria Basarabieĭ şi a Bucovineĭ. Din potrivă, istoria Ardealuluĭ nostru e de la început chiar o istorie de ţăranĭ. De ţăranĭ cu pămînt şi fără, de ţăranĭ cu carte şi fără carte, de ţăranĭ carĭ aŭ muncit numaĭ cu braţele, păstrînd obiceiurile şi îmbogăţind limba prin cînturĭ, şi de ţăranĭ carĭ aŭ luptat ca moşneniĭ şi soldaţĭ, de ţăranĭ carĭ s'aŭ rugat luĭ Dumnezeŭ după slova tipărită pentru binele, fericirea şi — în fundul gînduluĭ une-orĭ — pentru iertarea din robie a tuturora.

O istorie de sate şi de preoţĭ e istoria Ardealuluĭ românesc.

Ea trebue să fie scrisă de noĭ, însă e maĭ greŭ a o scrie decît istoria unuĭ Stat. Săteniĭ nu fac letopiseţe pentru faptele juzilor şi nu sapă pisaniĭ în lespezĭ de piatră întru amintirea acelor

dintre dînșiĭ carĭ se întorc în pămîntul strămoșilor. Viața modestă de acolo nu lasă alte urme decît durata, întărirea și îmbogățirea neamuluĭ. Doar în vre-o răscoală capătă satele o viață istorică propriŭ zisă.

Dar afară de aceasta este și o alta, care există, deși se poate urmări maĭ greŭ. E istoria schimbăriĭ pămînturilor dintr'o mînă în alta, lucrăriĭ ogoarelor într'un chip care nu e cel moștenit, desvoltăriĭ obiceiurilor ce vin de la ceĭ ce aŭ trăit înnainte, prefaceriĭ legăturilor și credințelor. Și acolo e o viață a sufletuluĭ și a inimiĭ care evoluează, încetul cu încetul, pentru a transforma pe urmă o națiune.

Pentru o asemenea cercetare sînt la noĭ maĭ multe izvoare de știință. Cînd moșneanul și-a vîndut moșia, cînd țăranul și-a închinat celuĭ puternic trupul săŭ și al familieĭ sale, un zapis a fost scris, întărit de necărturarĭ cu peceți de fum, întinse cu degetul, și pe temeiul acestuĭ zapis Vodă a dăruit din parte-ĭ, printr'un act solemn, noua stăpînire boierească. Dincolo, iobăgia e maĭ veche, și nu se poate urmări tot așa de bine hrăpirea pămîntuluĭ de nobilul străin saŭ trecerea proprietaruluĭ român de pămînt la acea nobilime străină.

Dar întîmplarea a făcut să se păstreze ceva icĭ și colo. Mîndria de nemeșĭ a Făgărășenilor ni-a transmis genealogiĭ și isprăvĭ deosebite ale

Românilor din partea loculuĭ, în documente de drepturĭ și stemă acordate de principiĭ ardelenĭ saŭ de cancelariĭ împărătești, pe vremea nemțească. Anume așezărĭ românești s'aŭ întemeiat și aŭ trăit în umbra zidurilor uneĭ cetățĭ săsești, și Sașiĭ, cu spiritul lor de conservație pioasă, de amintire trainică, aŭ pus la o parte, pentru viitorime, ale noastre alăturĭ cu ale lor despre trecut. În sfîrșit, frămîntărĭ religioase aŭ scos la lumină de la un timp încoace suferințele și aspirațiile țăranilor românĭ din Ardeal și, precum întrebarea religioasă dăduse glas satelor, acest glas răsună pînă la noĭ prin hîrtiile vechĭ păstrate prin archivele episcopale din provincie.

Vreaŭ să povestesc ceva despre istoria ardeleană a Românilor, pe basa lucrurilor știute și întrebuințate și pe basa celor puțin cunoscute și neglijate, pe a documentelor făgărășene, ce-mĭ sînt cunoscute, a actelor satuluĭ Siliște, aflătoare în archivele Sibiuluĭ și, în sfîrșit a corespondențiĭ, ce se găsește astăzĭ în Archivele Statuluĭ din Buda, a episcopuluĭ neunit Dionisie Novacovicĭ, una din cele maĭ bogate și felurite culegerĭ privitoare la istoria Românilor de peste munțĭ.

Aș începe cu vremea cînd încep isvoarele mele netipărite, adecă de la unirea uneĭ părțĭ a Ar-

delenilor cu Biserica Romeĭ, dar oare-care lămuriri nouă sînt de dat, la început, cetitorilor.

II.

E vrednic de luat aminte un lucru în politica regilor Ungarieĭ, regĭ apostolicĭ, faţă de catolicism, căruia îĭ datoriaŭ civilisaţia Statuluĭ lor şi fixarea loculuĭ pe care-l ocupaŭ în Europa imperială latină a veaculuĭ de mijloc. În veacul al XIII-lea şi al XIV-lea îĭ vedem înfăţişîndu-se ca sprijinitoriĭ ceĭ maĭ călduroşĭ aĭ confesieĭ romane în ţările pe care eĭ ar fi dorit să le cucerească, patronînd misionarĭ şi întemeind episcopiĭ. La dînşiĭ acasă însă, cu foarte rare excepţiĭ (1), era alt-ceva.

Aicĭ Româniĭ „schismaticĭ“ aveaŭ o singură misiune de îndeplinit: să are şi să culeagă pentru domnĭ. De mîntuirea sufletuluĭ lor prin cutare saŭ cutare formă religioasă nu se ocupa nimenĭ, admiţînd că puternicĭĭ ar fi fost încredinţaţĭ de faptul că şi iobagul are un suflet. Se întemeiaŭ odinioară mănăstirĭ, în Ardeal şi părţile vecine, şi în cele maĭ însemnate din ele măcar, dacă nu în toate, se găsia şi cîte un egumen care-şĭ lua une-orĭ şi titlul de Vlădică şi funcţiona atît de

(1) Vezĭ, de ex.: cîte-va menţiunĭ de cuceririĭ ale catolicismuluĭ în Ardeal, în Hurmuzaki, I, pp. 697-8 (551); I², pp. 238-41 (186-7).

departe cît îl îngăduiaŭ oamenii. De ierarchie episcopală, de o continuitate a Vlădicilor într'un anume loc, nu se poate vorbi, și ar fi zădarnic să se maĭ încerce a se statornici seriĭ de păstoriĭ aĭ Bisericiĭ românești din Ardeal.

Odată predicația neobișnuită a Sfîntuluĭ Ioan de Capistrano, care apără Belgradul contra Turcilor și voi să stabilească Minoriți la Chilia, scoate la lumină numele unuĭ „pseudo-episcop“ de aceștia, Ioan de Capha, care era poate un Grec din Crimeia, rătăcit cine știe cum prin aceste părți. Apoĭ neglijarea normală a „popilor“ pentru iobagĭ continuă (1).

Ioan de Capha, străin, cum pare să fi fost, era însă un om popular, cu o autoritate mare în popor (2). Spre a înlătura influența luĭ, periculoasă pentru interesele catolicismuluĭ, Hunyady trebui să poruncească arestarea „căpeteniei de eresie“. Ioan fu adus la Timișoara, înnaintea luĭ Corvin, și de aicĭ expediat la Roma ca să se pocăiască, înnainte de a-și primi locul înnapoĭ. Preoții carĭ aveaŭ *singhelie* de la dînsul, asupra căruia el pusese mînile luĭ păcătoase, trebuiră să se supuie la o nouă hirotonisire. Un misio-

(1) Vezĭ actele relative la Ioan de Capha, publicate de d-l A. D. Xenopol în *Revista pentru archeologie, istorie și filologie*, VII, p. 387 și urm.

(2) *Ibidem.*

nariŭ cu numele de Mihaĭ Secuiul străbătea țara căutîndu-ĭ, pe cînd alt emisariŭ al Sfîntuluĭ propoveduia credința cea dreptă în Moldova.

N'avem nicĭ o știință despre cele ce se întîmplară după plecarea „Vlădicăĭ", între preoțiĭ din Ardeal: Hunyady muri în acelașĭ an 1456 și Capistrano-ĭ urmă peste puțin în moarte.

S'aŭ adus înnainte însă anume acte, carĭ ar completa cunoștințile noastre asupra Bisericiĭ ardelene din secolul al XV-lea cu nume și lămuriri nouă. Asupra lor trebue să ne oprim o clipă pentru a înlătura părerĭ greșite, care nu ne folosesc supt nicĭ un raport și ne expun numaĭ la criticĭ aspre din partea străinilor ce ne urăsc și se bucură de cîte-orĭ pot spulbera o ilusie în care credeam.

Ĭată de ce e vorba.

În 1721, teologul episcopuluĭ unit al Românilor din Ardeal, care-ĭ îngrijia corespondența și-ĭ inspira hotărîrile, înfățișă Capitoluluĭ din Alba-Iulia spre autentificare patru acte vechĭ, din vremea regilor, dintre carĭ două ar avea o mare însemnătate pentru noĭ, dacă înțelesul lor ar fi acela ce li s'a atribuit (1).

---

(1) Vezi-le în Petru Maior, *Ist. bis. Românilor*, p. 142 și urm., nota. De comparat cu istoria episcopieĭ rutene de Muncaciŭ a luĭ Basilovits, care scrie și el în secolul al XVIII-lea.

Printr'unul Mateĭ Corvin scutește de taxe regale, la 1479, pe preoții români ortodoxĭ din Maramureș, arătînd că o face și după cererea „luĭ Ioanichie (Iovanychik) Mitropolitul din Belgrad (Nandoralbensis)". O greșală de cancelarie care ar fi schimbat Belgradul cu Alba-Iulia e cu neputință de admis într'un act solemn, scris pe pergament și pecetluit cu pecetea regală. Pe acea vreme însă se poate admite lesne că Mitropolitul Serbieĭ supuse de Turcĭ se afla adăpostit la Curtea regeluĭ unguresc.

La 1494, prin alt act, regele Vladislav întărește luĭ Ilarie, egumenul mănăstiriĭ Sf. Mihail din Maramureș, privilegiile cuprinse într'un vechiŭ document patriarchal de la sfîrșitul veaculuĭ precedent. Aceasta cu o singură condiție: ca el să asculte, ca de maĭ mariĭ săĭ, de episcopul de Muncaciŭ, ca unul ce e de acelașĭ Ordin cu dînsul *(sui Ordinis reverentia)*, adecă al Sf. Vasile, „iar, altfel de archiepiscopul din Ardeal" *(archiepiscopo vero de Transylvania)*. Formularea privilegiuluĭ e departe de a fi clară, și nelămurită va fi fost și ideia redactoruluĭ, care voia să făurească ast-fel o legătură de atîrnare între starețul pravoslavnic de la fundația Coriatovicilor și episcopia latină a Ardealuluĭ.

De o „archiepiscopie" românească se poate vorbi aicĭ maĭ puțin decît despre orĭ-ce alta. Mănăstirea ruteană nu se putea subordona unuĭ

Vlădică tot rutean din aceiaşĭ ţară, şi, într'un grad superior ierarchic, unuĭ „archiepiscop“ român, care nu se dovedeşte prin nimic alta şi care, de sigur, n'ar fi fost intitulat cu atîta cinste. Să se gîndească cineva numaĭ la bietul Ioan de Capha, popularul păstor al Românilor, care e tratat de „perfid Vlădică“ în scrisoarea cuiva care se trezise cu lege şi limbă românească acasă la părinţiĭ luĭ!

Cu un „archiepiscop“ român, residînd fie şi în Alba-Iulia — care, pe acel timp, nicĭ nu era o capitală şi un centru — şi ocrotit de rege atît de mult, încît să se gîndească la drepturile luĭ ierarchice în orĭ-ce privilegiu acordat vre-unuĭ călugăr de lege grecească, am fi avut de sigur altă istorie bisericească în Ardeal decît aceia pe care o vom vedea acum, de la 1500 înnainte.

După cîte-va deceniĭ de la începutul secoluluĭ găsim nume de „Vlădicĭ“ românĭ, dar aceia se adăpostesc în cîte un unghiŭ de ţară, în cîte o mănăstire cu zidurĭ de cetate, la adăpostul năvălitorilor şi dregătorilor de altă religie aĭ ţăriĭ, carĭ se putea să nu fie maĭ bunĭ decît ceĭ d'intîiŭ.

Pe cînd stăpînia Ştefăniţă-Vodă în Moldova, se ridica în vecinătatea păduroasă a Bistriţiĭ, în Nord-Vestul Ardealuluĭ, chiar lîngă graniţă, în-

cotro ducea apa grăbită a rîurilor, o mănăstire românească. Fusese clădită poate, în vremĭ grele, de călugărĭ moldovenĭ fugarĭ, dar se poate și aceia să-și fi avut întemeierea din Ardeal chiar. În 1523, egumen era acolo un anume Ilarion, și el nu era cel d'intîiŭ. Poate înnaintea luĭ fusese un Macarie, care în 1469, ca episcop „Galliciensis", resida în Galați și străbătea de acolo Ardealul pentru a-și strînge, pînă la Sibiiŭ, veniturile printre popiĭ românĭ (1).

În ținutul Albeĭ-Iuliĭ, aproape de satul Joajul saŭ Gioagiul-de-sus, era o altă modestă mănăstire, unde călugăriĭ românĭ învățaŭ carte pe viitoriĭ preoțĭ aĭ satelor. Apoĭ, în țara Hațeguluĭ, lîngă Silvaș, mănăstirea Prislopuluĭ, și ceĭ ce o locuiaŭ știaŭ să spuie că un sfînt vestit prin aceste locurĭ îĭ pusese temelia, acel Sfînt Nicodim care e ctitorul d'intîiŭ al frumoaseĭ noastre Tismene și al Vodițeĭ. Timpul dărăpănase aceste ziduri însă, ca și pe ale mănăstiriĭ din Vad.

În curînd, dărnicia Domnilor noștri din Moldova și din Țara-Românească asigură o stare maĭ bună mănăstirilor archierești saŭ episcopale. *Petru Rareș ajunse a stăpîni o bună parte din regiunea Bistriței care-ĭ era zălogită, și pîrcălabiĭ*

---

(1) Fr. Pesty, *Szörényi Bánság története*, pp. 347-3.

săĭ stătură în Ciceŭ. Un Vlădică Varlaam de Vad se întîlneşte întîiŭ pomenit pe o odajde dăruită luĭ de Domn, în primul an al Domnieĭ luĭ (1527) (1). În suita luĭ Vodă, cu paloşul la coapsă, ca un căpitan, găsim apoĭ pe Anastasie, alt episcop de Vad. El stătea la Vad chiar, unde şi pînă acuma se pomeneşte „Cetăţeaua", „Fîntîna„ şi „rătul" saŭ grădina „Vlădicăĭ", unde ţăraniĭ ştiŭ că se coboară din iobagiĭ unuĭ episcop de mult dispărut; unde, în sfîrşit, în vechia biserică, de la începutul veaculuĭ al XVI-lea, se maĭ vede scaunul de piatră al egumenuluĭ-archiereŭ (2). Cînd Anastasie dispare, unul din urmaşiĭ luĭ, Gheorghe, e trimis, în 1550, de Ilie-Vodă pentru a fi întărit şi ascultat la Bistriţa. Tarasie, predecesorul luĭ Gheorghe, fusese ales şi recomandat anume Bistriţenilor de Petru-Vodă, ca maĭ mare peste toţiĭ preoţiĭ din vidic saŭ ţinut (3).

Ceva maĭ tîrziŭ, regina Isabela face episcop românesc pe alt egumen, pe Cristofor, cel învăţat în carte grecească. Acesta e numit într'un chip

(1) Ciparĭŭ, *Acte şi fragmente,* p. XIV.

(2) Cf. notiţele date de canonicul Boroş în numărul jubilar din 1900 al Unirĭi (se citează acolo şi o icoană a Sf. Nicolae purtînd numele luĭ Anastasie) şi Iorga, *Documente din Archivele Bistriţeĭ,* I, pp. XXV, XXXIII; II, pp. XXIXII, 112-3 (x).

(3) *Doc. din Arch. Bistr.,* I, pp. XLII, XLVI, CXIII.

foarte caracteristic și care luminează de minune împrejurările: „episcop al mănăstirii Joajului-de-sus (1).“

Așa se desfășură lucrurile pînă pe la 1556, cînd episcopul catolic al Ardealului, restabilit de Imperiali, fu gonit de dieta țării și cea mai de căpetenie întrebare pentru toată provincia fu întemeierea și organisarea „legii creștinești curate“, a Reformei. Și pentru Românî începură atuncî alte împrejurărî.

Un nou episcop fu numit, cu un nume nou și pentru o misiune nouă. Ceî vechî făceau din copiî de țărani crescuți la mănăstire preoți și culegeau veniturile Scaunului; „venitul vlădicesc“, „dăjdi preutești, de osfești, împărțituri, frăți, cuscrii, cumetrii și alte fără de legi“, adecă amende pentru păcate față de canoane (2). Eî n'aveau nicî o atingere cu guvernul țării, care se făcea a ignora chiar existența „pseudo-episcopilor“.

Pe cel nou, ales printre popiî cu oare-care cultură, carî se simțiau atrași către Reformă sau către beneficiile pe care le procură aplicarea la o

(1) «Episcopus claustri Fel-Diod»; Pesty, p. 346; reprodus și în Hurmuzaki—Densușianu, II^5, pp. 445—6 (184); traducerea românească în Șaguna, *Ist. bisericii* II, pp. 97-8.

(2) *Doc. Bistriței*, I, p 43, No. LVIII.

religie de Stat, principele îl întitula „episcop“, adăogînd la această denominaţie pe aceia, calvinească, de „superintendent al bisericilor române“, saŭ „superintendent general al bisericilor române din Ardeal (1).“ Şi luĭ i se cuveniaŭ „censul obişnuit şi veniturile legiuite“, dar chemarea luĭ de căpetenie era să propoveduiască şi să întindă schimbarea de credinţă. Şi aceasta trebuia să o facă prin cuvîntărĭ la biserică şi sfaturĭ personale, prin ispite şi ameninţărĭ, la noua adunare a sinoadelor saŭ soboarelor, care se ţineaŭ „anual pentru profesiunea uneĭ maĭ curate doctrine evangelice, în zile şi locurĭ anumite, în puterea dreptuluĭ săŭ de episcop“, chemîndu-se şi adunîndu-se, la nevoie, cu de-asila „popiĭ“ de odinioară, carĭ devenise acum interesanţĭ păstorĭ aĭ „bisericilor româneştĭ“.

Sinoade fură ţinute, la Turda, la Aiud, şĭ articolele, votate de ele şi aprobate de guvernul ţărĭĭ, hotăriaŭ, pe lîngă unele rectificărĭ de dogmă şi înlăturărĭ de „superstiţiĭ“, întroducerea în slujba bisericească a limbiĭ româneştĭ.

Ceĭ ce se îngrijiaŭ aşa de mult de felul cum ţăranul român din Ardeal se va închina luĭ Dumnezeŭ, cerîndu-ĭ îndurarea şi dreptatea, n'aveaŭ de gînd să întărească în sufletul luĭ conştiinţa

(1) *Ibidem*, II, pp. XLI-III.

că e de alt neam cu stăpînitorii lui. Dar scopul ce se ajunse fu acesta: înjghebarea unei culturi românești. crearea unui curent care merse să învie mult mai departe decît hotarele Ardealului scrisul și cugetarea neamului.

În 1544, anul cînd orașele săsești trecute la luteranism adresară un grabnic apel la unire către cele nehotărîte încă, în preziua dietei de „pastori" din Sighișoara, care proclamă ca îndreptar al reformaților de limbă germană, confesia de la Augsburg (1), cea d'întîiu carte românească apărea la Sibiiu: catechismul luteran (2), tradus poate de Filip Maler, interpret, spion și ambasador adese-ori trimis în Țara-Românească (3).

În curînd începură tipăriturile de la Brașov alediaconului Coresi, de loc din Chios, unde găsim adesea membri ai familiei lui făcînd comerț între Polonia și Moldova (4). Asupra lor s'a scris foarte

(1) Teutsch, *Gesch. der Sachsen in Siebenbürgen*; Fessler, *Gesch. von Ungarn*, III, p. 640.

(2) Dovezile pentru această tipăritură, contestată fără temeiu, în Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, pp. 21-3.

(3) Hurmuzaki, XI, pp. 855-61. 864.

(4) Afară de izvoarele știute, la care se referă și ultimul biograf al lui Coresi, d. N. Sulica, în studiul său publicat ca foileton la *Gazeta Transilvaniei* din vara anului 1901, v. Iorga, *Relațiile cu Lembergul*, p. 50—1: Anton și Gheorghe Coressi în 1573; p. 103: Dziani Coressi la Lemberg în 1594.

mult din punct de vedere bibliografic şi filologic. Dar oare-care lămuriri istorice rămân încă să fie date asupra acestuĭ meritos cleric, care a „scris cu tipariul (1)“ atîtea folositoare cărţĭ de slujbă pentru folosul neamuluĭ său de adopţie.

Activitatea luĭ Coressi n'ar fi fost cu putinţă fără maĭ multe împrejurărĭ favorabile. El va fi venit în Ţara-Românească în suita luĭ Pătraşcu cel Bun, căcĭ în Domnia d'întîiŭ a luĭ Mircea Ciobanul găsim pe alţĭ meşterĭ lucrînd la cărţĭ bisericeştĭ slavone (2). Pătraşcu murind în Scaun, Mircea se întoarse înnapoĭ din Anatolia cu multe lucrurĭ de răzbunat şi pedepse de îndeplinit.

În Ianuar 1558, el îşĭ luă Scaunul, şi în Februar el atrăgea la Curte pe boierĭĭ ce i se închinase, precum şi „pre amîndoĭ episcopiĭ şi toţĭ egumenĭĭ, cumulţime de călugărĭ“, şi li tăie capetele (3). Cel puţin Mitropolitul se găsi între morţĭ, căcĭ un raport din Adrianopol vorbeşte de uciderea „episcopuluĭ Românilor“ (4). Cu cîte-va zile înnainte de sosirea straşniceĭ veştĭ la Braşov, întîlnim însă acolo, în pribegie, pe „un episcop şi cîţĭ-va călugărĭ“, carĭ nu se încrezuse în făgăduinţile tiranuluĭ (5).

(1) Bianu şi Hodoş, *l. c.*, p. 51.
(2) Bianu şi Hodoş, *l. c.*
(3) Cronica ţării.
(4) Hurmuzaki, II, p. 351, No. 341.
(5) Hurmuzaki XI, p. 798: Socotelile Braşovuluĭ.

Mircea ucigașul nu trăi mult, dar Doamna luĭ, care avea epitropia tînăruluĭ cocon Petru, urmă sistemul de groază al bărbatuluĭ eĭ. Dacă nu episcopul pomenit, de sigur cel oltean, unĭĭ dintre călugărĭĭ de la 1558 rămaseră în Brașov, așteptînd plecarea de pe tron a Mirceștilor și vremĭ liniștite și statornice.

Aicĭ în Brașov, de unde începu agitația pentru Reformă, rîvna era și maĭ mare pentru „legea curată“ a luĭ Hristos. Între fruntașiĭ burghesieĭ săsești se afla Hans Bengner, judele cetățiĭ, și el, care avea supt ochiĭ săĭ pe Româniĭ din Șcheiŭ trăind în rătăcirile Bisericiĭ „grecești“, se hotărî să facă o operă plăcută luĭ Dumnezeŭ punînd în mîna „Valachilor“ cărțĭ pe limba lor pe înțeles. Și, întîiŭ, Evanghelia.

Misiunea de traducere și tipărire fu încredințată la doĭ pribegĭ, Coresi și Tudor diacul. Eĭ începură lucrul în Maiŭ 1560 (1).

Se întîmplă că pe atuncĭ o înțelegere aparentă domnia între națiunile provincieĭ în privința schimbărilor religioase de introdus. Legea „Craiuluĭ“ era și legea Sașilor, și asemenea cu dînsa era și prefacerea pe care o suferia ortodoxia supt îngrijirea luĭ Gheorghe de Sîngiorz, episcopul românesc numit de la Curte pentru „totŭ

(1) Prefața la prima Evanghelie; din 1560-1.

ţinutulŭ Ardealuluĭ şi alŭ Orazieĭ“ (1). La 10 Octombre venia la Braşov „episcopul român“ — *episcopus walachicus* — în care trebuie de văzut acesta — şi, pe cînd inspecta pe popa Dobre din Şcheiŭ (2), el se va fi interesat şi de lucrarea luĭ Coresi. Şi, cînd aceasta eşi de sub teascurĭ, în Ianuar 1561, el îşĭ va fi dat toată osteneala ca s'o răspîndească.

Vlădica Gheorghe era un aprig luptător pentru introducerea limbiĭ româneştĭ şi a ideilor nouă în Biserica sa. Încă din 1565, el, în înţelegere cu Sfatul, făcu a se introduce un predicator român în Braşov, unde se tipărise Evanghelia pe care trebuia s'o lămurească. În 1566, se hotăreşte în dietă scoaterea popilor românĭ ce nu l-ar asculta, preferind să rămînă „orbĭ între orbĭ“ (3). În 1567 îl vedem plîngîndu-se că popiĭ nu-ĭ vin la sinoade şi nu vreaŭ să cetească Evanghelia luĭ Coresi, ci pe cele slavoneştĭ de maĭ nainte. La 11 Noiembre, principele opri această perpetuare a rătăcirĭĭ, şi ordonă cetirea în româneşte şi tălmăcirea Scripturiĭ în aceiaşĭ

(1) Aşa se intitulează în Cazania din 1581 urmaşul luĭ Gheorghe, Ghenadie.

(2) Hurmuzaki, XI, p. 798.

(3) Hurmuzaki, II^{5}, p. 602. Cf. *ibid.*, pp. 631-3, No. 219; pp. 656-7, 660.

limbă (1). La 1567 un sinod hotărî întrebuințarea exclusivă a limbiĭ române (2). Dar sinodul de la Aiud (3) care hotărî scoaterea preotuluĭ ce va maĭ sluji liturghia în sîrbește (4), se ținu supt urmașul săŭ, Pavel Tordași. Acesta lucră în acelașĭ sens pînă în 1570-1, cînd, în locul căldurosuluĭ sprijinitor al Reformeĭ, Ioan-Sigismund Zápolya, veni Ștefan Báthory, un nehotărît, care deveni apoĭ rege catolic al Polonieĭ.

Pe timpul silinților stăruitoare pentru Reformă, Coresi urmează cu tipăriturile luĭ pentru Românіĭ dispușĭ la schimbarea de religie. Astfel, *Praxiul*, al căruĭ editor nu se cunoaște, *Tîlcul evangheliilor și molitvenicul*, apărute cu *chelciugul* puterniculuĭ nobil calvin Forró Miklós, *Psaltirea* din 1570, poate pentru Vlădică. Toate în limba poporuluĭ.

Apoĭ, supt principele nehotărît, nehotărîtă începe a se înfățișa și istoria Bisericiĭ și a tipăriturilor noastre.

Întăiŭ, cu Pavel Tordași se încheie șirul episcopilor pușĭ cu de-a-sila de guvernul țăriĭ, pen-

---

(1) Ordinul se află în Arch. din Bistrița; copie la Bibl. Ac. Rom. Cf. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. LXIX; II, pp. XLI-II.

(2) *Ibidem.*

(3) Octombre 1569.

(4) Inedit, *l. c.* Cf. *Doc. Bistriței*, *l. c.*

tru a strecura inovației mîntuitoare în mintea „orbilor“ țeranĭ din Românimea Craiuluĭ. Ștefan Báthory permise întâiŭ predicația în provincie unuĭ călugăr învățat, scriitor de cronică, refugiat din Moldova. Iar, după un an de propovăduire a învățatuluĭ pribeag, „cinstitul Popa Eftimie“ căpătă vrednicia episcopală în tot ținutul supus principeluĭ: „în țara Ardealuluĭ și în părțile ungurești“. Numirea din partea autorității laice fusese precedată de hirotonirea de către noul patriarch de Ipek, Macarie, care, cum se știe, căpătase asemenea drepturĭ asupra bisericilor din Ungaria ce se aflaŭ în ținuturĭ de stăpînire saŭ suzeranitate turcească (1).

Eftimie îșĭ părăsi de bună voie Scaunul, pe care-l ocupă după dînsul un alt preot „deosebit prin știința sa“, un anume Cristofor, a cărui alegere fu comunicată de principe acelor pe care-ĭ interesa, la 6 Iunie 1574. Era să fie „episcop al popilor românești din Ardeal“ și, adăugim, din părțile ungurești care se țineaŭ de provincie, între care, în rîndul d'întâiŭ, ținutul Oradieĭ-Marĭ.

---

(1) Cf. *Doc. Bistriței*, II, p. XLIII; Lukits, în G. Popoviciŭ, *Uniunea Românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică*, Lugoj, 1901, p. 8; Jireček, *Der Gross-Vezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, extras din *Archiv für slavische Philologie*, XI. Pentru Eftimie, cf. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 540 și urm.

De el trebuiaŭ să atîrne toţĭ păstoriĭ sufleteştĭ aĭ satelor, şi „ceĭ ce se ţin de legea romană, ca şi ceĭ ce se ţin de cea grecească (1).

A fost şi acesta sfinţit la Ipek de Sîrbĭ, în ţara cărora se ducea viitoriĭ preoţĭ românĭ din Ardeal pentru a învăţa carte ortodoxă în limba slavonă (2)? Nu se poate afirma, de şi lucrul e destul de probabil. Şi, fără îndoială că în aceleaşĭ condiţiĭ îşĭ va fi căpătat mitra vlădicească şi cîrja Ghenadie, care se intitula în 1581 „episcop“ saŭ şi „archiepiscop“ cu învoire de sus, de la Craiul, „a totŭ ţinutulŭ Ardealuluĭ şi al Orăzieĭ“ (3).

Pe sprijinul Statuluĭ în toată această vreme nu se putea pune temeiŭ pentru întinderea Reformeĭ. Báthoreştiĭ eraŭ catolicĭ şi, dacă Ştefan, născut pentru stăpînire, priceput în împăcarea intereselor protivnice, nu lucra făţiş în contra mişcăriĭ de purificare a legiĭ, urmaşul şi locţiitorul săŭ, în acelaşĭ timp, Cristofor, nu se sfii să instaleze în ţară pe aceia carĭ represintaŭ cu maĭ multă putere şi îndrăzneală reacţiunea catolică, pe „părinţiĭ Iesuiţĭ“. Şi eĭ se îngrijiră a face din Sigismund Báthory — fiul luĭ Cristofor

(1) „Episcopus Valachorum presbyterorum transsilvanensium romanam videlicet seu graecam religionem profitentium“. Vezĭ *Doc. Bistriţeĭ*, II, p. XLIII.

(2) Stinghe, *Istoria besericeĭ Şcheailor*, p. 3.

(3) *Cazania* din 1581.

și nepotul de frate al luĭ Ștefan — tînărul bine crescut pe care-l cunoaștem (1).

Orașele săsești, cu grijă pentru libertatea lor proprie de conștiință, față de vîntul de dușmănie care începea să sufle, lăsară la o parte pentru un timp, și poate chiar pentru tot-deauna, grija sufletelor românești de supt ascultarea saŭ din vecinătatea lor. Așa încît din toate părțile rămîneaŭ isolați aceĭ lesne-crezătorĭ carĭ urmărise pînă atuncĭ, pentru Românĭ, opera de predicație prin cuvînt și cartea tipărită.

Coresi era însă meșter de tipar, și slova luĭ nu putea să zacă neîntrebuințată. Neputînd tipări maĭ departe cărțĭ sfinte în limba românească, el alcătui din aceleașĭ buchĭ cirilice alte cărțĭ sfinte, slavonești.

Și acestea eraŭ cerute. În Ardeal chiar și părțile vecine locuite de Românĭ, de către toțĭ aceia carĭ priviaŭ introducerea limbiĭ poporane în slujbă ca o usurpare și o faptă de eretic. Dar maĭ ales dincolo, în Țara-Românească și Moldova, unde vechia pravoslavnicie era ținută îndărătnic de „archimitropoliți", Vlădicĭ și Voevozĭ, în vechile forme consfințite.

În Moldova, cărțile veniaŭ numaĭ de aiurea, —

(1) V. Iorga, *Pretendenți domnești în secolul al XVI-lea* p. 10.

ceia ce pare totuşĭ ciudat, măcar la întîia privire, cînd se gîndeşte cine-va la puternica influenţă de cultură ce se exercita de peste Nistru. La Muntenĭ, fusese teascurĭ, în Tîrgovişte, dar nu maĭ era de mult cine să lucreze cu ele, şi slova se va fi risipit, în timpurĭ puţin prielnice pentru cultură. În Domniile lor tulburate, Mircea Ciobanul după întoarcerea luĭ din exil, şi Petru Şchiopul n'avuse grija tipăriturilor. Alt-fel a fost însă cînd, cu mazilia luĭ Petru Şchiopul, se mîntui regimul tiranic şi pe tronul muntean veni Alexandru-Vodă, soţul uneĭ femeĭ evlavioase şi pricepute.

Încă de la 1568, anul numiriĭ nouluĭ Domn, vedem pe Coresi tipărind un *Sbornic* pentru dînsul. Îl începu pe la mijlocul luniĭ Iulie, şi Alexandru sosi în ţară la începutul luniĭ (1).

Cartea fu lucrată şi ea în Braşov, şi credem că tipograful nostru n'a părăsit nicĭ odată, dacă nu acest oraş, măcar Ardealul, unde activitatea luĭ de „scriitor în tipariŭ“ fu continuată de fiul săŭ Şerban. Ce e drept, în 1573 se cuprind în Socotelile Braşovuluĭ nişte însemnărĭ privitoare la tiparul românesc, care ar face să se creadă într'o întoarcere a diaconuluĭ pribeag, dar sensul adevărat nu e

(1) Vezĭ, pentru cronologie, Prefaţa mea la vol. XI din Colecţia Hurmuzaki.

acel ce li s'a atribuit, în necunoștința altor mențiuni asemănătoare (1).

La 11 Iunie sosește la Brașov, după Socotelile citate, un popă de la Alexandru-Vodă „pentru tipar". Ceia ce înseamnă că Domnul avea afaceri cu tipografia cirilică din Brașov, și nimic mai mult. Popa stă patru zile și pleacă. În toamnă, la 29 Octombre, sosește „Vlădica însuși". În sfîrșit, la 12 Decembre se înfățișează și e foarte bine primit „diaconul Vlădicăi, tipograf", cu alți patru, „pentru o presă". „Diaconul Vlădicăi" e Coresi, firește, — mai ales fiind și „tipograf"; ceĭ patru sînt „ucenicii" lui, și în 1578, cînd tipări *Triodul* slavonesc, ne spune însuși că erau „cinci". El venise „pentru o presă", adecă se întorsese din vre-o mănăstire ardeleană pentru a începe o comandă și ceruse uneltele ce-i trebuiau ca s'o îndeplinească. Comanda era a *Octoihului*, care începu a se tipări în Maiŭ 1574 și fu sfîrșit, ambele volume, în August 1575.

Altă interpretare nu se poate da. Vlădica de care atîrnă diaconul Coresi e acel care venise cu puțin timp înnainte în oraș. El e identic apoi cu „Vlădica românesc" ce se pomenește în socotelile Sibiiului la 1569-70 (2), cu „Vlădica a-

(1) Vezi locurile de care e vorba, în ediția Socotelilor ce am dat, în Hurmuzaki, XI.

(2) Hurmuzaki, XI, pp. 806-7.

cestei țări", de care vorbește într'o scrisoare Lucas Hirscher, judele Brașovului (1), cu Vlădica „venit *iar*" în 1574, Februar, pentru a merge cu un sol moldovean să caterisească un coleg episcopal în Moldova (2).

Resultatul trimiterilor lui Alexandru-Vodă la Brașov fu acesta, că diaconul Coresi se îndatori să lucreze cărțile de nevoie pentru Biserica muntenă. El mai făcu să apară ast-fel, în ori-ce cas în Ardeal, și poate une-ori chiar la Brașov, de unde Sașii, care-și făceau și socotelile alături cu iubirea de Dumnezeu, l-ar fi lăsat cu greu să-și exporte definitiv meșteșugul -, pe rînd următoarele cărți slavone: *Psaltire*, în 7085, un *Triod*, în 1578, un *Octoih* mic la 7086, precum și *Evanghelia* în 7087. Și numai *două* cărți slavoromîne: cunoscuta și cu prisosință discutată *Psaltire* din 7085 și problematica *Evanghelie* (3) Categorie de cărți sfinte, care împăcau tradiția unei limbi sfinte și nevoia de a se înțelege, măcar de preot, ce se cetește.

În Iulie 1577 muri Alexandru-Vodă, și cea din urmă lucrare în slavonește purtînd numele lui Coresi, comandată de Domn, fu începută după moartea lui și sfîrșită în 1578.

(1) *Ibid.*, p. 656, No. 96.
(2) *Ibid.*, p. 811.
(3) Pentru care v. Bianu și Hodoș *l. c*, pp. 80-1.

Pe la 1580 însă va fi fost numit Vlădică Ghenadie, și acest prelat, ortodox pe cît îl lăsa spiritul său de împăciuire față de dorințile celor mai puternici decît dînsul, făcu și el apel la meșteșugul diaconului Coresi pentru a-și crea un nume prin tipăritura de cărți religioase. Cu atît mai mult, cu cît, fără nici un amestec și fără nici o știință a episcopului, alții întreprinsese tipărirea răsplătitoare a cărților de slujbe pravoslavnice, luîndu-și și privilegii pentru aceasta de la guvern (1).

Lui Ghenadie-i făcu întâiu tipograful nostru un *Sbornic*, pe care însuși Vlădica îl adunase și care ieși la lumină în 1580, Noembre, la Sas-Sebeș.

În acest *Sbornic* se pomeniau la sfîrșit cei patru patriarchi ai lumii, fără a se vorbi nimic despre Mitropolitul muntean din vecinătate. Cu totul alt-fel se înfățișează *Cazania* din 1581, care fu dată la tipar de alt cineva, după ce fusese consultat însă Ghenadie și alți preoți mai învățați din provincie.

Numita *Cazanie* era o întreprindere comercială a lui Lucas Hirscher, judele brașovean. În Tîrgoviște, el găsise la Mitropolitul Serafim o Cazanie slavonească, pe care o capătă împrumut,

(1) Vreau să vorbească de *Evanghelia* din Alba-Iulia, tipărită de un străin, Diacul Lorinț. Bianu și Hodoș p. 75.

Întors acasă, el se sfătui cu căpeteniile cleruluĭ român din Ardeal, care-l îndemnară să puie s'o traducă și s'o tipărească în limba poporuluĭ.

Aicĭ trebuie să observăm că editarea uneĭ cărțĭ de învățătură românească trebuia să fie privită bine de ortodoxul cel maĭ simțitor la inovațiĭ: în adevăr, nu era o carte de slujbă, ci o carte de lămurire și lumină, de predică. Vlădica ardelean fu pentru publicarea uneĭ tălmăciriĭ, cel muntean va fi știut de la început de ce era rugat să trimeată cartea, și poate că s'a cerut și părerea Mitropolituluĭ din Moldova. Tipograful Coresi era un cunoscător de slavonește, și *maĭ scosese din sîrbie* o carte: *Psaltirea.* Ajutat fiind și de preoțiĭ din Șcheĭ, Ioan, cel bătrîn, și Mihaĭ cel venit de puțin timp de la învățătură, el traduse *Cazania* (1). Ea se tipări și, după ce apăru, editorul răspîndi exemplare, cu obișnuitele rugămințĭ de a fi recomandate credincioșilor, în Ardeal, în Țara-Românească, și chiar în Mol-

(1) Sfătuitorĭ și poate chiar îndreptare în vechĭ traduceriĭ — care trebuie să fi fost însa de tot rare, cu prejudecata ce domnia în potriva întrebuințăriĭ în biserică a limbiĭ populare — a avut Coresi și pentru *Psaltire*, dar nu i se poate răspinge mărturia că el în rîndul întăiŭ a lucrat la aceste versiunĭ. Datarea și topografia pe basa fenomenelor uneĭ limbĭ cu puține monumente literare nu pot fi nicĭ odată foarte precise Cf Sulică, art. citat.

dova (1). Una din scrisorile acestea ni s'a păstrat, și în ea Hirscher spune că-ĭ iese cheltuiala prin cumpărăturile făcute în principate (2).

Aș crede că moartea luĭ Coresi s'a întîmplat în acest an 1581, căcĭ în 1582 vedem pe fiul său, „diaconul Șerban", lucrînd, împreună cu un „diac Marien", la o carte, care ni dezvăluește în ce stare se afla, pe cînd păstoria Ghenadie asupra preoților drept-credincioșĭ, *ceialaltă* episcopie, superintendența acelor dintre clericiĭ și credincioșiĭ românĭ, cari se înduplecase a primi Reforma.

Vedem pe un al doilea Tordași, Mihaĭ, acesta episcop ales de sobor, după norma calvină: „alesŭ piscopul Românilor în Ardeal". El declară că a simțit lipsa de Scriptură bisericească în românește și s'a gîndit să-și îmbogățească poporul cu asemenea daruri. A ales, ca început, *Palia*. Dar, fiind, se pare, om învățat, n'a făcut ca Sașiĭ din Brașov, ci a pregătit cu muncă o ediție critică, întrebuințînd pentru aceasta originale „în limba jidovească și grecească și sîrbească". Și pentru aceasta a luat drept colaboratorĭ, nu doĭ

(1) Pentru care se va fi făcut o ediție deosebită, cuprinzînd numele respectivului Mitropolit și Domn, precum avem altele cu numele celor din Țara-Românească.

(2) Hurmuzaki, XI, p. 656, No. 96.

preoți, mai mult sau mai puțin obscuri, cum făcuse Coresi, omul lui Ghenadie, ci pe un predicator din Caransebeș, pe un „dascal de dăscălie“ din Sebeș, pe un alt predicator, din Lugoș, și pe un protopop alt element nou, venit din Reformă (1)—de la Huniedoara : Ștefan Herce, Efrem Zăcan, Moise Peștișel și popa Achirie.

E caracteristic faptul că, data aceasta, „chelciugul“ îl poartă un nobil maghiar, a cărui viață a fost mult amestecată cu a Românilor din principate și care a fost mai tîrziu un fel de tutor militar al lui Aron-Vodă. Geszty Ferencz era atot puternic la Orăștie, și de aceia s'a și tipărit aici cartea.

Sprijinul Statului se dusese deci, și Biserica românească reformată ajunsese să trăiască o viață precară și clandestină, în umbra unui Calvin prietenos, plin de evlavie și darnic cu averea sa. Geszty promisese să editeze și „alte“ cărți, făcîndu-se astfel un fel de bibliotecă religioasă pentru calvinisați, și mai făgăduise ajutor și „alți oameni buni“.

Dar mai mult decît atîta nu se făcu. Biblioteca deci se opri pe loc. Cînd al doilea Tordași dispăru, Sigismund Báthory, noul principe, numi pe un anume Spiridon, în 1585. Dar, în același an,

(1) Cf. însă actul, îndoielnic, din 1526 : protopop român la 1526 ; în Cipariu, *Acte și fragmente,* p. 72.

el trebuia să confirme ca Vlădică al Românilor ortodoxĭ pe Schivnicul Ioan, egumen de la Prislop.

Acesta era să organiseze durabil Biserica română din Ardeal, căreia Mihaĭ Viteazul îĭ dădu, cum vom vedea îndată, ceia ce n'avea până acum: un titlu, o dependență ierarchică și o reședință, întemeind, odată cu biserica, și Scaunul Mitropolitan din Bălgrad saŭ Alba-Iulia, pe care nu l-am găsit până aicĭ și care nicĭ nu se poate găsi.

Se pare că Sigismund îșĭ închipuia că Vlădica Ioan se ține de partisaniĭ calvinisăriĭ, și de aceea îĭ va fi dat titlul, cu care-l numește încă în 1595 (1), de „Vlădică al săboarelor românești în Ardeal, cum și între alte părți a țereĭ noastre, Ardealuluĭ". Se afirmă chiar că actul de numire îl intitulează „superintendent", ca pe episcopiĭ *oficialĭ* de supt Ioan Sigismund (2).

Însă Ioan era un bun pravoslavnic. Ca de un ortodox fierbinte îșĭ amintește de el tradiția din Prislop, unde trăi în schimnicie, îndreptînd pe

(1) Vezĭ maĭ departe.

(2) Boroș, art. citat, după istoricul maghiar Márki, care întrebuințează *Liber Regius* din Pesta. Fiind în acest oraș, aș fi putut extrage actele relative la Biserica noastră din volumele de privilegiĭ ardelene, dacă aș fi avut de gînd atuncĭ să-mĭ încep studiile încă din

fraţĭ la viaţa sfîntă (1). Mănăstirea aceasta chiar, unde nu maĭ ştim să fi fost episcopĭ înnainte, deşi era potrivită pentru o reşidenţă vlădicească, îşĭ datoria prefacerea din noŭ şi îmbogăţirea uneĭ Domniţe muntene, Zamfira, fiica luĭ Moise-Vodă, căsătorită totuşĭ în Ardeal cu bărbaţĭ de altă lege (2). În sfîrşit, din Socotelile Braşovuluĭ aflăm că în 1585, după numirea sa de principe, Ioan din Prislop merse în Ţara-Românească pentru a primi hirotonirea de la „archimitropolitul“ local. La 20 Martie, i se dăduse actul de numire de la Sigismund, iar la 18 August se întorcea la Braşov „Vlădica, ce a fost în Ţara, Românească pentru a fi hirotonisit acolo“ (3). Îl maĭ vedem făcînd o călătorie peste munţĭ la 1586 (4).

Judecînd pe Mihaĭ Viteazul, după aceia carĭ îĭ acordaŭ marĭ planurĭ de cugetător politic superior, s'a căzut poate în greşala opusă de a-ĭ refusa orĭ-ce înţelegere pentru interese politice

veacul al XVI-lea. Rămîne acum ca alt Român aflător în Pesta să aducă acest serviciŭ, puţin obositor, de altmintrelea, istorieĭ poporuluĭ nostru.

(1) Vezĭ Iorga, *Ist. lit. rom.*, II, după plîngerea în versurĭ a călugărilor din Prislop, după Unire.

(2) Hurmuzaki, XI, pp. XLVIII şi n. 8, 638 n. 2, 854 n 2; *Doc. Bistriţeĭ*, I, p. LIII.

(3) Hurmuzaki, XI, p. 830.

(4) *Socotelile Braşovuluĭ*, în Hurmuzaki, XI, p. 832. Cf. p. 840.

mai marĭ și mai depărtate, lăsîndu-ĭ numaĭ meritul de a deslega cu tăișul săbieĭ împrejurările încurcate. Deunăzi tipăriam un loc dintr'un document muntean în care se arată cum cuceritorul Ardealuluĭ, stăpînitorul uneĭ părțĭ din comitatele exterioare, pe carĭ le reclama în întregime, a luat cu sine „*pre părintele archimandritul Serghie de aică de la Tismeana, de l-aŭ pus episcop în sfănta episcupie ce să chiamă Muncaciŭ, în Țeara Ungurească*“ (1).

Mihaĭ avea decĭ oare-carĭ gînduri de organisație, anume planurĭ de politică religioasă, care poate fi privită și ca națională, cînd aducea un stareț muntean în Scaunul episcopilor, rutenĭ pînă atuncĭ, aĭ Maramureșuluĭ, locuit de o numeroasă populație românească. În Ardeal e limpede că a făcut acelașĭ lucru. A dat adecă Românilor săĭ de-o-cam-dată un archiepiscop, un adevărat Mitropolit, residînd în capitala provincieĭ, în preajma „Craiuluĭ“, pe care el, Mihaĭ, îl visa Român, din sîngele săŭ.

Asemenea intenției de sprijinire a Bisericiĭ ardelene, de statornicire a uneĭ legăturĭ între dînsa și cea muntească, le arătase el și maĭ de'nnainte. Pînă la dînsul, episcopiĭ ardelenĭ se întîmpină făcînd călătoria de consacrare în Țara-Românească, precum a făcut Eftimie, cel numit din

(1) *Conv. literare*, 1901, p. 811.

Ipec, în 1573 (1). Apoĭ, prin tipăriturile făcute de Coresi pentru țările românești de la Nordul și Sudul Carpaților de o potrivă, maĭ ales prin publicarea Cazanieĭ destinate tuturor celor treĭ țărĭ: Ardealul, Țara-Românească și Moldova, un început de legătură se făcuse, fără a maĭ pomeni faptul, foarte însemnat, că o bună parte din clericiĭ ardelenĭ se formase pentru misiunea lor în principate. Prefața Cazanieĭ numește pe Vlădica ardelean Ghenadie: „mitropolit“ și „archiepiscop“, dar în schimb cinstește pe cel din Tîrgoviște, Serafim, cu titlul, superior, de „archimitropolit“.

Supunerea Bisericiĭ ardelene, ce se afla pe calea organisăriĭ, către cea munteană, organisată de mult, se afla în sensul desvoltăriĭ celeĭ d'întîiŭ. De aceea era natural ca atuncĭ cînd Mihaĭ trimise la Sigismund, pentru a încheia un tratat de alianță politică, o ambasadă, din care făceaŭ parte și ceĭ treĭ episcopĭ aĭ săĭ, el să se fi gîndit și la asemenea lucrurĭ. În legătura sa din Maiŭ 1595 cu Ardealul, articolul ce privește libertatea de cult a Țăriĭ-Românești, articol care corespunde altuia din legătura Moldoveĭ cu Ardealul, are și un adaus, care nu se află dincolo: „Și toate bisericile românești care

(1) *Socotelile Brașovuluĭ,* anul 1573, la început, în Hurmuzaki, XI.

sînt în ținutul Craiului vor fi supt judecata și despusul archiepiscopului din Tîrgoviște, potrivit cu dreptul bisericesc și orînduiala aceleĭ țărĭ muntene, și-și vor avea [atuncĭ] veniturile obișnuite“ (1).

Iar peste cîteva zile, în Iunie, Sigismund, după stăruințele aceloraș solĭ muntenĭ, fără îndoială, întăria luĭ Ioan episcopul dreptul de a-și culege florinul pe an de la „toțĭ popiĭ românești supt puterea luĭ“ (2).

Cînd Mihaĭ veni în Ardeal ca luptător și rămase ca stăpîn, întîlnim de cîteva orĭ lîngă dînsul un „Vlădică“, în care aș vedea maĭ bucuros pe Ioan din Prislop, „Vlădica“ prin excelență pentru Brașovenĭ carĭ ne daŭ această știre, decît pe cel din Tîrnova, un Grec (3). Pentru Vlădica Ioan înnălță Mihaĭ, spre marea indignare a catolicilor sprijiniță pînă atuncĭ de Bá-

(1) Omnes etiam ecclesiae valachales in ditionibus Suae Serenitatis existentes erunt sub iurisdictione vel dispositione archiepiscopi tergovistiensis, iuxta ecclesiastici iuris et ordinis ilius regni dispositionem, proventusque suos solitos et ordinarios percipere poterunt. Hurmuzaki, III¹, p. 212. Cf. *ibid.*, p. 474.

(2) Șincaĭ, la anul 1596.

(3) Cf Socotelile Brașovuluĭ, în Hurmuzaki, XI, pp. 840-2 și Iorga, *Documente despre Petru Șchiopul și Mihaĭ Viteazul*, p. 26; *Socotelile Sibiuluĭ*, p. 21.

thoreștĭ, o Mitropolie „valahă“, în capitala chiar a țărĭĭ, lîngă locuința luĭ Napragy, episcopul latin al Transilvanieĭ (1). Pînă tîrziŭ se păstră în Muntenia amintirea că „Mihaĭ-Vodă, pă vreame cînd aŭ fost Craiŭ într'acea parte de loc“, a înălțat biserica archiepiscopală. Și iarăș pînă tîrziŭ, adecă pînă la Unire, care rupse legătura ierarchică dintre Scaunul din Bălgrad și cel muntean, această biserică, a celor treĭ Arhanghelĭ, se bucură de ocrotirea deosebită și de subsidiile Domnilor muntenĭ, urmașiĭ întemeietoruluĭ.

Chipurile sfinților Arhanghelĭ, Mihail, patronul ctitoruluĭ, Gavriil și Rafail, se află tot-de-auna pe pecetea Mitropoliților ardelenĭ. Dipticul oficial, care dă, după pomelnice, numele tuturor păstorilor archiepiscopalĭ, prin urmare isvorul de căpetenie pentru stabilirea serieĭ acestor prelațĭ (2), începe cu numele luĭ Ioan. Cîrja de ar-

(1) Plîngerĭ în acest sens se cuprind într'un act inedit, aflător în Arch. de Războiŭ din Viena și care va apărea în colecția mea de documente: *Studiĭ și Documente cu privire la istoria Românilor*, IV.

(2) Dipticul era la Blaș odinioară; Petru Maior, *Ist. besearicĭĭ Rom.*, p. 159; Moise Dragoș, în Ciparĭŭ, *l. c*, p. 13 — de unde l-a luat Șincaĭ și l-a dat Bibliotecieĭ din Pesta—; Șincaĭ, III, p. 130. O ediție a dat-o d. N. Densușianu, în *Analele Academieĭ Române*, ser. II, II, secț. 1, p. 192. O alta, pe basa manuscriptuluĭ, aflător astăzĭ în Bibl. Museuluĭ Național din Budapesta, în Iorga, *Studiĭ și documente*, IV.

gint a Mitropoliților, făcută din porunca luĭ Mihaĭ-Vodă, purta numele luĭ Ioan (1). În fine, de la Mihaĭ vine, fără îndoială, corespunzînd situațieĭ și aspirațiilor sale și resumînd în acelașĭ timp tot trecutul nesigur și rătăcitor al episcopieĭ ardelene, titlul cel noŭ mitropolitan, purtat de Vlădiciĭ secoluluĭ al XVII-lea: „Arhiepiscop și Mitropolit sfinteĭ Mitropoliĭ a Belgraduluĭ, al Vaduluĭ, al Silvașuluĭ, al Făgărașuluĭ, al Maramorășuluĭ și al episcopilor din Țara Ungurească iprocĭ“ (2).

Sîrghie din Maramureș fu decĭ sufragan al luĭ Ioan de Belgrad, iar acesta al luĭ Eftimie de Tîrgoviște, în „Crăia“ luĭ Mihaĭ-Vodă.

Prin urmare, apare limpede, în potriva ilusiilor măgulitoare ale noastre și ilusiilor dușmănoase ale altora, că primul archiepiscop de Alba-Iulia a fost Ioan de Prislop și că acesta nu trecu de la situația de „Vlădică al săboarelor românești în Ardeal“ la aceea de Mitropolit decît mulțumită cuceririĭ luĭ Mihaĭ.

Așa în cît, în lumea faptelor, și nu a idealelor saŭ înrîuririlor, aceasta rămase din glorioasa vijelie răsboinică de acum treĭ sute de anĭ, care răsturnă dureroase hotare : noua Mitropolie a

(1) Ciparĭŭ, *l. c.*, p. XIV.
2) În prefața *Molitvelniculuĭ* din 16 9.

Românilor din Ardeal și părțile vecine, gruparea tuturor fraților de acolo în jurul acestuĭ centru și legarea acestuia cu Biserica munteană.

Ceea-ce pentru un popor supus străinuluĭ, nu înseamnă puțin. Din unitatea religioasă resulta pe atuncĭ unitatea de cultură, și din aceasta poate să vie astăzĭ, în împrejurărĭ ce nu se pot prevedea, unitatea politică.

* * *

Căderea dominației luĭ Mihaĭ Viteazul nu va fi fost priincioasă nicĭ pentru primul titular al Scaunuluĭ archiepiscopal din Alba-Iulia, Vlădica Ioan. De dînsul nu maĭ aflăm nimic după aceasta, pe cînd episcopul român din Muncaciŭ funcționează și maĭ departe, pînă în 1606 tocmaĭ (1).

În mijlocul frămîntărilor politice de pe acel timp, nu era cum să se închege maĭ bine această nouă fundație făcută în folosul unuĭ popor care, politicește, nu însemna nimic în aceste lupte dintre Nemțĭ și Ungurĭ, pentru supunerea către Împăratul saŭ viața deosebită, supt principiĭ maghiarĭ, de sine cîrmuitorĭ, aĭ Ardealuluĭ. Apariția din noŭ a luĭ Sigismund Báthory, în 1601 2, nu se poate numi o domnie. Iar, cînd Basta își așează oștenĭĭ în provincie, el se gîndea

(1) Basilovits, *l. c.*, pp. 42-7.

la ocrotirea uneĭ singure legĭ, care era și a luĭ și a Împăratuluĭ săŭ, cultul catolic.

Boerul muntean, de sînge băsărăbesc, care izbuti să capete moștenirea munteană a luĭ Mihaĭ devenind din Șerban Radu-Vodă, era înzestrat, de sigur, cu vitejie și iubea stăpînirea, dar ambiția luĭ n'avea aripĭ spre cucerire. El intră în Ardeal la 1603, bătu pe Ungurii răsculați, le ucise „regala“ căpetenie, Moise Székely, dar el se întoarse imediat înnapoĭ, ca unul ce nu credea că are peste munți altă sarcină de îndeplinit.

Maĭ era pe vremea aceasta la biserica din Bălgrad archiepiscopul Ioan? Ceia ce știm, e că Voevodul fu chemat din țara luĭ, în numele Sașilor credincioșĭ Cesaruluĭ german, nu de vre-un Vlădică, ci numaĭ de protopopul brașovean, „părintele Mihaĭ“. Și acesta nu venia din partea Românilor, cum am spus, ci numaĭ după porunca „cinstituluĭ Sfat“ al orașuluĭ săŭ (1).

S'ar putea însă ca în 1604, anul cînd Radu se întîlni la Brașov cu patronul și epitropul săŭ Basta, o mențiune a Vlădicăĭ ardelean să fie cuprinsă în *Socotelile Brașovuluĭ.* Întrevederea Domnuluĭ cu generalul se făcu în Martie. În luna precedentă, un Vlădică sosia cu oare-care suită de la Curtea imperială : acesta nu poate fi al Ardealuluĭ, ci poate unul care conspiră în Mol-

(1) Stinghe, *o. c.*, p. 5.

dova contra luĭ Ieremia-Vodă (1). În Martie încă, îndată după ce trecu munţiĭ înnapoĭ, Radu trimise la Braşov, ca prins, un alt Vlădică, ce se făcuse vinovat de răscoală în potriva luĭ, poate Eftimie, al Ţăriĭ-Româneştĭ odinioară. Deosebit de aceştia e un al treilea, „Vlădica ce fusese în Moldova“ şi care revenea în cetate la 20 Mart. Dar, dacă e unul de Alba-Iulia, nu i se dă numele.

În 1606, Radu-Vodă serbă o nuntă, şi el chemă la dînsa pe un preot din Braşov, care, însurîndu-se, trecuse însă între rîndurile mirenilor, popa Balea. (2) Pe atuncĭ însă era un episcop român peste munţĭ. Cronica bisericiĭ din Şcheiŭ, redactată mult maĭ tîrziŭ, dar după unele însemnărĭ contemporane (3), pomeneşte scoaterea unuĭ preot local, de origine din Ţara-Românească, de către ierarchul ardelean şi superiorul luĭ din Tîrgovişte. Luca, acesta din urmă, iar cel dintîiŭ, *Teoctist.*

Pe Teoctist îl ştie si pomelnicul bisericiĭ metropolitane. El vine acolo îndată după Ioan şi se spune despre el, în faţa numeluĭ săŭ, că „aŭ făcut o crăjă de argintŭ“. Fără a şti maĭ mult

(1) Cf. *Socotelile Braşovuluĭ* şi Prefaţa mea la *Studiĭ şi documente,* IV; supt presă

(2) *Socotelile Braşovuluĭ* şi Stinghe, p 4.

(3) Iorga, *Ist. literaturiĭ române,* II, p. 155.

decît aceste două izvoare, Cipariŭ îl punea (1) între 1605 şi 1609. El a fost decĭ al doilea archiepiscop belgrădean.

Cînd îl găsim la acest an sigur, 1606, situaţia politică se schimbase în Ardeal. În potriva guvernuluĭ străin se ridicase bătrînul magnat Bocskay, şi învinsese. El era principe al Ardealuluĭ şi încheiase, în Iulie 1605, un tratat cu Radu-Vodă. Ceva maĭ tîrziŭ în sfîrşit, la 13 Martie 1606, intră în Braşov „der wallachisch Vladica", episcopul românesc *din Ardeal* (2). Ştim de ce acuma: ca să scoată, cu învoirea luĭ Luca, pe popa Neagoslav cel „sumeţ" (3).

Poate chiar că Teoctist îşĭ datoria numirea luĭ Bocskay. În adevăr, în suita luĭ Basta se afla un episcop românesc: „un om mic, cu părul lung, care avea bîtă întrarginţită", ceia ce înseamnă toiag. El fu văzut la Cluj, dar, cînd izbucni revolta, el crezu de datoria luĭ să contribue la potolirea eĭ, luptînd în oştile împărăteştĭ. Fu unul din asediaţiĭ de la Satu-Mare, unde făcu minunĭ de vitejie. „Aŭ prins un paloş nemţesc în amîndoao mîinile şi, încătro da, mulţĭ căzeaŭ

(1) *Acte şi fragmente*, p. XIV.

(2) *Socotelile Braşovuluĭ.*

(3) El e poate şi acel „ein Vladica" ce apare în Braşov, după Socotelĭ, încă la 22 Iunie 1605, cam pe vremea negocierilor cu Domnul muntean.

de mîna luĭ; nicĭ da în zădar, ci totdeauna nemeria; maĭ pre urmă l-aŭ împușcat tocmaĭ prin mijloc; și așa aŭ murit“ (1).

Bocskay muri peste cîte-va lunĭ, și dieta Ardealuluĭ alese, în Februarie 1607, pe Sigismund Rákóczy, și el un „eretic“. „Ereticul“ cel-l'alt nu se amestecase în afacerile Bisericiĭ române din posesiunile sale. Acesta numi, întîmplîndu-se probabil să moară Teoctist, pe superintendentul Spiridon de odinioară, care dispăruse cît-va timp. El fu numit din noŭ la 23 Iunie 1607, cu toată prietenia legată cu Muntenii, și ni se spune că el funcționa încă la 29 Aprilie 1608 (2).

Pe vremea cînd Spiridon căuta să se impuie, întîlnim, la 1608, și pe un Sava episcopul. Dar acesta nu maĭ poate încurca astăzĭ cercetările, căcĭ s'a dovedit cu prisosință, de canonicul Boroș, că el n'avea nimic a face cu Ardealul, ci era unul dintre episcopiĭ ce păstoriaŭ „sate românești și sîrbești“ în părțile temeșene, residînd, cum se întîmpla, la Inăŭ, la Lipova, etc. (3).

(1) Șincaĭ, la a. 1605; după un anonim, în Colecția Hevenesi. Volumul care-l cuprindea lipsește din Colecție, ce se păstrează astăzĭ în Biblioteca Universitățiĭ din Pesta. Se află numaĭ cîte-va foĭ risipite.

(2) Boroș, art. citat. după Márki, care întrebuințează registrele de diplome ale Cancelarieĭ ardelene.

(3) Art. citat și seria de articole din *Unirea* pe 1894, p. 189 și urm.

Biserica ortodoxă n'a recunoscut însă pe Spiridon, care a cîrmuit în adevăr în Ardeal. O cîrmuire care n'a durat prea mult, căcĭ, Rákóczy abdicînd, pe tronul, rămas liber, al principilor regalĭ, se sui, în 1608, un catolic, Gabriel Báthory.

Supt stăpînirea luĭ, care ținu pînă în 1613, nu știm cine a fost archiepiscopul românesc de Alba-Iulia. El îl pomenește totuși pe acest „Vlădică al Românilor, carele lăcuiește în Bălgrad", în actul prin care, la 9 Iunie 1609, el scutește pe preoțiĭ românești de tirania „domnilor", ce-ĭ puneaŭ la lucru de iobagĭ și le împiedicaŭ strămutarea din satul de unde eraŭ originarĭ (1).

La detronarea și moartea luĭ Báthory, cel din urmă din neamul săŭ, se împliniaŭ doĭ-spre-zece anĭ de la uciderea luĭ Mihaĭ Viteazul, doĭ-spre-zece anĭ în cursul sîngeros al cărora Ardealul, atacat de dușmanĭ saŭ alergînd după dînșiĭ cînd nu veneaŭ eĭ, nu cunoscu ce e odihna și siguranța. În 1613, Turciĭ, împreună cu carĭ veniaŭ amîndoĭ Domniĭ romînĭ, stabiliră în Scaunul provincieĭ pe Bethlen, un om de înțelepciune cumpănită care părea potrivit să întemeieze o dinastie.

---

(1) Șincaĭ, II, pp. 504—6; după o tipăritura, necunoscută alt-fel, din 1653; în latinește, la Fiedler, *Die Union der Walachen in Siebenbürgen*, în *Sitzungsberichte der wiener Akademie*, phil.-hist. Abtheilung, XXVII, 1858, p. 350 (n'am avut lucrarea la îndămînă).

Una din basele politicei acestuia era zelul pentru Reformă, pe care o represinta și aiurea decît acasă la dînsul. Timpul superintendenților se întoarse, prin urmare, aducînd falșificări de dogmă, purificare cu de-a sila a credinții, alegerea, epitropisirea și îndreptarea episcopilor de către principele calvin și capul Bisericii lui. Lui Bethlen trebue să i se pue în seamă așezarea Vlădicăi Dosofteĭ în fruntea popilor saŭ, după terminologia nouă, „păstorilor" români din provincie.

Din cele ce a făcut Bethlen și Mitropolitul luĭ, știm numaĭ două lucruri, care se împacă între ele și aŭ fost adese orĭ repetate, amîndouă. În 1624, preoții români fură scutiți cu desăvîrșire de dijma grînelor și a vitelor (1). Iar, la 4 Iulie 1627, Vlădica luă o serie de măsurĭ, împreună „cu tot săborul săŭ", pentru a-și învăța clerul „cum trebuiaște a ținea leagea luĭ Dumnezăŭ prentru ispăsenie sufletuluĭ". Se hotăria în ele că preotul va purta numaĭ de cît „haine lungĭ pănă la glesne", ceia ce e numaĭ moral, decent, dar, pe lîngă aceasta, și altele ca aceasta, pedeapsă pentru cel „carele nu va ști de 'nțeles", ceia ce e impunerea limbiĭ vulgare, decĭ calvinesc (2).

(1) Fiedler, *l. c.*, p. 366; citat în Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 5.

(2) Măsurile le-a descoperit pe o veche carte de slujbă Petru Maior și le-a tipărit, iar, după el, Cipariŭ, *Acte și fragm.*, p. 150 și urm.

Cam atîta ştim despre Dosofteĭ, care trebue să fie Vlădica ce se întîmpină şi la Braşov încă din 1615 (1), unde apare de două orĭ în acest an, la 30 August şi 7 Noembre, şi primeşte daruri. Îl maĭ vedem odată, ca „Vlădică de Belgrad şi a toată ţara“ în măsurile citate se întitulează numaĭ „Vlădică de Bălgrad“ — reclamînd de la sate dajdea, poclonul de un florin, după porunca Craiuluĭ, veniturile de la osfeştaniĭ şi gloabe, „de la Vlădica Eftimie încoace“ (2).

În Noembre 1630, după un scurt interegn, o altă personalitate capabilă dobîndia prin alegere Ardealul: Gheorghe Rákóczy, ruda principeluĭ din 1607. Politica luĭ, care-ĭ făcu o mare faimă în Europa, se răzima, ca şi a luĭ Bethlen, pe naţionalism unguresc şi pe calvinism intransigent. Maĭ mult decît acesta, el înrîuri purtarea Vlădicilor româneştĭ pe care-ĭ priveghia necontenit, aruncîndu-ĭ şi schimbîndu-ĭ după voe. La dreptul vorbind, nicĭ el, nicĭ fiul şi urmaşul luĭ, cu care se încheie această eră de neatîrnare şi putere, nu recunoscură legea deosebită a iobagilor, ci o priviră maĭ mult ca un provisorat, ce trebuia scurtat după putinţă.

Rákóczy cel dintîiŭ a apucat pe urmaşul luĭ

(1) Socotelile oraşuluĭ.

(2) Iorga, *Doc. din Bistriţa*, II, p. 4, n-le 163—4.

Teoctist în lista din Mitropolia de la Bălgrad, pe Ghenadie, care, ne spune principele, se numia întîiŭ Gheorghe „Bradi“ saŭ Brad (1).

Căcĭ, la 4 Decembre 1628 încă, „chir Ghenadie, din Scaunul Belgraduluĭ, al Vaduluĭ și Oradieĭ-Marĭ și Satuluĭ-Mare, și a toată țara Ardealuluĭ“, întăria pe un protopop „Ianăș“ din Huniedoara (2). Despre dînsul maĭ știm că a avut ca delegat în părțile din sus ale țărĭĭ pe „chipul vlădicesc“ Ioan (3) și că, mulțumind pe principe, a murit în Scaun. Supunerea luĭ aduse acordarea unuĭ noŭ privilegiŭ pentru ascultătoriĭ preoțĭ, la 9 Aprilie 1638 (4).

Pe cînd el conducea Biserica ardeleană, o nouă mișcare culturală se începea în Țara-Românească, odată cu statornicirea uneĭ Domniĭ puternice și depărtarea atenției Turcilor de la afacerile dunărene. La Cîmpulung, în mănăstirea ortodoxă, apoĭ la Govora și iarăș la Cîmpulung, meșterĭ veniți de peste Dunăre și Nistru prinseră iarăș a „scrie“ cu tiparul cărți slavonești și românești. Unul din ucenicĭĭ lor trecu în Ardeal pe vremea luĭ Ghenadie și, mulțămită emigrăriĭ acestuĭ

(1) Actul pentru numirea luĭ Ștefan, în Petru Maior, *Ist. bis.*, p. 72 și urm., nota; reprodus și în Cipariu, *o. c.*
(2) Ciparĭŭ, *l. c.*, pp. 253—4.
(3) *Doc. Bistr.*, I, p. 43, No 58.
(4) Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 5.

„dascălŭ popa Dobre", putu să înceapă „archimitropolitul" nostru tiparul Cazanieĭ din Bălgrad, care ieși după moartea luĭ numaĭ.

La 22 Martie 1639, „Vlădica din Alba-Iulia" vine la Brașov (1). În postul anuluĭ 1640, cînd apăru la Govora *Pravila*, din care o ediție anume era destinată pentru Ardeal, Ghenadie se afla încă în viață, dar el muri în Septembre următor, chiar la început (2).

Dipticul menționează acum treĭ Vlădicĭ, pe carĭ nu-ĭ cunoaștem din nicĭ o altă parte, dar carĭ trebuie să fi păstorit, de și puțină vreme: un întîiŭ Teofil, un Ștefan I-iŭ și un Gherasim.

Eĭ nu vor fi plăcut luĭ Rákóczy, care trece asupra lor și vorbește numaĭ de Ilie, în călugărie Iorest, din care face urmașul luĭ Gheorghe Brad, numindu-l „superintendent al tuturor bisericilor din Ardeal ce observă *rituri* grecești, sîrbești și românești." Cum se vede, nu lege, ci *rîturi*, și „românești" la urmă (3).

Moartea luĭ Ghenadie dădea prilej luĭ Rákóczy să-și aleagă un Mitropolit după placul săŭ, care să se silească în chip credincios pentru prefa-

(1) Socotelile Braşovuluĭ, reg. inedit 1639-42: 22 Martii. Kompt der Wledika von Weysemburg». Servii luĭ acolo la 5 August

(2) Ciparĭŭ, *l. c*, p. 7. Vezi și în aceste cercetărĭ, maĭ departe.

(3) Actul pentru numirea luĭ Ştefan.

cerea legiĭ după voia stăpînuluĭ. La 4 Septembre, superintendentul calvin anunța principeluĭ că Biserica românească a rămas fără păstor și sfătuia să se aleagă acum „un om cuminte.“ Pentru ca înțelepciunea luĭ să nu rătăcească nicĭ odată, trebuie însă un îndreptar, și de aceia alesul „Craiuluĭ“ fu pus să jure „unele puncte“ și „condițiĭ“, „oare-care lucrurĭ ce i-aŭ fost prescrise.“ Era începutul jalniceĭ cariere a luĭ Iorest.

Ca la toțĭ ierarchiĭ ardelenĭ din aceste timpurĭ, situația luĭ e ambiguă, de ortodoxie suspectă și de eresie sfioasă. După ce iscăli și jură cît i se ceru, el merse, ca predecesoriĭ săĭ cu adevărat pravoslavnicĭ, să fie hirotonîsit la Muntenĭ, de la carĭ, din țară, se întorcea în Brașov cu o suită de nouă persoane, la 9 Noembre 1640 (1) Dar tot el fu acela care, după întoarcerea-ĭ înnapoĭ, luă asupră-și o grea vinovăție față de dogma Bisericiĭ răsăritene, lăsînd să se tipărească la reședința-ĭ din Alba-Iulia acea „cărțălue mică“ anume „Catihismul creștinesc“, care stîrni o mare revoltă

(1) Socotelile Brașovuluĭ, partea inedită: «Den 9 Nov. kam aussm Land der Wladicka, selb 10 Personen», Cf. *ibid.*, la data de 7 Iulie 1641: Den 7 Julij kam der wallachische Wledicka von Fogaras La aceia de 23 Mart 1642: Den 23 Martii zu Mittag schiken dem wallachischen Wledika .

printre drept-credincioșiĭ de dincoace de munțĭ (1).

Tipărirea Catechismuluĭ era însă maĭ ușoară decît răspîndirea, adoptarea luĭ, și aceasta era întîia oară cînd Calviniĭ întrebuințaŭ acest mijloc de convertire. Experiența cu Catechismul luteran din 1544 nu isbutise. Și, fiind-că nu isbuti nicĭ aceasta, cu vina Mitropolituluĭ saŭ fără, el îșĭ pierdu Scaunul și-șĭ termină într'un chip rușinos păstoria dăruită de guvern.

Scoaterea luĭ Iorest e menționată cu oare-care amănunte în actul principeluĭ pentru numirea clericuluĭ care-ĭ succedă. Preoțĭ românĭ s'ar fi găsit carĭ să-l pîrească pentru relele luĭ purtărĭ, pentru „nefandae vitae maculae," pentru desfrîŭ și abusurĭ. Guvernul nu interveni direct în potriva acestuĭ instrument puțin ascultător al politiciĭ luĭ religioase, ci lucră pînă la sfîrșit prin nemulțumițiĭ pe care-ĭ descoperise și îndemnase la pîră. Se ținu un sobor, o „adunare obștească a tuturor protopopilor și pastorilor românĭ de riturile grec și sîrbesc", și, observîndu-se toate formele, se ascultară marturĭ, se redactară protocoale și se hotărî, pe temeiul lor,

(1) Data nu poate fi de cît 1642. În 1640, Iorest fu numit și petrecu restul anuluĭ în călătoria de confirmație. În 1641 ar fi prea timpuriŭ pentru căderea luĭ Iorest, care se întîmplă în 1643, după toată probabilitatea din causa neacceptării sincere a Catechismuluĭ eretic.

caterisirea nevredniculuĭ, şi maĭ ales nefolositoruluĭ Vlădică. Necrezîndu-l potrivit măcar pentru o parohie de simplu preot, membriĭ soboruluĭ de răsturnare îşĭ dădură ierarchul în mîna puteriĭ civile, spre mustrare şi pedeapsă (1).

Ce a făcut „magistratul“ cu „popa“ vinovat nu ne spune actul „Craiuluĭ“, dar putem afla din povestirea unuĭ cronicar sas contemporan (2). Cu toate că Iorest fusese sprijinit la vremea luĭ de Mateĭ-Vodă, pe atuncĭ, în 1643, bunul aliat al principeluĭ ardelean (3), cu toate că în timpurĭ el era deprins a vorbi cu încredere de trecerea ce avea la „Craiul“ (4), Mitropolitul depus trebui să sufere o crudă şi înjositoare pedeapsă. Se vorbea prin oraşe, între străinĭ, de bătaia cu vergĭ a „călugăruluĭ valach“, de ruşinosul trecut care-ĭ meritase această osîndă, de comorile pe care le ştia ascunse şi le destăinui pentru a scăpa de chinurĭ (5).

Trebuia acum să se aleagă un alt „superin-

(1) Actul în P. Maior, *l. c.*

(2) Krauss, editat în *Fontes rerum Austriacarum. Scriptores;* I, pp. 131—2. Citat de Şincaĭ la a. 1638, în forma, supt care e cuprins în *Analele* luĭ Hermann. Cf. *Chron. Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, ed. Trausch, II, p. 15.

(3) Aceiaşi Cronică săsească.

(4) *Doc. Bistriţeĭ*, I, p. 76, No. 102.

(5) Cronica citată.

tendent saŭ, cum îĭ zice poporul, Vlădică". Pentru aceasta se urmă practica obișnuită a Calvinilor, fără nicĭ o schimbare. Alesul, Ștefan Simon, „Vlădică de Belgrad și a toată țara Ardealuluĭ" (1), fost paroh de Alba-Iulia și cunoscut, prin urmare, la Curte, îșĭ datori locul în rîndul întîiŭ alegerĭĭ soboruluĭ, apoĭ întăririĭ luĭ Rákóczy, adus la aceasta de stăruințile, adică de asigurările, episcopuluĭ săŭ „ortodox" Gelei, Calvinul. Se poate afirma (2) că acest Vlădică n'a trecut munțiĭ pentru a fi hirotonisit în Tîrgoviște de șefiĭ Bisericiĭ muntene.

Aceasta era o inovație. A doua fu desbinarea dioceseĭ. Ștefan nu fu numit în adevăr peste atîta cuprins de țară, cîtă și-o atribue el în titlu, identic cu cel vechiŭ. Încă din 1642, Rákóczy se ocupa de „un noŭ vlădică român", anume Milovițiŭ, recomandîndu-ĭ să întrebuințeze în cercul administrației luĭ limba poporuluĭ (3). Avem a face cu un protopop român trecut pe deplin, fără nicĭ o reservă dogmatică, la legea reformată. De aceștia maĭ eraŭ și altiĭ, ca Petru din Ciuciŭ, menționat la 1648, saŭ ca Petrașcu din Maramureș, de care se vorbește în 1652. Eĭ

(1) Titlul ce și-l iea într'o scrisoare din 2 Decembre 1648, în *Studiile și documentele* mele, IV.

(2) De și ne lipsesc Socotelile Brașovuluĭ pentru anul 1643.

(3) Boroș, art. din numărul jubilar, după Márki.

erau supuşi direct superintendentului ungur şi n'aveau nimic a face cu Vlădicia ortodoxă (1).

De aceia, Gelei îşi reservă lui însuşi, apărîndu-le de orî-ce amestec din partea aceluĭ ce maĭ represinta încă, orî-cît de îndulcit, religia veche, parochiile şi protopopiile complect cucerite, din Alamor, Orăştie, Haţeg, Uniedoara, Ilia, Criş şi ţara Făgăraşului. Ce-ĭ rămînea luĭ Ştefan, se specifică anume: comitatele de Alba, Crasna, Solnocul de mijloc, Doboca, Cluj, Turda, Tîrnavele, districtele Chioareĭ, Bîrseĭ şi Bistriţeĭ, împreună cu cetăţile şi Scaunele săseştĭ şi secueştĭ, întru cît erau Romînĭ în ele (2).

În sfîrşit, „arhiepiscopul Ştefan" lua asupră-şĭ să-şĭ purifice şi civiliseze Biserica, în sensul ce i se arătă. Slujbă şi predică în limba poporuluĭ, tainele ca în templele stăpînilor, cult moderat al icoanelor şi crucilor. Apoĭ, faţă de fugariĭ la „ortodoxie", adecă, pentru Romînĭ, la eresie, se va arăta bun frate şi îngăduitor părinte; la greutăţile ce se vor ivi în sinoadele ce se îndatoria să adune în fiece an, va consulta pe cine avea interes să-l rătăcească: pe episcopul cel „ortodox" saŭ calvin; protopopiĭ nu vor fi puşĭ în demnitate şi scoşĭ fără voia aceluiaşĭ patron. Aceştĭ protopopĭ îl vor ajuta la orî-ce lucru, şi

(1) Boroş, *l. c.*
Decretul de numire.

de la orĭ şi ce judecată se va putea face apel la zisul supraveghetor. Ast-fel, şi plătind peşcheşul de blănĭ Craiuluĭ, îşĭ va merita el tradiţionalul florin pe an de la preoţiĭ ce ar maĭ voi să-l recunoască.

Acesta era un arhiereŭ bun şi era să păstorească mult timp, în linişte şi cu deosebita favoare a Crailor ce se succedară.

Ştefan Simon saŭ Simion — nume pe care le poartă pe amîndouă saŭ preferă pe cel d'întîiŭ, cel laic, nu cel călugăresc, ca o nouă dovadă de iubire pentru reforma legiĭ — a fost, pentru guvernul „eretic“ al Ardealuluĭ, un Vlădică fără păreche. Ascultător, supus, îndeplinitor conştiincios al „punctelor“ ce jurase, răspînditor zelos al adevăruluĭ calvin. Supt păstorirea luĭ se făcu ce voi „Craiul“.

Apariţia *Catechismuluĭ* luĭ Rákóczy provocase o mişcare neobişnuită în Biserica românească de dincoace de munţĭ. Fruntaşiĭ culturalĭ aĭ Moldoveĭ şi Ţărĭĭ-Româneştĭ — Mitropolitul din Suceava, Varlaam, şi Năsturel, cumnatul luĭ Mateĭ-Vodă, — se sfătuise în privinţa primejdieĭ, şi un sinod de clericĭ din amîndouă principatele se adunase pentru a lua măsurĭ de pază şi apărare. „Răspunsurĭ“ fusese date la lumină, care puteaŭ convinge pe mulţĭ, dar nu pe acela care era în Scaunul din Bălgrad ca să nu audă aceste argumentărĭ şi îndemnurĭ. Ştefan „arhimitropolitul“,

care nu-ș avea ca superior ierarchic decît pe principele său și superintendentul luĭ calvin, se grăbi a scoate o nouă ediție a cărțiĭ de „scandelă“, dîndu-ĭ titlul de răsboiŭ de „scut“ al „Catichizmușuluĭ, cu răspunsu den Scrăptura Svântă în potriva răspunsuluĭ a doao țărĭ fără Scriptura Svînta“.

Nu numaĭ că fu un bun reformat, dar el duse iubirea pentru eterodoxie pînă la o purtare plăcută și catolicilor, alțĭ domnĭ cu trecere, de a căror lege era și Împăratul vecin. În adevăr, el nu stătu pe gînduri să hirotonisească pentru Maramureș pe un noŭ episcop, Partenie, care fu unul dintre ceĭ d'întîiŭ luptătorĭ pentru Unirea Bisericilor orientale cu Scaunul Roman (1).

În actele sale solemne el poartă încă titlul vechiŭ, de „archiepiscop al Bălgraduluĭ, al Vaduluĭ, al Maramurășuluĭ și al tot Ardealuluĭ episcop de ritul grecesc“, dar în practică el lăsă să cadă cu totul autoritatea-ĭ în ținuturile pe care „Craiul“ le desfăcuse de Scaunul luĭ. În comitatele exterioare, cum am maĭ văzut, pastoriĭ și protopopiĭ eraŭ lăsațĭ să se convertească și singurĭ la calvinismul desăvîrșit. Cînd Ștefan Fogarassy făcu să apară la 1648 în Alba Iulia, la o tipografie întîmplătoare, unde nu eraŭ decît litere latine, și nu buchĭ, un noŭ *Catechism*, saŭ „Atsaja ej

(1) P. Maior, *l. c.*, p. 136 saŭ Șincaĭ, la anul 1651.

atsaja", el putu s'o facă în toată voia. Traducătorul era un „pastor valaho-maghiar" din Lugoș și se ostenise pentru școlarii de neam deosebit, dar de aceiași lege, din orașul său și din Caransebeș, și nime n'avea dreptul să se amestece într'o operă de „învățătură" patronată de Banul local.

Afară de *Catechism*, Ștefan Vlădica a mai tipărit, în destul de multe exemplare, două cărți în tipografia nouă pe care i-o dăduse Rákóczy, rîvnitor pentru întinderea legii lui celeĭ curate. E *Noul Testament* din 1648 și „Psaltirea ce să zice Cîntarea", din 1651. Cărțile sînt frumoase, îngrijite, traduse „den limba jidovească", „den izvoade grecești și slavonești și latinești", pînă și după texte ce fusese editate la Moscova. Buna orînduială, limba clară, populară, cu caracter general a acestor tipărituri, dintre care știm că a revăzut pe cea din urmă, ne înfățișează pe Vlădică supt o lumină ceva mai bună, măcar ca scriitor și om de carte. „Apa totu-i mai curată", spune el, vorbind de nevoia de a se recurge la originalele cărților sfinte, „și mai limpede în izvor decît în părae, că, de ce se departă apa de izvoru, totu-i mai înmestecată și mai turbure." Saŭ, despre alegerea cuvintelor pe înțelesul oricui în cărți pentru toți Românii: „Cuvintele trebue să fie ca banii, că banii aceia sînt buni carii îmblă în toate țările, așia și cuvintele, acealea sântu bune, carele le înțelegu toți."

Ştefan Simion muri ca Mitropolit, în 1651. Ca urmaş al său într'un Scaun de primejdiĭ saŭ de răsplată, cum era şi resistenţa morală a omuluĭ, dipticul înseamnă pe Daniil. El vine îndată după Iorest, de oare-ce tradiţia ortodoxă română n'a recunoscut nicĭ odată pe sprijinitorul „ortodoxieĭ“ calvine, Vlădica Ştefan.

Între diplomele principilor ardelenĭ se află şi aceia pentru întărirea luĭ Daniil, şi ea poartă data de 1651 (1). Întărirea luĭ Rákóczy al II-lea, care avea în toate aceiaşĭ direcţie ca şi tatăl său, arată că Daniil trebui să ceară şi el încuviinţarea „superintendentuluĭ“ pentru numirea sa, adică să i se supuie ierarchic şi să primească „punctele“ ştiute pentru îndreptare şi îmbunătăţire.

Însă el pare să fi trecut munţiĭ pentru hirotonisire în Ţara-Românească, unde-l vedem primit maĭ tîrziŭ şi funcţionînd ca archiereŭ fără Scaun. La 1662, după ce multe lucrurĭ se schimbase în Ardeal, el e întărit de un noŭ „Craiŭ“, Mihail Apaffy, ca episcop al părţilor — calvine numaĭ în închipuirea superintendenţilor prea zeloşĭ, — dintre Olt şi munţiĭ de hotar. Decĭ la această dată el trebuise să părăsească reşedinţa din Bălgrad, ca unul ce nu ştia să aducă acolo serviciile pentru care se alegeaŭ episcopĭ românĭ

(1) Márki, citat de Boroş; după *Liber Regius* al Ardealuluĭ.

de cîrmuire. Din ţara Făgăraşuluĭ, el se adăposti apoĭ la Curtea Domnilor muntenĭ, în urma silinţelor de refacere a unităţiĭ de administraţie bisericească, ale unuĭ urmaş în Scaunul metropolitan. Pe la sfîrşitul Domnieĭ luĭ Şerban Cantacuzino, la *ipopsifiarea* Vlădicăĭ Varlaam de Alba-Iulia, se întîlneşte între propunătoriĭ candidaţilor, în Bucureştĭ, acest „Daniil proin Ardelean", care a murit, de sigur, în exil.

Urmaşul luĭ Daniil în Mitropolia luĭ Mihaĭ Viteazul fu Sava Brancovicĭ, al căruĭ nume deşteaptă amintirĭ de prigonire şi chinurĭ, de luptă înverşunată pentru ortodoxie, amintirĭ răspîndite de o tradiţie care nu înfăţişează întru toate adevărul.

Fără îndoială că Sava a suferit şi pentru dreapta credinţă a Bisericiĭ Răsărituluĭ, de şi, cum vom vedea îndată, nu numaĭ pentru dînsa. Dar mucenicia luĭ nu se leagă întru nimic de revendicările şi suferinţile poporuluĭ nostru pentru viaţa luĭ deosebită, aşa în cît locul acestuĭ „mărturisitor" nu e între aceia ce şi-aŭ mărturisit cu putere, în auzul stăpînilor străinĭ, neamul.

Căcĭ era un Sîrb, în familia căruia s'aŭ păstrat pînă la sfîrşit, cu toate multele relaţiĭ ce a avut cu ţările noastre, caracterul sîrbesc. Un alt fiŭ al luĭ Ioan „Brancovicĭ şi Corenicĭ din Podgoriţa", Gheorghe, a făcut să fie proclamat ca Despot al Sîrbilor, şi ni-a lăsat în sîrbeşte,

limba luĭ națională, povestea întîmplărilor luĭ și ale fratelui său Vlădica (1).

Sava se chemase întîiŭ Simion, fusese în Țara-Românească, la mănăstirea Comana, trecuse în Banat, unde eraŭ mulțĭ dintre compatrioțiĭ săĭ, se însurase, făcuse politică vrăjmașă Turcilor și, la urmă, se fixase ca protopop la Inăŭ. De aicĭ îl chemă alegerea unuĭ sobor de protopopĭ și preoțĭ românĭ din Ardeal, încrederea superintendentuluĭ calvin și voința „Craiuluĭ", carĭ așteptaŭ de la acest om energic și luminat maĭ mult decît de la insignificantul Daniil.

Ca pe un vrednic urmaș al luĭ Ștefan îl întăriĭ decĭ Rákóczy al II-lea la 28 Decembre 1656. Actul este redactat în forma obișnuită. Ca și la numirea luĭ Ștefan, se enumeră ținuturile ce vor atîrna de episcopul-superintendent al bisericilor ce se află „între Grecĭ, Sîrbĭ și Românĭ". I se lasă comitatele de Alba, Uniedoara, „Zorin", Bihor, Zarand, Crasna, două Solnocurĭ, Doboca, Clujul, Turda, Tîrnavele, Maramureșul, Chioara, Bistrița, Beiușul și părțile săsești și secuești, decĭ ceva maĭ mult decît predecesoruluĭ său. Se recunoaște Vlădicăĭ dreptul de a-și cîrmui popiĭ

(1) Spusele luĭ aŭ fost întrebuințate de istoriograful sîrb Raicĭ, pe care-l resumă Engel, în *Geschichte von Serwien*, p. 474 și urm. Cf. și Ciparĭu, *Acte și fragmente*, p. 70.

și de a strînge de la dînșiĭ veniturile tradiționale.

Punctele lipsesc însă din diplomă, de oare-ce Rákóczy va fi socotit că nu e nevoie de asemenea îndatoriri scrise față de un om ca Sava, un nobil și un cărturar. În schimb, se hotărește anume că noul „superintendent saŭ episcop“ va întrebuința venitul săŭ legiuit și pentru două scopuri de cultură: tipărirea de cărți bisericești în limba poporuluĭ și „ținerea de școlĭ“ (1).

La această dată, stăpînirea tînăruluĭ Rákóczy se apropia de sfîrșit. Încercarea de a realisa un gînd nebun, pe care-l maĭ avuse și alțiĭ tinerĭ de pe tronul Ardealuluĭ, acela de a dobîndi coroana polonă, îl duse la ruină. Tocmaĭ două zile după confirmarea luĭ Sava, apărea manifestul principeluĭ în potriva Polonieĭ (2), și el trecea munțiĭ de la Nordul țăriĭ sale pentru a se întoarce după cîte-va lunĭ ca un fugar, care trebui deocamdată să-și părăsească tronul, unde Turciĭ nu maĭ voiaŭ să-ĭ sufere neastîmpărul.

În locu-ĭ fu ales fostul Ban de Lugoș și Caransebeș, „cheltuitorul“ pentru tiparul Catechismuluĭ tradus de Fogarassy, care se răzima pe

(1) «Libris lingua ecclesiarum quibus praeest vernacula excudendis, scholis sustentandis ac honorario nostro.» Diploma la P. Maior, *l. c.*, p. 169 și urm., nota.

(2) V. Prefața mea la vol. X din Colecția Hurmuzaki, p. v.

dînsul vorbind și de alte lucruri ce vor mai vedea lumina. Acațiu Barcsai, pentru Românî „Borcea Acoș", ținu la începutul anului 1669 o dietă la Bistrița, și între ceî ce veniră la dînsa fu și Mitropolitul Sava, care întovărășia pe un Martin Szerpataky. Cu acest prilej, „prea-cinstitul Sava Brancovicî, episcopul tuturor bisericilor românești în țeara noastră", căpătă de la stăpînul său, în ziua de 15 Martie, un nou privilegiu, asemenea aceluia acordat în 1653 luî Daniil (1) și prin care preoțimea românească era scutită de dijma din vite și producte (2).

Îndată după aceasta, începură tulburările nouă în Ardealul atîta vreme deprins cu liniștea și siguranța. Rákóczy crezu că ar putea să-și capete iarăși tronul perdut din prea multa lăcomie pentru stăpîniri străine. El izbuti să arunce pe rivalul său în Sibiiu, unde-l ținu încunjurat cîte-va lunî, începînd cu Decembre al anuluî 1659.

În asemenea împrejurărî, cînd eraŭ doî „Craî",

(1) V. Șincaî, la această dată.

(2) Privilegiul în Șincaî, anul 1659. În latinește, în Colecția Hevenesi, la Biblioteca Universității din Budapesta, vol. LVII, fol. 68 Vo. și urm., ca și multe din celelalte privilegii pentru preoții românî, pe care, pentru ușurința cetitoruluî, le-am citat după Șincaî. Pentru petrecerea luî Sava în Bistrița, Iorga, *Doc. Bistriții*, II, p. 9, No. 176.

între carĭ rămînea să hotărească norocul şi Turcii, un Vlădică românesc obişnuit s'ar fi putut strecura neobservat şi nime nu l-ar fi întrebat cu cine este. Dar Sava Brancovicĭ era un personagiŭ politic potrivit pentru misiuni în străinătate, era fratele unuĭ dibaciŭ negociator şi un om a căruĭ faimă se întindea peste hotare. El trebui să se hotărească, în acelaşĭ sens ca şi poporul său.

În luptele de lîngă Sibiiŭ vedem Românĭ prădaţĭ, chinuiţĭ, schilodiţĭ, traşĭ în ţapă (1). Românul Petru Buday era închis în Sibiiŭ cu principele Turcilor, şi el merse cu o misiune pentru Barcsai în Ţara-Românească şi la Paşa de Silistra (2). Boieriĭ Făgăraşuluĭ cerură de la acelaşĭ „Craiŭ“ lămuririĭ despre ce trebuie să facă, şi li se trimiseră poruncile Mareluĭ-Vizir, traduse în româneşte de un preot ce se afla în cetate (3).

Dar ceĭ maĭ mulţĭ Românĭ, deprinşĭ să joace

(1) Între alţiĭ şi o valachica mulier decrepita , o biata babă, pe care Rákóczyenii o luară drept un Turc schimbat de haine! *Acta dierum sub quibus Georgius Rakocius et Acatius Barczai, una cum suis adhaerentibus, intra et extra civitatem Cibinium super regimine regni Transylvaniae contendunt, anno 1660*, în Pesta, Bibl. Academieĭ, Hist. fol. 158.

(2) Ziarul luĭ Frank, la Şincaĭ.

(3) Igitur litterae Supremi Vezerii vertuntur in vallachicum idioma per quendam vallachicum pastorem. *Acta dierum, l. c.*

un rol numaĭ în ast-fel de vremĭ aspre, se declarară pentru „Racocea“, Domnul cel vechiŭ. La 17 Ianuar 1660, ziaristul asediuluĭ scrie: „Să se ştie că Rákóczyeniĭ tăiaţĭ se cunoşteaŭ a fi ţăranĭ, *parte Românĭ*, parte Ungurĭ, Secuĭ, şi chiar cîţĭ-va Seimenĭ şi cîţĭ-va dragonĭ“ (1). Ştim şi numele unora dintre aceştĭ luptătorĭ, pe carĭ războiul pentru Domnie îĭ chemase din sate în vremea cînd ţarina se odihneşte: Ştefan Roman din Teleagd, popa Chiril saŭ „Ciurula“, „ticălosul de popa Czürüki“, spuneaŭ Unguriĭ luĭ Barcsai, carĭ-l vedeaŭ luptînd sub zidurile Sibiiuluĭ (2). Popa avea vre-o şase sute de flăcăĭ, toţĭ Românĭ, cu carĭ, nu numaĭ că se deosebi în încăerările acestea de la Sibiiŭ, dar tăie corespondenţa asediaţilor cu Deva, atacă Huniedoara, unde fusese preot, prinse pe nobilul Nicolae Zolyomy şi arse Deva. Venind, după porunca luĭ Rákóczy, în părţile Băiĭ de Criş, ale Oradieĭ şi Beiuşuluĭ, el făgădui nemeşia acelor ce se vor uni cu dînsul. Trecînd, în sfîrşit, prin Zlatna şi Aiud,

(1) Notandum item quod Rakociani obtruncati dinoscebantur esse rustici, partim Valachi, partim Hungari, Siculi, imo quidam Seminiani, quidam autem dragones.» *Acta dierum, l. c.*

(2) În April, se face o harţă cu Gaudy, «cum Seminianis Volachisque, scelerato quodam Czürüki Pap adhaerentibus . Izvorul citat.

el își găsi moartea în luptă cu Turcii, pe șesul, atît de fatal pentru noi, al Turdei (1).

În Decembre 1659, pe cînd se petreceau aceste lupte, Sava era în Alba-Iulia, în regiuni supuse lui Rákóczy, și scria de aici orășenilor sași din Bistrița (2). Iar, cu cîte-va luni înainte, în Iulie, se adresa acelorași un „Ghenadie, arhiepiscop de Bălgrad, Maramureș și a toată țara Ardealului", care vorbia de Sava ca de un predecesor (3). El trebue să fie noul Mitropolit al lui Barcsai.

De acestă-l'alt Vlădică ne vorbește și ziarul asediului Sibiiului. În cursul încunjurării, în Aprilie 1660, la 25, moare un Petru Balmocz de Szomostelka, nobil de origine românească și care nu trecuse la religia casței sale. I se făcu deci o îngropare ortodoxă, cu lumînări aprinse și cîntări românești, de „episcopul părinților *parinthiarum!* — din Ardeal, carele fusese ales aici, în Sibiiu" (4).

(1) Șincai, la anii 1659, 1660.

(2) Iorga, *Doc. Bistriței*, II, p. 9, No. 176.

(3) *Ibid.*, No. 175.

(4) «D Balmocz P. tumulatur, qui, quia Volachorum confessionem fuerat secutus, cum exequiis volachicis etiam funeratur, taliter: In suo hospitio ardentibus cereis candelis celebratur concio idiomate volachico per episcopum parinthiarum transylvaniensium, hic Cibinii electum; expost ducitur cantu volachico et inflato tu-

Încercările luĭ Rákóczy pentru a-şĭ cîştiga iarăşĭ ţara rămaseră, se ştie, zădarnice. Atuncĭ cînd el maĭ nădăjduia încă şi bătea la toate uşile după ajutor, îl vedem trimiţînd un emisariŭ la Muscalĭ, în persoana unuĭ popă românesc — *sacrificulus* , pe care-l prinse în trecere duşmanul din Moldova, Ghica-Vodă, şi-l transmise Turcilor (1).

Şincaĭ bănuia că acest „popă“ ar putea să fie Sava, cunoscătorul limbilor slavoneştĭ, Vlădica pentru care se avea la Moscova, cum se dovedeşte şi maĭ tîrziŭ, o consideraţie deosebită. Şi, dacă ne gîndim la pomenirea uneĭ călătoriĭ „în ţara turcească“ în procesul luĭ Sava din 1680, vom fi şi maĭ aplecaţĭ să primim acestă identificare (2). Ar fi acea misiune la Ruşĭ, dată luĭ Sava şi fratelŭi săŭ Gheorghe, despre care vorbeşte şi Constantin Stolnicul Cantacuzino (3).

Dar, în Aprilie 1661, Sava se întorsese în Ardeal şi, în mijlocul războiuluĭ pentru stăpînire, căruia nu-ĭ pusese capăt moartea luĭ Rákóczy,

barum sonitu ad coemeterium monasterii B. Elizabethae; sed tamen observandum quod in coemeterio nulla pompa, volachica aliave, exercetur, verum extempore corpus tumulatur.» *Acta dierum, l. c.*

(1) Şincaĭ, la acest an.

(2) V. Şincaĭ, la anul 1680.

(3) Iorga, *Operele luĭ Constantin Cantacuzino*, p. 169.

el își căuta de daraverele luĭ bisericeștĭ (1). Cînd Apaffy ajunse să se impuie, el întări, cel puțin pentru partea de la Olt încolo, pe Brancovicĭ, prin actul de la 23 Aprilie 1662 (2). Iar în anul următor, el scutea clerul românesc de dijma vinuluĭ (3).

Era bine văzut pe atuncĭ și la această Curte, precum fusese la aceia a luĭ Rákóczy al II-lea și, un moment, la a luĭ Barcsai. Cînd Doamna luĭ Grigore-Vodă Ghica din Țara-Românească, Maria, căută un adăpost în Ardeal, de unde fură siliți să o dea în mîna Turcilor, ce o reclamase, Mitropolitul Sava primi însărcinarea de a merge să mîngîie cu vorbe și exemple din Scriptură pe biata femeie care, alt fel, „s'ar fi spînzurat fără îndoială“ (4).

Îl aflăm îndată, în 1668, stăruind în străinătate pentru binele Bisericiĭ sale. Întovărășit și data aceasta de fratele săŭ, Gheorghe, Vlădica se duse la Moscova, unde fu primit foarte bine, ca un archiereŭ pravoslavnic din țărĭ eretice. Gheorghe fu așezat la slujbă în biserică în rîndul boerilor muscăleștĭ, iar luĭ Sava i se dădu

(1) Iorga, *Doc. Bistriței*, II, p. 10, No. 177.

(2) Márki, la Boroș, *l. c.*; după *Liber Regius* al Ardealuluĭ.

(3) Engel, *o. c.*, p. 482.

(4) „Praemissus valachicae episcopus nationis, graecam profitens religionem.“ Analele luĭ Ioan Bethlen.

un hrisov de danie din partea Țarilor Mihail și Petru, odăjdiĭ scumpe: stihariŭ de atlaz, patrahir de urșinic, narucavițe, poaz și felon, precum și un număr de cărțĭ slavone (1).

Dar vremile bune nu ținură mult timp după aceasta pentru influentul prelat, care-șĭ dădea toată osteneala pentru a-șĭ înzestra și organisa Biserica. Călătoriile la Moscova, de și îngăduite, puteaŭ produce bănuelĭ; maĭ ales în mintea acelora carĭ știaŭ ce urmărește „Despotul“ Gheorghe, cu ajutorul ambasadoruluĭ imperial din Constantinopol și al patriarchuluĭ săŭ sîrbesc, din Ipec (2). Sava, de și primise episcopia sa ca o „superintendență“, nu uitase călătoria de hirotonisire la Tîrgoviște, unde Mitropolitul Ungrovlahieĭ, Ștefan, îl sfințise de ziua Crucii în 1656 (3). Cu toată supunerea ierarchică față de episcopul „ortodox“ calvin Tiszabecsy, el nu credea că trebue să ceară vre-odată părerea acestuia, precum ar fi făcut, de sigur, Ștefan Simion. De și-șĭ luase îndatorirea de a așeza o tipografie și de a deschide școlĭ, învățătură românească nu se dădea

(1) V *Zaconicul* din 1680, cuprinzînd lista lucrurilor cedate de Sava soboruluĭ de cercetare în potriva luĭ, în Ciparĭŭ, *Acte și fragmente*, p. 257 și urm. Cf. Engel, *l. c.*

(2) Engel, *l. c.*, p. 484. Cf. Iorga, *Socotelile Brașovuluĭ*, p. 125 și nota 2.

(3) Engel, *l. c.*, p. 481.

nicăirĭ copiilor, iar, în loc de noĭ cărțĭ pe înțeles, se întrebuințaŭ, în bisericile din eparchia luĭ, tipărirurĭ strict pravoslavnice, și multe dintr'însele slavone, aduse din Țara-Românească, din Moldova și din Moscova (1).

Cîte-va lunĭ după o nouă întărire a scutirilor pentru preoțiĭ românești (2), „Craiul“ trebui decĭ să ieie oare-care măsurĭ în urma stăruințelor superintendentuluĭ săŭ. Se hotărî, la 14 Iulie 1674, ca „episcopul“ român, vicariĭ, protopopiĭ și pastoriĭ săĭ să respecte „obiceaiul“ vechiŭ de a consulta pe superiorul lor calvin: „ca pișpecul cel de leagea noastră“, zice Apaffy, „să aibă grije să îndreapte greșealele, de s'ar face în besearicеale românești“. Sava e obligat a ieși înnaintea acestuĭ „pișpec“ la visitațiĭ și a primi ca „el să aibă grijă de toate besearicile românești ceale de supt stăpînirea noastră“. Pe de altă parte, pentru ca adevărata credință să străbată și în popor, el, Mitropolitul, „să cearce și să colăcească unde este saŭ ar putea să fie tipografia cea românească, carea o făcuse răposatul prințul Racoți“ (3).

În legătură cu această orînduială sînt reformele din 1675.

De la sine — așa mergea vorba — un sobor pre-

(1) V. Zaconicul citat.
(2) Acordată la 20 Decembre 1673; Șincaĭ, la acest an.
(3) Șincaĭ, la acest an.

sidat de Sava luă măsurĭ atuncĭ, pentru apropierea bisericiĭ de popor, ridicarea moralităţiĭ preoţilor şi înlăturarea vechilor şi, une orĭ, frumoaselor obiceiurĭ populare, pe care Calviniĭ le credeaŭ „păgîneştĭ“ şi necuviincioase. Se va predica în româneşte, se vor ceti numaĭ cărţĭ româneştĭ, se vor învăţa oameniĭ să ştie Tatăl Nostru, Crezul, cele zece Poruncĭ, se va ţinea şcoală cu „pruncĭĭ“ de preot, după slujbă. Să se numească preoţĭ „cu ştirea protopopuluĭ“ şi după dovezĭ scrise de bună purtare, să se ţie numaĭ anume sărbătorĭ, să se slujească la tîrgurĭ zilnic, iar la sate, afară de sărbătorĭ, Dumineca, Mercurea şi Vinerea; preoţiĭ să nu fie vornicĭ la nunţĭ, să nu bea, să nu fie *măscăricĭ şi vrăjitorĭ*, să nu cunune noaptea, nicĭ rude, nicĭ oamenĭ răĭ, nicĭ fugarĭ; să nu se ferească lumea de preotul ce a cuminecat un bolnav, să nu facă molitvă „oaselor, hainelor“, să nu îngăduie a se da „oĭ saŭ vacĭ preste mortu“, ci „în laturĭ“, să nu spele „picioarele dobitoacelor“, „nicĭ să le arză cu lumina în frunte“, să nu se dea „colacu preste groapă“, să nu se arunce banĭ în ea, să nu *ţipe muierile pre uliţă*, să nu se ţie unele zile ca rele pentru îngropărĭ, să nu se facă „foc în curte la Gioi-Mari saŭ la Blagovesteniĭ“, nicĭ să se întindă masă pentru morţĭ şi să se verse „apă pre pajiste“ pentru răcorirea lor. Să nu se facă Marţia şi Miercurea „vrăjĭ“ şi „sărbătorĭ drăceştĭ“. Să

nu „toace pre păresimĭ“ pruncii, nicĭ oamenii să se bată „cu lopata la Paștĭ“, nicĭ „giocurile“ de Dumineca și din sărbătorĭ să nu cheme lumea de la biserică (1).

Gheorghe Brancovicĭ ni-a păstrat o nouă diplomă a luĭ Apaffy, prin care ar fi dres în parte, în folosul luĭ Sava, efectul celeĭ dintîĭ, atît de umilitoare. La 30 Decembre 1675, el ar fi încuviințat acestuĭ „episcop peste Sîrbiĭ, Greciĭ și Româniĭ din ținutul nostru“ să nu i se calce de nimenĭ privilegiile și obiceiurile. Smulgerea parohiilor de la Scaunul săŭ și refusarea florinuluĭ legiuit sînt și ele oprite prin acest act, care pare să fie autentic (2). Cu atît maĭ mult, cu cît în 1676 vedem, prin alt izvor, că popiĭ românești dobândesc întărirea scutirilor de care se bucuraŭ din vechiŭ (3).

Dar situația apărată și ocrotită nu putea să ție mult. Maĭ multe schimbărĭ, în Ardeal chiar și în alte părți, aduseră căderea luĭ Sava, pe care nicĭ el nu făcu nimic pentru a o înlătura. De la 1677 înnainte, Apaffy căzu supt influența nevesteĭ luĭ, Ana Bornemissa, și a rudelor acesteia, între care bătrînul Mihaĭ Teleky; dincolo de

(1) Ciparĭŭ, *Acte și fragmente*, p. 145 și urm.
(2) Engel, *l. c.*, pp. 482—3.
(3) Șincaĭ, la acest an.

munți, în Țara-Românească, în locul luĭ Duca-Vodă, mazil, cu care „Craiul“ vecin trăise în cele maĭ bune relațiĭ, venise ca Domn un om mîndru, ambițios, meșter în a țese intrigĭ, un prieten declarat al creștinilor, cu carĭ Apaffy nu se putea înțelege, fiind-că-ĭ voiaŭ țara. Șerban Cantacuzino, cu toate asigurările ce dăduse, lucră de la început pentru numirea vre unuia din pribegiĭ ardelenĭ, precum era Ladislaŭ Csáky (1).

Legenda a împodobit cu florĭ de imaginație suferințile luĭ Sava Brancovicĭ. El ar fi păcălit pe „Craiul“, care voia să-șĭ bată joc de „popa valah“ dîndu-ĭ un cîne să-l boteze : falșul prunc îșĭ vădi firea cea adevărată și, lăcomindu-se, într'o zi de post, maĭ mult la bucate de frupt, manifestă incontestabile sentimente calvinești. „Crăiasa“, pentru a-l pierde, ar fi adus înnaintea soțuluĭ eĭ plîngerĭ putifarice (2).

Adevărul e maĭ simplu, și el se poate desface aproape desăvîrșit. Sava era bogat, și eraŭ oamenĭ, ca Ladislaŭ Székely și Ștefan Naláczy, ce eraŭ bucuroșĭ să se împărtășească din averile luĭ, confiscate pentru favoriții. Sava avea legăturĭ cu stăpînitorĭ ce nu voiaŭ binele luĭ Apaffy. Și motive pentru a-l da jos nu lipsiaŭ : se spunea că baniĭ luĭ sînt din aĭ Bisericiĭ și că via-

(1) Cf. Iorga, *Studiĭ și Documente,* III, pp. 97-8.
(2) Șincaĭ, la anul 1680.

ța-ĭ privată ar cuprinde într'însa lucrurĭ urîte. Căcĭ pe temeiul adevărateĭ luĭ vinovățiĭ, puținul luĭ zel pentru calvinism, părăsirea tipografieĭ și disprețul pentru școlĭ, nu voia principele să se pronunțe osînda de sinod.

Un întîiŭ sobor se ținu la 6 Iulie 1679 pentru a lua socoteală Mitropolituluĭ „de tot bunul beseareceĭ și venitul școleĭ ș'a tipografieĭ". El dădu tot, cărțĭ și odăjdiĭ, cum i se ceruse, și nicĭ o hotărîre nu se putu lua în potriva luĭ (1). Se pare chiar că Sava dobîndi o nouă întărire a păstorieĭ și drepturilor sale, la 24 Octombre din acest an (2).

În 1680, Februar, vedem pe Brașovenĭ trimițînd la Curte caiĭ „episcopuluĭ românesc" (3): va fi fost un dar al luĭ Sava către stăpînul care păruse a-l ierta. Însă aceĭ ce-ĭ jurase peirea nu se dădură învinșĭ.

Un noŭ sobor se ținu, tot la Bălgrad, la 2 Iulie 1680. Eraŭ de față Unguri, represintanțĭ aĭ „Craiuluĭ", eraŭ jurațiĭ și titoriĭ Mitropolieĭ: protopopul din Bălgrad chiar, din Deva, din Ormeniș și cel din Vințĭ, Ioan, care a fost apoĭ un traducător și tipăritor de cărțĭ religioase. Era și un laic, un binefăcător al Mitropolieĭ, Suciŭ

(1) Zaconicul citat, în Cipariŭ, *Acte și fragm.*, p. 259 și urm.

(2) Engel, p. 483; după Gh. Brancovicĭ, la Raicĭ.

(3) Iorga, *Socotelile Brașovuluĭ*, la această dată.

Pavel. Toți știaŭ de înnainte ce aveaŭ să facă, și-și îndeplinirĕ chemarea cu atîta maĭ ușor, cu cît Vlădica, țintuit de podagră, nu putu să vie însuși ca să se apere, ci trimise numaĭ, pentru a vorbi în numele săŭ, pe Gheorghe Brancovicĭ și un „Pater Ianăș“, care-și avea pămînturĭ și rostul săŭ dincolo de munțĭ (1).

Sava — un bătrîn aproape de moarte — fu judecat pentru viață necuvioasă, ca „răpitoriŭ de mueri, curvariŭ și prea-curvariŭ“, ca unul ce săvîrșise un „horrendum incestus vitium“ cu țiitoarea propriuluĭ săŭ frate, pe care diploma luĭ Apaffy pentru noul Vlădică o califică, din acest motiv, de „soror consanguinea“ a presupusuluĭ eĭ concubin. Odată ce era voia Craiuluĭ ca vinovăția să existe, se găsirĕ marturĭ, și soborul îșĭ făcu datoria să osîndească.

Un Vlădică depus din demnitatea luĭ era însă un Vlădică dat pe mîna oamenilor stăpînirĭĭ. Ca și pe Iorest, îl supuseră la pedepse înjositoare, bătîndu-l cu vergĭ în temnița de la Vințĭ, unde și astăzĭ am găsit păstrată amintirea luĭ la umilĭ sătenĭ. Ca și pe Iorest, căutară în acelașĭ timp să-l despoaie, și, pentru ca să aducă de la

(1) Cel puțin maĭ tîrziŭ. Cf. Iorga, *Ist. lit. rom.*, II, p. 61, nota 7. Și în documente din vremea luĭ Brîncoveanu — inedite în Bibl. Ac. Rom. — l'am găsit menționat.

Muntenĭ preţul de răscumpărare, se dădu drumul luĭ Gheorghe Brancovicĭ, care, fără nicĭ o îndreptăţire, fusese amestecat în prigonirea fraţeluĭ său (1).

E uşor de închipuit cum primi mîniosul Şerban-Vodă vestea că vecinul de peste munţĭ, pentru care n'avea de cît dispreţ, îĭ apasă şi pîngăreşte legea. Cînd, pe calea Craioveĭ, unde fusese bine primit de Banul Radu Năsturel (2), Gheorghe Brancovicĭ ajunse la Bucureştĭ, Voevodul, ţinîndu-l la Curte, nicĭ nu voi să audă de o răscumpărare pentru nevinovatul ce pătimise între „păgînĭ". El somă pe Apaffy să libereze pe Sava şi să-l aşeze iarăşĭ în Scaun, declarîndu-ĭ că alt-fel e gata a cheltui şi jumătate de milion de leĭ la Poartă, numaĭ să-ĭ aducă şi luĭ mazilia. Încă în 1681, August, vedem pe Brîncoveanu, viitorul Domn, iar atuncĭ capuchehaia unchiuluĭ său la Ţarigrad, negociind pentru această afacere cu pribegiĭ ardelenĭ, Csáky şi Cristofor Pasko, carĭ se îndatoriaŭ, dacă şi-ar ajunge scopul cu sprijinul Cantacuzinuluĭ, a face să se restatornicească episcopul, „ţinut în închisoare de

(1) Engel, după Gh. Brancovicĭ; Zaconicul citat şi Şincaĭ, la anul 1680; Iorga, *Socot. Sibiiuluĭ*, p. 15.

(2) Gh. Brancovicĭ vorbeşte de Radu Nestor» — şi în Engel, *l. c.* În Arch. Statului, doc. Radu-Vodă, pach. 42, no. 47, avem un act, din Iunie 1678, de la «Radul Năsturel Ban Erăscul .

cîrmuirea tiranică, de acum, a luĭ Apaffy“ și a întări libertatea de cult, după datinile din vechime, pentru „legea ortodoxă, ce se zice : românească“ (1).

Moartea luĭ Sava, îndată după liberarea luĭ, puse capăt stăruinților acestora, dar din ele resultă ceva pentru Țara-Românească, al căruĭ drept ierarchic se recunoscu pe deplin de către principele ungur și fu exercitat fără întrerupere pînă la venire.

Însă istoria Vlădicilor ce păstoriră pînă la Teofil e prea interesantă pentru ca să putem trece repede asupra eĭ. Cu atît maĭ mult, cu cît avem asupra eĭ izvoare ce se întrebuințează aicĭ pentru întîia oară.

Scoaterea luĭ Sava nu era în intenția luĭ Apaffy numaĭ o schimbare de persoană, ci întoarcerea vechiuluĭ regim, de control calvin. Alegînd și el pe alesul sinoduluĭ, călugărul Iosif Budai „de Piskincz“, la 28 Decembre 1680, el îl făcea să jure vechile *puncte* de reformă, și adăugea pe lîngă dînsele și unele noĭ.

Prin acestea el se îndatoria a face școlĭ „în-

(1) A moderno Abafio tyrannico gubernio innocenter captivatus ... Religionem orthodoxam, vulgo valachicam, ab antiquo solitis ceremoniis, eos uti, cum libero exercitio, secundum canones patriae.» P. Maior, p. 76, nota.

tre Românĭ": în mănăstirea de la Alba-Iulia, în comitatele Uniedoareĭ și Maramureșuluĭ și în părțile Chioareĭ, pentru cetirea și scrierea în românește, precum și, unde se poate, pentru ceva știință a limbiĭ latine. Tipografia metropolitană se va restaura și va scoate cărțĭ noĭ, românești, pentru popor. Popiĭ ce nu știŭ de cît „să boscorodească slavonește" vor fi înlocuiți prin ceĭ deprinșĭ a citi și vorbi în limba tuturora. În sfîrșit, Vlădica va atîrna de superintendent, nu numaĭ în numirea, scoaterea și certarea preoților, nu numaĭ în revisia causelor grele, ci și în convocarea și presidarea sinoadelor. Și, cînd acestea vor fi încheiate, hotărîrile vor fi aduse de o deputație, avînd în frunte pe Vlădică, pentru a fi încuviințate și de superintendent și soborul luĭ calvinesc (1).

A rămas o urmă după întîia visitație a luĭ Iosif și într'o scrisoare adresată Bistrițenilor, la 2 Februar 1681 (2). Ce s'a petrecut maĭ departe în păstorirea luĭ, nu știm.

Însemnătatea eĭ stă în împrejurările numiriĭ și feluluĭ cum ea a fost întărită de ierarchul muntean. Înnainte de a i se da diploma principeluĭ, Iosif, ales de sobor și recomandat de Apaffy, merse pentru consacrare în Țara-Românească :

(1) Ciparĭŭ, *Acte și fragm.*, p. 60 și urm.

(2) Iorga, *Doc. Bist.*, II, pp. 30-1, No. 215; *Studiĭ și doc*, I, p. 52.

„să se hirotonisească după leage". Îl întovărășiaŭ, ca mărturie, doĭ din protopopiĭ săĭ.

Se înțelege că Șerban-Vodă nu l-a primit cu multă dragoste pe acest usurpator, căruia încă în anul următor spera să-ĭ iea înnapoĭ Scaunul, ce se cuvenia luĭ Sava. Totuși el înțelegea că restituția acestuia nu se poate face în pripă, și, pînă la biruința pe lîngă Poartă în această afacere, frațiĭ de neam și lege în Ardeal aveaŭ nevoie de un Vlădică. Hirotonisirea se făcu decĭ, dar actul din 23 August st. v., care o comemorează, poartă în fie-ce parte a luĭ întipărirea sentimentelor indignate ale Voevoduluĭ.

„Cel maĭ denainte Mitropolit, Sava, scoțîndu-se den Scaun de cel ce domnește acolo Craiul Ardealuluĭ" — ceia ce nu sună tocmaĭ amical „înpreună cu tot Svatul țărăĭ și a protopopilor Bisericiĭ noastre, cari sănt pă acolo, pentru ale luĭ năpăștĭ",—nu vinovățiĭ (1)—„de carele Svatul ca niște oamenĭ slobozĭ" —, carĭ pot face dec răŭ fără a fi împedicațĭ — „l-aŭ judicatŭ acolo, nepohtindu judecată de aiurea" — adecă de la Mitropolitul superior, muntean, saŭ de la Patriarchia bizantină — „și alegîndu-l de acolo Craiul cu tot Svatu țărăĭ și cu voia protopopilor și creștinilor pravoslavnicĭ, cari săntŭ acolo lăcuitorĭ, pre chir Iosif ieromonahul", — din parte-ĭ

(1) Cum fusese scris întîiŭ, spune Ciparĭŭ.

îngădue sfințirea. Dar Vodă declară că a făcut aceasta, cu Sfatul și archiereiĭ săĭ, „ca să nu rămăe acel Scaun văduv și creștiniĭ de acolo făr păstoriŭ“. Și el termină așa, reproducînd îndreptățirile vecinuluĭ: „neputând cel maĭ denainte să-șĭ dobăndească Scaunul, adecă Mitropolitul Sava, pentru nemutatele obiceaiurĭ și tocmeale ce are respublica țărăĭ Ardealuluĭ“.

Și nu numaĭ atît. Iosif făcu o profesie de credință ortodoxă, făgădui să se păzească de „nescare lucrurĭ“ protivnice dreptelĭ credințĭ, se îndatori a *se pleca* în toate *bunelor învățăturĭ* ale Vlădicăĭ Teodosie și a păzi neschimbate în eparchia sa „cîte tocmeale ce are Scaunul Ungrovlahieĭ“ (1).

În 1682 muri însă Iosif, după o scurtă cîrmuire și iarășĭ chestia numiriĭ Vlădicăĭ ardelean se ivi pentru Șerban-Vodă. Ca urmaș al luĭ fu ales de sinodul din Făgăraș, se pare, și de „Craiŭ“, un prelat grec, ce fusese Mitropolit al Lacedemoneĭ, Ioasaf, dar el trebui — cel d'întîiŭ dintre episcopiĭ de peste munțĭ — să se supue uneĭ nouă alegerĭ în Țara-Românească. În calitate de „Vlă-

(1) Actul se află în Condica Mitropolieĭ Ungrovlachieĭ—condică azĭ perdută, mi se spune. A fost tipărit de Ciparĭu, *Acte și fragm.*, pp. 234-6, de unde în Popea, *Vechia Mitropolie*, pp. 7-8. Din noŭ, după original, în *Condica Sfîntă*, ed. Ghenadie Enăceanu.

dică român“ apare el la Brașov în ziua de 26 Mart, cu delegatul luĭ Apaffy, Sigismund Boier. La 1 April, eĭ pleacă spre munțĭ.

Zece zile după aceasta, Șerban dădea ordin să i se adune clerul în Biserica Mitropolieĭ, „ca să aleagă și să hotărască pe cel ce se va găsi maĭ vrednic spre îngrijirea cea păstorească a Mitropolieĭ aceia.“ De formă, se maĭ propuseră doĭ candidațĭ, dar firește că alesul fu Grecul Ioasaf, care fusese ales de fapt aiurea (1).

Numirea acestuĭ Grec, care nu știu nicĭ măcar să iscălească cu slove românești actul consacrărĭĭ sale, deșteptă însă în Ardeal o puternică nemulțămire. Și Sava nu fusese Român, dar el îșĭ cunoștea bine turma, înnainte de a fi chemat la păstoria luĭ. Pe cînd Ioasaf, zis și Akakios, era un Grec din Grecia, un ortodox de un exclusivism strîmt, un ascultător fără reserve al Patriarchuluĭ săŭ din Constantinopol.

Veni ca și cum el ar fi cel d'întîiŭ urmaș al luĭ Brancovicĭ, și o și spuse la intrarea sa în mănăstire: scoaterea luĭ Sava trebuise a se face prin Patriarchie, iar nu prin „Craiŭ“ și popiĭ unguriĭ, carĭ n'aŭ nicĭ un drept la aceasta. Cînta grecește după cărțile luĭ grecești, făcea predica tot așa, nu știa nicĭ Tatăl Nostru, Crezul și cele zece Poruncĭ în limba poporuluĭ; de injurat nu-

(1) În aceleași locurĭ.

mai, ştia să injure turceşte. Duşmanii lui povestiau că la Curtea munteană se miraŭ cum vrea principele Ardealului de păstor un Grec, că acest Grec privea pe reformaţi ca pe nişte păgîni şi că declarase că, „ferească Dumnezeŭ, el nu va tipări, la venirea tiparelor, cărţi bisericeşti reformate în româneşte, ci va tălmăci şi da la lumină cărţi de credinţă dreaptă".

Aceste învinuiri fură aduse lui Ioasaf, îndată după întoarcerea lui, de protopopii Ioan „Zoba" din Vinţi, Gheorghe din Daia, Vasile din Bălgrad, David, Ioan, Moise din Uniedoara şi Daniil din Ilia, pe care-i sprijinia în silinţele lor de a scăpa de Vlădica străin şi oraşul Sas-Sebeşului, unde trăiaŭ mulţi Români. Întrebat, „Grecul" răspunse că n'are să dea seamă nimănui decît „Craiului" ce i-a dat de bună voie episcopia. Însă stăpînul Bisericii româneşti, superintendentul Tophaeus, fusese convins de adevărul acestor învinuiri şi, ameninţat cu o caterisire ruşinoasă, Ioasaf trebui să-şi părăsească de bună voie Scaunul abia cîştigat, — cumpărat, se zice — la 14 Iulie din anul în care fusese ales (1).

Nu ştim felul cum această ştire fu primită în Ţara-Românească, unde ea trebui să desplacă,

(1) *Mon. Comitialia Transylvaniae*, XVII, p. 292 şi urm.; *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár*, VI, pp. 273—4. Un privilegiŭ popilor româneşti, în privinţa dijmei, în *Mon. Com. Transs., l. c.*, p. 286.

de oare-ce încă odată se scotea pe o cale ilegală un episcop, de autoritatea laică. Mitropolitul muntean nu se hotărî să dea un urmaș luĭ Ioasaf, decît după ce acesta trecu din viață, în Ardeal chiar, saŭ, cum e maĭ probabil, dincoace. La o dată ce nu se înseamnă, se făcea iarășĭ votul pentru treĭ candidațĭ, și resultatul luĭ fu alegerea unuĭ noŭ Sava, care administra poate și înnaintea acestuĭ act de recunoaștere și hirotonisiriĭ ce-ĭ urmă (1).

Pănă atuncĭ, episcopia fu administrată de un om sigur, acel popă Ioan din Vinți, care spusese luĭ Ioasaf că principele are dreptul de a judeca episcopiĭ, de oare ce luĭ, „Cesaruluĭ“, și nu Împăratuluĭ turcesc, li se plătește birul de țară (2). Pe vremea luĭ, se aduse tipografia, care fu așezată la Sas-Sebeș, și din care eși prima carte la 1683, anul asediuluĭ Vieneĭ, cînd trecură prin Ardeal ceĭ doĭ Voevozĭ românĭ. E o culegere de predice la morțĭ, *Sicriiulŭ de aur*, a căruĭ Prefață e iscălită de „popa loanŭ din Vinți, cu toțĭ protopopiĭ și cu totŭ săborulŭ Rumănilor din Ardealŭ“. Dar Ioan a fost și traducătorul lucrăriĭ, precum ni spune însușĭ că a „întorsŭ pre limba rumănească, [s]pre folosul și întrămarea neamuluĭ nostru rumănesc“, a doua tipăritură

(1) *Condica*, în edițiile citate.

(2) *Mon. Comitialia Transylvaniae, l. c.*, p. 293

din Sas-Sebeș: *Cărarea pre scurtă*, un tratat de moralisare, — ce iese în 1685 (1).

În amîndouă aceste opere nu se vorbește nimic despre vre un Vlădică. Scaunul era vacant atuncĭ cînd ele apărură. De unde resultă că păstoria luĭ Sava a trebuit să fie scurtă.

Căcĭ următorul luĭ Vasile, în călugărie Varlaam, e întărit de principe la 10 April 1686 încă. În act se spune de la început gîndul ce are Apaffy de a îndepărta prin numirea acestuĭ „Vlădică“ învățat *superstițiile* ce stăpînesc în Biserica „neîncercateĭ plebĭ românești“, dar maĭ departe nu se înșiră decît *punctele* știute, ce fusese jurate și înnainte de Sava Brancovicĭ (2). Ca și toțĭ predecesoriĭ săĭ de un timp încoace, Varlaam mersese peste munțĭ pentru a se supune alegerĭĭ formale a cleruluĭ superior muntean. La 23 Decembre 1685 pleca din Brașov „Vlădica românesc“, cu șase caĭ, către Curtea luĭ Șerban-Vodă (3). El fu hirotonisit aicĭ cu ceremoniile obișnuite (4).

Despre Varlaam avem oare-care știrĭ. Ni s'aŭ păstrat scrisorĭ de administrație de ale luĭ (5),

(1) În 1684, chemarea la un sinod a popilor românĭ, în *Mon. comitialia Transylvaniae*, XVIII. p. 237.

(2) *Mon. comitialia Transylvaniae*, XVIII, pp. 486-93.

(3) Iorga, *Socotelile Brașovuluĭ*, p. 120.

(4) *Condica sfîntă* în locurile citate.

(5) Iorga, *Doc. Bistrițeĭ*, II, pp. 68-9, No. 288.

într'una din care el împărtășește eparhieĭ sale măsurĭ luate de un „săbor mare“ din Bălgrad, cu învoirea patronuluĭ, „cinstitul pișpecul Horti Iștioan“: ele privesc veniturile ce aŭ să iea preoțiĭ românești de la sate, în producte și zile de lucru, în taxe pentru serviciŭ și în reparațiĭ la case, precum și scutirea „caseĭ“ și „marheĭ popilor“ de orĭ-ce „lucrure șpănești și mireneștĭ“ (1). Se arătă și un binefăcător al Bisericiĭ metropolitane, căreia-ĭ făcu darurĭ (2).

Hotărît să „cheltuiască“ pentru cărțĭ românești, el strămută tipografia în mănăstirea sa de reședință, aduse meșterĭ din străinătate, „Ruși“ și alțiĭ, și dădu grija publicațiilor luĭ Ioan din Vințĭ și luĭ Gheorghe, protopopul de la Daia, „ispravnicĭ“ aĭ tiparuluĭ vlădicesc. Se aleseră maĭ ales cărțĭ de slujbă: așa se răspîndiră prin sate *Cĭaslovețul* din 1687, *Rănduiala diaconstvelor* din acelașĭ an, *Molitvenicul*, *Povestea la 40 de mucenicĭ*, ambele din 1689. Toate fusese „întoarse“ din slavonește pentru cine nu înțelegea această limbă, fără scopurĭ de propagandă, într'o vreme cînd stăpînirea principilor calvinĭ era pe sfîrșite (3).

---

(1) Ciparĭŭ, *Acte și fragm.*, pp. 264-5.

(2) Șincaĭ, III, p. 206: 26 Iulie 1690.

(3) Pentru aceste cărțĭ, ca și pentru toate cele-lalte, cf. *Bibliografia românească* a d-lor Bianu și Hodoș.

II.

U N I R E A

Incă din 1687 Imperialiĭ pătrunseră în Ardeal ca dominatorĭ. Iar la 18 Septembre 1692 episcopiĭ muntenĭ făceaŭ un noŭ Vlădică în provincie, după moartea luĭ Varlaam. Acesta, Toma Seremi, în călugărie Teofil, numit de principe la 21 Iulie precedent, era să înceapă în istoria Bisericiĭ românești din Ardeal o epocă nouă (1).

Luînd în stăpînire Ardealul prin puterea armelor, Casa de Austria nu înțelegea numaĭ să-l alipească la celelalte provinciĭ ale sale, dîndu-ĭ astfel voie să-și ducă viața cu care se deprinsese supt vechiĭ săĭ „Craĭ“ și „Voevozĭ“, supt principiĭ noĭ cu pretențiĭ regale. Gîndurile cuceritorilor germanĭ și catolicĭ eraŭ, acum în 1687, aceleași ca și în alte rînduri, cînd crezuse cucerirea îndeplinită și trainică: să germaniseze adecă formele de administrație ca și școala și să stîrpească „eresia“, eresia oficială, calvină, eresia

(1) J. Hintz, *Gesch. des Bisthums der griechisch-nicht-unirten Glaubensgenossen in Siebenbürgen*, Sibiiŭ, 1850, p. 83 și urm.

nemțească, luterană și, pe lîngă ele, pe cît era cu putință, „superstiția“ românească, desprețuită de noiĭ Domnĭ ca și de ceĭ vechĭ. Programul de cîrmuire, schițat cu aproape un secol în urmă, pe vremea luĭ Basta, era să fie acum adus la îndeplinire.

Ast-fel prefăcută, țara trebuia să dea cît se poate maĭ mult pentru marile nevoĭ ale uneĭ Curțĭ strălucite, ale uneĭ politice, care avea orĭ în ce parte a Europeĭ cîte ceva de urmărit. Însă, așa cum Ardealul căzuse în mîna oamenilor Împăratuluĭ creștin, nu era în provincie, pe departe, bogăția, starea bună și mulțămită, *contribuabilitatea* ce putea să fie cu o nouă alcătuire interioară și cu alt-fel de administrație. În orașe, lucrau Sașiĭ, cum apucase din neam în neam, de la plecarea lor din vechia patrie îndepărtată, dar lucrul lor nu era ocrotit de cîrmuire, nicĭ ajutat în răspîndirea luĭ aducătoare de răsplată, dincolo de hotare. Nobiliĭ unguriĭ saŭ ungurițĭ, din carĭ se alesese principiĭ, domniaŭ fără pricepere și fără plan, cheltuind pe lux și petreceriĭ aurul cu care se vindeaŭ holdele ridicate, îngrijite și culese de iobagĭ. Iar acești iobagĭ, în tălmăcire națională: Româniĭ, saŭ maĭ bine ceĭ maĭ mulțĭ dintre Românĭ, trăiaŭ fără folos pentru dînșiĭ, o generație perind după alta fără să lase altă urmă de cît ființa uneĭ alte generațiĭ de robĭ. Apăreaŭ și dispăreaŭ ca buruiana desprețuită, legațĭ de pămînt ca și dînsa.

Însă ceĭ maĭ mulțĭ eraŭ eĭ, aceștĭ biețĭ muncitorĭ fără nume. În munțĭ ca și în vale, de-a-lungul rîurilor, în unghiurile stîncilor, tot sate de-ale lor, fără avere, fără lumină, fără dreptate: „suferite“ numaĭ de cine avea puterea, pentru că brazda cere brațe și risipa strălucitoare a stăpînuluĭ se ține din neagra muncă a robuluĭ.

Numaĭ un guvern sălbatec putea să sufere viața în sălbătăcie a tuturor acestora, a sutelor de miĭ. Stăpînirea calvină se gîndise la dînșiĭ numaĭ pentru a cîștiga sufletele lor pentru Reformă, căcĭ și aceștĭ oamenĭ aveaŭ, în întunerecul lor, suflete. De sufletul lor și de banul lor avea nevoie guvernul noŭ al Împăratuluĭ. Sufletul trebuia să recunoască în privința închinărĭĭ la Dumnezeŭ un alt adevăr de cît adevărul strămoșilor și de cît adevărul foștilor apăsătorĭ. Iar, pentru a ieși la iveală banul românesc, trebuia ca iobăgimiĭ să-ĭ rămîe ceva din munca închinată altora.

Greutatea era acum să se găsească un drum către această îndreptare a celor mulțĭ și deprinșĭ a munci. Din timpurĭ vechĭ de tot, privilegiațiĭ se unise între dînșiĭ pentru a se apăra în potriva „țăranilor“, rebelĭ pentru că eĭ nu puteaŭ găsi dreptatea acolo unde alțiĭ aveaŭ atîtea drepturĭ deosebite. Treĭ „națiunĭ“ se despărțise de plebea de orĭ-ce neam, contopită prin aceiașĭ

nenorocire, strivită de aceleaşĭ sarcinĭ: naţiunea „nobililor“, puternică prin curăţia sîngeluĭ eĭ, „naţiunea“ Secuilor, folositoare pentru apărarea unor primejduite graniţĭ şi „naţiunea“ Saşilor, răzimată pe actele acordate de regiĭ ce o aşezase în părţĭ „pustiĭ“, fără de oraşe.

Ceĭ ce nu se găsiaŭ în cercul acesta vrăjit, aveaŭ mînile legate şi gura închisă. Fapta lor o hotăriaŭ alţiĭ, iar vorba lor nu se asculta, potrivit cu legea. Eĭ nu eraŭ o „naţiune“ şi nu puteaŭ nicĭ să ajungă una, fără ca întreaga clădire sprijinită pe suferinţele lor nemeritate să se sfărîme. Pentru a săvîrşi o ast-fel de revoluţie, în numele bunuluĭ simţ şi al omenieĭ, trebuia o altă stăpînire de cît cea austriacă, atît de hărţuită din toate părţile, de atîtea interese, pofte şi primejdiĭ, trebuia, apoĭ, şi o altă vreme de cît aceea a stoarcereĭ dărilor şi lărgiriĭ hotarelor în folosul celor cruzĭ şi celor lacomĭ.

Ceva se putea face pentru Românĭ într'un singur chip: înlocuind însemnătatea constituţională a „naţiunii“ prin aceea a religieĭ şi chemînd pe iobagĭ la adăpostul mîntuitor al uneĭ legĭ nouĭ, care nu putea să fie decît a Împăratuluĭ: cea catolică.

Înainte de a vedea cum s'a făcut aceasta, trebuie lămurită maĭ bine, în amănunte, starea satelor româneştĭ în această vreme de înnoire în

tot chipul. Cu atît mai mult, cu cît lucrul s'a făcut foarte puțin pînă acuma și cu cît astăzi el se poate face, cel puțin pentru unele părți din țară și unele categorii de sătenî românî.

Ceî mai mulțî Românî eraŭ, cum am spus, iobagî aĭ nobililor, și se știe că n'aŭ fost așa totdeauna.

În adevăr, Ungurii aŭ pătruns numaĭ pe încetul în Ardeal și pînă foarte tîrziŭ stăpînirea lor în această regiune, ce se putea cîrmui numaĭ cu greŭ, a fost o stăpînire de graniță și de cetățî. Era a Craiuluĭ ceia ce se găsia lîngă țara luĭ maghiară, pe clina răsăriteană a munteluĭ saŭ maĭ departe în valea rîuluĭ, după ce acesta străbătea pasul; era, apoĭ, locul unde se ridicase ziduri la capătul unuĭ drum, pentru a primi ostașî. Era, în sfîrșit, Secuimea, în care nu știŭ dacă nu s'ar putea vedea o avangardă, trimeasă în vremĭ maĭ vechĭ, ajunsă departe de tot, și uitată.

Restul era „Țara-Românească", nume care a cuprins din ce în ce maĭ puțin pămînt, în măsură ce veciniĭ dușmanî se organisaŭ și înnaintaŭ cu Statul, oastea și colonisarea lor. Era toată moșia plugaruluĭ, pe unde el prinsese a se așeza, și toată pășunea păstorilor. Întru cît-va, ea îșĭ avea o unitatea geografică: una de organisare lipsia însă cu totul, și aceasta a fost slăbiciunea și, pe multe locurĭ, pricina de căpetenie a peiriĭ noastre. Voevozĭ la războiŭ, du-

cînd flăcăiĭ cu arcurĭ, cnejĭ în timp de pace, judecînd pe prispă după vechiul „drept al Românilor“, aceştia eraŭ căpeteniile sătenilor noştri unde eraŭ sate, şi a oştirilor ciobăneştĭ veşnic în mişcare.

Cu atîta însă, nu se putea respinge cotropirea străină. Ea veni pe căĭ deosebite, în deosebitele timpurĭ.

Pe la începutul secoluluĭ al XIII-lea, în Europa răsăriteană, se petrec marĭ schimbărĭ, pe un timp cînd orĭ-ce rege căuta să-şĭ găsească un hotar pentru Statul său, ce începea să se alcătuiască. Răscoala Românilor şi Bulgarilor din Balcanĭ aduse o Împărăţie nouă, iar expediţia cruciaţilor la Constantinopol o alta. Aceasta trebuie să fi pus pe gînduri pe regele ungur Andreĭ, care se hotărî ca, faţă de aceste Puterĭ militare, ivite în apropierea sa, să-şĭ consolideze hotarul de miazăzĭ, ce i se părea prea puţin apărat de munţĭ şi să-l întindă nu numaĭ pînă la aceştia chiar, ci, dacă se poate, pînă la Dunăre, pe ruina supremaţieĭ barbare a Cumanilor, domniĭ şesuluĭ roditor. „Flamanziĭ“ veniseră întăiŭ în Ardealul încă nesigur şi destul de puţin populat — un archiepiscop de Gran fu, pe acest timp, un Flamand,— apoĭ Ordinul teutonic apăru un moment în aceste părţĭ (1).

(1) Cf. Prefaţa mea la vol. I– II din *Studiĭ şi documente.*

Sașiĭ — numele supt care fură cunoscuțĭ de acum înnainte „Flamanziĭ“ — par a fi fost așezațĭ maĭ ales în locurĭ de acelea unde se găseaŭ sate ca să-ĭ ajute la deschiderea „pustiuluĭ“ pentru civilisație, și acele sate eraŭ românești. Toată „țara cucerită, smulsă de la Românĭ“ (1), era socotită ca o proprietate a regeluĭ cuceritor, ca un *fundus regius*, ce se putea da orĭ cuĭ, cum văzurăm că se dădea atuncĭ cînd cucerirea era numaĭ o dorință ambițioasă. Ca și „oaspețiĭ“ aduși din depărtare, luptătorĭ ungurĭ, biserică, castele îșĭ căpătară moșiĭ întinse, abia luate de la vechiĭ stăpînĭ, și împreună cu dînsele drepturĭ maĭ mult saŭ maĭ puțin hotărîte asupra „popoarelor“ — *populi* — din partea loculuĭ.

Acestea decăzură pe încetul. În secolul al XIII-lea se maĭ știa de „Țara Românilor“, de „pădurea Românilor și a Pecenegilor“, cu carĭ trăiseră în teritoriul necotropit încă. La adunările ce luaŭ măsurĭ pentru tot Ardealul se înfățișaŭ încă la 1291 (2), deopotrivă, „nobiliĭ, Sașiĭ, Secuiĭ și Românĭĭ“. În secolul următor, cneazul român întărit era socotit ca egalul nobiluluĭ, cel neîntărit avea și el valoarea omenească superioară, iar „Românul de rînd“ — *Olachus communis* —

(1) *Terra exempta de Blaccis.* Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, p. 27.

(2) *Ibid.*, p. 177, no. 244.

era pus alăturĭ cu „orĭ-ce om de rînd din altă națiе“, care cuvînt de națiе n'avea încă un înțeles exclusiv (1). Cnejiĭ și bătrîniĭ judecaŭ în voie în acele părțĭ ale Oltuluĭ și Hațeguluĭ, ce fusese oare-cînd și ele în „Țara-Românească“ (2). În maĭ multe rînduriĭ, diete ardelene consfințiră dreptul țăranuluĭ român de a se răscumpăra de la domnul săŭ și de a pleca în voie aiurea.

Slăbirea autorităților centrale, maĭ ales după Mateiŭ Corvin, primejdia necontenită a Turcilor, lăsară pe nobilĭ liberĭ să încalce avutul altora. Din rîndurile cnejilor mulțĭ apucase a trece la dînșiĭ. Cînd Ungaria veche se sfărîmă la Mohács, era o iobăgie a țărănimiĭ în Ardeal, asemenea cu servagiul din Apus, și ceĭ maĭ mulțĭ iobagĭ eraŭ firește Româniĭ, „țăraniĭ“ prin excelență.

Veni secolul al XVII-lea, cu formele-ĭ specifice ungurești pentru Ardealul, cu totul despărțit de Casa de Austria și, în bună parte, de civilisația, încă latină, a Europeĭ. Acum, ceĭ ce eraŭ prigoniți înnainte pentru situația lor socială, fură desprețuiți pentru neamul, pentru limba lor și, cum am văzut, pe vremurĭ de calvinism into-

(1) Hotărîrea pentru judecată a regeluĭ Ludovic, 28 Iunie 1366; *ibid.*, II.

(2) V. Kurz, *Magazin*, II: articolul luĭ Iosif Kemény despre cnejĭ. Lămuriri se pot afla în capitolele despre Românii din Ardeal, în Xenopol, I, II, precum și în notele la Onciul, *Originile principatelor române.*

lerant, pentru lege. Jugul iobăgieĭ apăsă decĭ și maĭ greŭ asupra unuĭ popor, căruia, pentru lunga luĭ muncă răbdătoare, i se arunca „toleranța“ pe care o împărția cu Armenii, Grecii și Evreii, zvîrliți în țară de vîntul întîmplărilor.

Spicuind în culegerea de hotărîrĭ regale a luĭ Verböczy, în „Approbatae constitutiones“, ce cuprinde opera de legiuire îndeplinită în veacul acesta din urmă, de diete și principĭ, se găsesc multe știrĭ privitoare la iobăgia ardeleană, de care se împărtășiaŭ ceĭ maĭ mulțĭ dintre Românĭ și, alăturea cu dînșiĭ, și unĭĭ dintre Unguri. Măsurile de oprire în loc, de aspră pedeapsă, de urmărire fără milă a vînatuluĭ omenesc fugar nu sînt însă fără pereche, ci se întîlnesc și în legislația socială a altor popoare. Ceea ce e noŭ aicĭ și legitimează indignarea e faptul, îndoit, că asemenea legĭ nu maĭ răspundeaŭ vremiĭ și că ele țînteaŭ maĭ ales apăsarea și înjosirea unuĭ singur popor, care era vrednic, prin sufletul și inima sa, de o soartă maĭ bună.

Despre traiul sătenilor românĭ cu „domnĭ“ unguri, a iobagilor din „varmeghiĭ“ (1) nu se află izvoare, pentru că nu s'aŭ păstrat, și în orĭ-ce cas nu s'aŭ tipărit, acte privitoare la administrația unuĭ domeniŭ nobiliar, uneĭ moșiĭ de nemeș. Cînd, prin corespondențe bisericeștĭ ale

(1) Iorga, *Doc. Bistriței*, II, p. 108, No. 379.

noastre, din secolul al XVIII-lea, ajungem să avem lămuriri și asupra acestor mai puțini norociți dintre ai noștri cei prigoniți de noroc, constatăm împrejurări foarte schimbătoare, care atîrnă după obiceiul locului și după inima stăpînului de suflete trăind în robie.

Cu totul alt-fel'se înfățișează lucrurile pentru Românii din Scaunele săsești, fie că ei sînt așezați, suferiți să se așeze, în cuprinsul zidurilor „orașului“ saŭ în satele ce-l încunjură, ori se megiesesc cu dînsul, în ceia ce se chiamă „vidicul“. Aicĭ avem și înnainte de Unire izvoare care vorbesc și spun multe, une-orĭ cu oare-care urmare.

Dar și aicĭ ce e adevărat pentru Bistrița nu se potrivește pentru Brașov saŭ Sibiiŭ. Începutul legăturilor dintre țăranii noștrii și Sași era deosebit, și prin urmare nicĭ aceste legăturĭ nu pot semăna în toate între dînsele. Și, fiind vorba de lucrurĭ necunoscute pănă acum, nu strică să le aflăm în cît de multe locurĭ și în amănuntimĭ cît mai bogate.

Împrejurările din Brașov sînt acestea: lîngă orașul negustoresc, industrial, lîngă cetatea privilegiată a streinilor, încunjurată cu zidurile ei de piatră și cu cel-l'alt zid, de lege și tradiție, al drepturilor deosebite, se află o așezare de Românĭ, cărora li se zice Bulgarĭ și carĭ se

numesc eĭ pe sine „Șcheĭ“. Brașovul Sașilor a fost început a se zidi, ni spun Cronicile lor (1), la 1203, ceia ce e prea de vreme, dar Brașovul îșĭ începu cariera de muncă și bogăție în acest secol al XIII-lea. „Șcheiĭ“ veniră, după cît se pare, pe urmă, adăpostindu-se în acest loc de siguranță, și Cronica bisericiĭ Sf. Nicolae înseamnă pentru stabilirea lor anul 6900 (2). E vorba însă de o compilație tîrzie, și data aceasta va fi fost aleasă de vre-un cărturar după aceia a căderiĭ Tîrnoveĭ în mînile Turcilor și răspîndiriĭ în lume a multora dintre locuitoriĭ capitaleĭ bulgare.

Lăsînd la o parte un nume care nu se poate lămuri după cît știm astăzĭ, locuitoriĭ „suburbieĭ românești“ a Brașovuluĭ duceaŭ o viață neasemănat maĭ bună decît a fraților lor de pe moșiile nobililor marĭ și micĭ. Aproape de dînșiĭ eraŭ Domniĭ din „țară“, și aceștia aveaŭ une-orĭ, pe lîngă datoria lor de Romînĭ și creștinĭ, și datoriĭ din pribegie de plătit față de acești vecinĭ folositorĭ. „Neagoe Basarab“ a fost unul din ctitoriĭ Sf. Nicolae din Șcheĭ și a stăruit pe lîngă Sfatul brașovenesc pentru ca să se îngăduie ridicarea acesteĭ bisericĭ. Petru Cer-

(1) Paul Sutor, în *Quellen der Stadt Kronstadt*, IV, p. 11; Michael Forgats, *ibid.*, p. 40. etc.

(2) Stinghe, *Ist. beséricеĭ Șchéilor*, p. 1.

cel a înnălțat „tinda de piatră“, a împodobit zidurile cu chipurĭ de sfinți, făcute de vre-un meșter de la dînsul. Aron-Vodă al Moldoveĭ desăvîrși opera de evlavie a acestuĭ „frate“ întru Domnie, ridică turnul, dădu odăjdĭ și hotărî bisericiĭ un venit de 12.000 de asprĭ pe an, în 1594. Peste cincĭ anĭ, unul din ceĭ doĭ preoți din Șcheĭ eșia înnaintea luĭ Mihaĭ-Vodă năvălitorul, de la care se vor fi așteptat multe. Pe Radu-Vodă Șerban, urmașul adevărat al luĭ Mihaĭ, îl vedem că primește la el în solie pe acelașĭ preot maĭ mare saŭ protopop. Alt Radu, Mihnea, și Ștefan Tomșa, Domnul Moldoveĭ, ascultă slujba în ziua de Sîntă-Măria Mare din anul 1613 în biserica românească a Șcheilor, pe unde treceaŭ pentru a goni pe un principe ardelean (1). Gheorghe Ștefan întări dania luĭ Aron-Vodă (2). Iar într'o altă zi de 15 August un Voevod român stătu din noŭ în strana bisericiĭ Sf. Nicolae, a doua zi după o biruință, la care luase și el parte: Constantin Brîncoveanu, în 1690, după lupta de la Zerneștĭ (3).

---

(1) Den 15. Seyn die beyden Vaida nach Cronstadt in die Bleschkirch geritten.» Cronica luĭ Andreĭ Hegyes, în Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben*, p. 291.

(2) Pentru această știre și cele-l'alte, afară de aceia al căreĭ izvor deosebit se arată, v. Cronica citată a bisericiĭ.

(3) Iorga, *Socotelile Brașovuluĭ*, p. 130.

Străbătut necontenit de negustorĭ, de drumeţĭ, de solĭ şi ştafete din Ţara-Românească şi Moldova, trăind maĭ mult din schimbul de mărfurĭ cu cele două „Transalpine", Braşovul e, în fiece moment, strîns legat de viaţa noastră liberă ce se desfăşura dincolo de trecătorĭ. Saşiĭ din cetate daŭ Voevozilor sfoară, postav pentru oaste, argintărĭĭ şi fel de fel de lucrurĭ de metal, de lux şi de întrebuinţare zilnică (1). Păstoriĭ din Ţara Bîrseĭ îşĭ pasc numeroasele turme dincolo de munţĭ. Deoparte şi de alta a Carpaţilor, sînt interese trainice şi prietenĭĭ adevărate. Cînd nu maĭ sînt pribegĭ boiereştĭ, sînt „de dincolo" sătenĭ fugarĭ, pînă va veni vremea ca fugariĭ ardelenĭ din aceste părţĭ să se adăpostească „dincoace". În Braşov se desface vinul românesc al luĭ Vodă, pe vremea Brîncoveanuluĭ; în Braşov locuieşte, în case cumpărate de Voevod, agentul luĭ politic, Dindar; în locurĭ vecine cu cetatea, el, Domnul, îşĭ are moşiĭ şi castele. Încă înnainte de dînsul, „dupe'n zilele luĭ Mateiŭ-Vodă", case din cetate aparţineaŭ unor boierĭ muntenĭ (2), pe cînd maĭ tîrziŭ vedem biserica Şcheilor în stăpînirea unor viĭ în partea Piteştilor, la Topolovenĭ (3).

Româniĭ eraŭ decĭ oamenĭ bine priviţĭ şi preţuiţĭ după cuviinţă în oraşul săsesc de la hotare

(1) *Ibid.*, p. 136 şi urm.
(2) *Socotelile Braşovuluĭ, l. c.*
(3) Iorga, *Studiĭ şi documente*, I-II, pp. 306-7.

Ceva din trecerea de care se bucurau ceĭ de supt stăpînirea Domnilor trecu și asupra supușilor românĭ, cu firmă bulgărească, aĭ Sfatuluĭ. Aceștia erau, de altmintrelea, și prin eĭ înșiĭ oamenĭ prețioșĭ, ca uniĭ ce creșteau prin meseria lor înfloritoare, de cărăușie, bogăția provincieĭ și, pe de altă parte, aduceau, ca spionĭ și agențĭ cum se vede pe fie-care pagină din Socotelile, ținute cu îngrijire, ale Brașovuluĭ,— serviciĭ însemnate politice.

Fără să aibă egalitatea de drepturĭ, ceia ce nu se putea înțelege cu felul de judecată al timpuluĭ, eĭ trăiau nesupărațĭ și în destul de mulțămițĭ. În jurul bisericiĭ și aicĭ centrul celor de neamul nostru — eĭ aveau și un fel de viață politică. Certele de popĭ, ce întîmpinăm în veacul al XVIII-lea, s'au întîlnit tot-de-auna aicĭ, și une orĭ cronicarul sas din apropiere găsește destul de însemnate aceste certe de clericĭ, goțmanĭ sau epitropĭ căpeteniile laice și enoriașĭ, pentru a le face loc în notele sale. Cînd „lucrurile se amestecară", în 1615, între popa Constantin și popa Stan (1), se făcu apel la „cinstitul Sfat". Acesta opri pe Stan de la slujbă, dar nu de la biserică, și numaĭ pe jumătate de an. Ci, peste cîte-va zile, vine în grabă Vlădica, pe care-l chemase învinsul, și acesta are plăcerea de a sluji

(1) Cronica bisericiĭ, p. 6.

el de Sîntă-Măria Mare: „Sventa Maria tschel mare“, scrie românește analistul sas. Îndată, Sfatul ceru înnapoĭ cheile, și ele trebuiră să fie date, cu toată durerea ce cuprinse, ni se asigură, „tot Șcheiul“ — *die ganze Belgerey* —, care se tînguia: „Vaĭ de sufletele noastre! Ce dațĭ voĭ biserica Șcheiuluĭ în mînile Sașilor, Letinilor și păgînilor!“ Apoĭ popa Stan aduce în oraș o femeie ce fusese gonită pentru rea purtare, e închis și liberat, după ce se hotărește izgonirea eĭ din noŭ. Constantin rămîne protopop fără voia Vlădicăĭ, e amenințat de acesta cu afurisanie, dar scapă printr'o nouă poruncă a Sașilor ca: „prea-sfîntul părinte“ *der allerheiligste Pater* — să se astîmpere, căcĭ în ast-fel de afaceră „judele e Vlădica bisericiĭ“. De altmintrelea, înnaintea unuĭ „soboraș“ de șepte popĭ, Constantin jurase „că n'are nicĭ o vină cu fata“ adusă împotrivă-ĭ de Stan rivalul. O ceartă, care se repetă de atîtea orĭ în viața comunităților noastre din Ardeal în veacul al XVIII-lea: oprirea de la biserică, luarea cheilor, luptele pentru slujbă, plîngerile la Sfat și neapărata persoană femenină față de care părintele n'are nicĭ odată vre-o vinovăție (1).

De Brașov se maĭ țin însă și maĭ multe sate românești din vecinătate, care plătesc pentru o

(1) Hegyes, pp. 315-7.

libertate ce nu aŭ aiurea, pentru dreptul de a se cîrmui aproape de sine, înflorind pînă în starea frumoasă în care le vedem şi astăzĭ, anumite dărĭ, ce se înseamnă în socotelile oraşuluĭ, cu numele gospodarilor, şefiĭ de familie, ce aŭ plătit pentru eĭ şi aĭ lor (1). Unul din aceste sate, Vlădeniĭ, era destul de însemnat pentru ca Vlădica Sava să vie însuşĭ pe la 1673 pentru a-ĭ sfinţi biserica (2).

Într'o stare maĭ ocrotită şi maĭ prosperă, Româniĭ din acest „vidic" se înmulţiră într'atîta, în cît ajunseră să fie priviţĭ ca o primejdie de stăpîniĭ lor saşĭ, carĭ se temeaŭ de o întoarcere a vremilor luĭ Mihaiŭ Viteazul.

Anume, la 18 August 1679 se înfăţişează la Braşov un jude şi un fost jude al Rîşnovuluĭ (3), pentru ca să arăte că, faţă de numărul tot maĭ mare al Românilor carĭ „s'aŭ aşezat la dînşiĭ de mulţĭ anĭ" (4), „bieţiĭ Saşĭ" cred de nevoie să iea măsurĭ în privinţa dreptuluĭ de moştenire al acestor conlocuitorĭ neplăcuţĭ asupra pămîn-

(1) Cf. şi *Die Rechtslage des ehemaligen Törzburger Dominiums*, Braşov, 1882.

(2) Stinghe, *l. c.*, p. 14.

(3) Rîşnoveniĭ dădeaŭ caĭ de poştă pînă la Tîrgovişte şi în această privinţă se păstrează în mica Archivă a plăcutuluĭ orăşel de munte două ordine: de la Gheorghe Rákóczy al II-lea şi de la Apaffy.

(4) ‹Derer bey ihnen von vielen Jahren inplantier-, ten und nun in die Menge vermehreten Vallachen.»

tuluĭ ce l-aŭ dobîndit, „parte prin cumpărătură și schimb șiret, parte l-aŭ moștenit și de la părinții lor“ (1). „Căcĭ, despre aceasta, e știut de țară și de oraș că această nație barbară e un popor foarte amestecat și în legăturĭ de înrudire cu Românii din țările vecine, Moldova și Țara-Românească, așa că, murind dintre ceĭ dintîiŭ, în lipsa copiilor, prin împărțirea averiĭ imobile, s'ar putea întîmpla foarte ciudate și minunate amestecăturĭ în fundul regal“ (2).

Aceste plîngerĭ în numele „dreptăților“, pe care o confundaŭ cu „drepturile“, și nu puteaŭ să n'o confunde, gîndindu-se la trecutul ca și la numărul lor, făcură pe Sașiĭ ceĭ marĭ din Brașov a se gîndi și la alte lucrurĭ, petrecute aiurea cu aceiași Românĭ cotropitorĭ: „cum acest popor românesc, după nefericita năvălire a luĭ Mihaĭ Voevod (3), în această țară foarte slăbită, într'atîta s'aŭ amestecat în fundul regal, în cît în deosebite locurĭ bieții Sașĭ aŭ fost cu totul desrădăcinați, și, pe de altă parte, această nație barbară așa de mult a prins rădăcinĭ, în cît acum maĭ toate unghiurile sînt pline de această

(1) Theiles durch Kauffen und listigen Wechssel, theils auch von ihren Eltern überkommen.»

(2) «Gar seltzame und wunderbarliche Vermischungen *in fundo regio*.»

(3) Nach der unglückseligen Irruption Michaelis Wajwodae.

pleavă“ (1). Pentru a împiedica lățirea acesteĭ peirĭ pe tăcutele, eĭ, pornind de la principiul că „de drept fundul regal“ — moșia de odinioară a crăiesculuĭ cuceritor, dăruită de dînsul în toată forma colonisatorilor chemațĭ din alte părțĭ ale lumiĭ— „se cuvine Sașilor, și nu Românilor“ (2), eĭ statornicesc că moștenirea pămîntuluĭ de la Român la Român nu se va face decît către copiĭ, și numaĭ cînd copiiĭ nu sînt însurațĭ în alte părțĭ, numaĭ cînd nu se dovedește că moșia de moștenit a fost cumpărată de mort de la un Sas și cînd nu se poate da de urma vre-uneĭ înșelătoriĭ la cumpărare. Dacă se aducea la îndeplinire acest act, nu era alt-ceva decît un decret de expulsare (3).

De la acest Scaun săsesc să trecem la altul, din vecinătate, la Scaunul Cohalmuluĭ, în relațiĭ strînse și dese cu Românimea din Făgăraș.

„Că Ungurĭĭ și Românĭĭ aŭ avut și eĭ parte la alegerea judeluĭ“, scrie Eder, vorbind de da-

---

(1) In unterschiedlichen Örtern die arme Sachssen gantz aussgewurtzelt, dargegen aber diese gedachte barbarische Nation also eingewurtzelt, dass nu fast alle Winckel dieses Gesindes voll sind.›

(2) Massen von rechtswegen der *regius fundus*, nicht den Vallachen, sondern den Sachssen gebühret.

(3) Actul se află în Archivele Rîșnovuluĭ.

tina din Orăștia (1), „arată obiceiul de astăzĭ și în cîte-va alte Scaune săsești, precum în al Cohalmuluĭ, ca din fie-care sat să se adune bătrînĭĭ — *seniores* — pentrn a alege judele: decĭ din satele ungurești și românești vin Ungurĭ și Românĭ".

Și Cohalmul are decĭ satele sale românești, care se ocrotesc pe lîngă el și atîrnă de dînsul în condițiile țăranilor din Ținutul Brașovuluĭ saŭ al Sibiiuluĭ, și, cum am văzut, în unele privirĭ, chiar și în condlțiĭ maĭ bune. Asupra acestor „blesche Dörffer" Sașiĭ din orașe aŭ drepturĭ întinse: pun contribuțiĭ, pronunță osînde, care se pomenesc dese orĭ în Socotelile Cohalmuluĭ și sînt aspre ca unele ce atingeaŭ un popor numeros și desprețuit, o „națiune" decăzută și dezmoștenită. Orășelul de astăzĭ a păstrat și protocoale judiciare din timpurile maĭ vechĭ și pe temeiul cercetărĭĭ lor maĭ amănunțite s'ar putea spune lucrurĭ precise și colorate despre viața satelor românești de supt ascultarea acestuĭ jude, ales și de dînsele.

Une orĭ, fiind mulțĭ supt acelașĭ coperemînt, pămîntul nu ajungea, și atuncĭ se recurgea la vecinĭ, carĭ aveaŭ din destul. Un ast-fel de con-

---

(1) *Exercitationes diplomaticae*, în Bibl. Museuluĭ Național din Pesta, fol. lat. 2242, p. 75.

tract pentru cedare de ogoare, cu data de 29 Iulie 1627, ni s'a păstrat (1).

E încheiat între Românii și Sașii din Ticuș, cel Nou și cel Vechiu, sate deosebite și odinioară în ceia ce privește neamul locuitorilor. Ticușul-Vechiu era al Sașilor, și ei îngăduise unor țărani români a întemeia pe locul lor, „în hotarul lor“ (2), un alt sat, care purtă același nume. Condițiile învoielii sînt acestea, asupra cărora Românii, după obiceiu, își „băură aldămașul“: Sătenii noi nu vor sta de cît atîta timp, cît ceĭ vechĭ nu vor avea nevoie de pămîntul cedat numaĭ trecător; ei vor plăti pentru aceasta la Sf. Martin al fie-căruĭ an o sumă oare-care; partea fie-căruia se va da cu voia Sașilor, și care își va lua de la sine pămînt, îl va pierde; „averile cu pagubă“ vor fi luate de judele sas, nu de cel român (3); Sașii vor hotărî în privința dijmelor — *das Zehendenteil* —; se vor observa anumite obiceiurĭ ale oaspeților la „îngrijirea dijmelor din sămănăturĭ“ și se vor arăta anume sătenii ce răspund pentru plata veniturilor.

---

(1) În *Analectele* luĭ Eder, în Bibl. Museuluĭ din Budapesta, VI. În copie din 1656.

(2) Auff der teutscher Tekkieser ihren Hattert.»

(3) 4. Sollen sie keine Macht haben schadhafftige Gutter von Medden Landt zu ihrem Hannen einzutreiben, sondern was im Schaden gefunden wird, soll bey uns zum Hannen gerichtet werden.»

La Sighișoara avem un materia asămănător, din care s'ar putea scoate deslușirĭ de acelașĭ fel. La Mediaș, el nu se maĭ află în Archivele Comuneĭ, și n'am putut vedea ce cuprinde. La Sas-Sebeș avem însemnărĭ maĭ tîrziĭ, ce e dreptul, dar starea socială a țăranilor noștri nu s'a schimbat mult cu timpul, așa încît și asemenea știrĭ pot fi între buințate.

Aicĭ Româniĭ din oraș chiar, din „walachische Vorstadt" saŭ suburbia locuită de dînșiĭ, îșĭ aŭ un *jude* și *juraț*ĭ anume. Cîte un jude și maĭ mulțĭ juraț*ĭ* se află și în satele din domeniŭ, și *judicia* pare că ținea un an de zile. Și uniĭ și alțiĭ eraŭ chemațĭ maĭ ales să strîngă „contribuția", pentru care dădeaŭ samă înnaintea Sfatuluĭ săsesc.

În suburbie, Româniĭ aveaŭ pămînturĭ, *Hoffstellen*, ce se moșteniaŭ și se puteaŭ împărți. Pe lîngă acestea, eĭ cereaŭ să li se împartă de Sfat, ca unor contribuabilĭ, locurĭ de arat ce eraŭ în stăpînirea Comuneĭ (1). În fruntea lor, măcar pe la jumătatea secoluluĭ al XVIII-lea, stătea, pentru cele sufletești, un protopop.

Ceĭ din sate se hrăniaŭ și din păstorie și, bu-

(1) Cum accluso suburbialium valachicorum memoriali, iubens ut terrenum Säan, pro pascuo conversum, iterum pro agricultura applicetur, inter contribuentes more antiquo dividatur.» În Protocolul Sas-Sebeșuluĭ pe anul 1774; în Archivele locale.

curîndu-se de vechĭ privilegiĭ din partea Domnilor noștri, eĭ treceaŭ muntele căutînd pentru turmele lor grasele pășune din „țară“. Traiul lor reproducea pînă tîrziŭ pe acela din foarte vechĭ vremurĭ, și ni se vorbește de obiceiurĭ tradiționale de *drept românesc* ce se păstrase și la dînșiĭ: cel învinuit pentru ceva era cercetat de jude înnaintea bisericiĭ; fiul care lua asupră-și gospodăria părintească și îngrijia de bătrînĭ avea o parte maĭ largă din moștenirea cîmpuluĭ, luînd singur cît ceĭ-l'alțĭ frațĭ împreună (1).

Despre Orăștia, avem la îndemînă maĭ multe știrĭ în colecția de documente, privitoare la acest Scaun săsesc, a luĭ Amlacher.

Aicĭ Româniĭ nu jucaŭ în oraș chiar rolul pe care am văzut că-l jucaŭ la Sas-Sebeș, dar de jur împrejur satele eraŭ pline de dînșiĭ. Fiind mulțĭ la număr, eĭ se arată, de la cele maĭ vechĭ lămuririĭ ce avem asupra lor, ca un element semeț. În 1515, episcopul din Ardeal se plînge că acești „Valahĭ de pe la Orăștia“ supără pe plebanul catolic din Jibot, lîngă Cîmpul-Pîniĭ, unde se dăduse, cu cîte-va zecĭ de anĭ în urmă, o vestită luptă în po-

(1) 1768. Unter denen Wallachen es gebräuchlich wäre, aus dem Grunde, weil sie die Wirthschafft geführet und seine übrige Kinder versorget hätte, ebensoviel Theil als die übrige Brüder dieser Juane nehmen solte». *Iudicialia*, *l. c.*

triva Turcilor. Aicĭ, față de „Valahiĭ“ fără credință, se numesc „creștinĭ“ ceĭ-lalțĭ locuitorĭ, Sașĭ și Ungurĭ. Româniĭ, spune episcopul, vreaŭ, nu numaĭ să ruineze *plebania*, ci „să iea pentru dînșiĭ sălașele creștinilor“ (1). Cu zece anĭ înainte, la o ceartă cu un nobil ungur cotropitor, eĭ îl silesc — tot satul Pricas — „să sară în Mureș“, unde se înneacă, și la judecată orașul le ține parte, neprimind a se hotărî lucrul după dreptul nobiliar, al Ungurilor, și aruncînd vina asupra cîtor-va fugarĭ, pe cînd ceĭ-lalțĭ țăranĭ se curățĭ prin jurămînt (2). În 1557, ceĭ din Romos cer să li se dea și lor din pămîntul rămas slobod pentru lucru după dărîmarea unor case ale satuluĭ; căcĭ, spun eĭ, „daŭ și eĭ toate Craiuluĭ, de o potrivă, în banĭ și slujbe, decĭ doresc și o parte de o potrivă, din acel loc, ca și din celelalte țarinĭ“. Ceĭlalțĭ locuitorĭ recunoscură că dreptatea cere să se dea și Românilor partea lor din pămînturile ce se împărțiaŭ în fie-ce an între părințiĭ de familie — *annuatim divisionales* —, și aduseră înnainte numaĭ, pentru a nu-ĭ primi și aicĭ, că eĭ nu ajutase la înlătura-

(1) Ut mox ipsi sessiones christianorum pro se occuparent.» Documentul a fost întîiŭ citat de Eder, în *Analectele* sale ms, la Bibl. Museuluĭ din Budapesta, V; tipărit în Amlacher, *Urkundenbuch der Stadt und des Stuhles Broos*, Sibiiŭ, 1879, in-8°; pp. 87-8.

(2) *Ibid.*, pp. 72-3.

rea dărîmăturilor. Dar hotărîrea fu pe placul reclamanților (1).

Dintre Românĭ, unde satul era al lor, se alegea *cneazul*, „chenezul", care aduna pe ceĭlalțĭ la cas de foc saŭ la altă nevoie și-ĭ călăuzea (2). Românĭ eraŭ une-orĭ Vornicĭĭ carĭ strîngeaŭ în unele locurĭ anumite dărĭ (3). Iobagĭ se aflaŭ puținĭ, ca acel Neagu, care are daraverĭ, tocmaĭ la sfîrșitul veaculuĭ al XV-lea, cu un puternic de peste munțĭ, Marele-Ban al Craioveĭ, Barbu (4).

Prin oraș se rătăceaŭ une-orĭ negustorĭ românĭ, ca în 1561 (5). Pribegĭ eraŭ destuĭ în vremurĭ de prigonire și primejdie: așa în 1529, în 1546, în 1549, în 1558, cînd „se coborîră" aicĭ fugarĭ înnaintea mînieĭ crude a luĭ Mircea Ciobanul, jertfitorul de boerĭ (6). Pe cînd Vlad Călugărul stăpînia Țara-Românească, un coborîtor din neamul Voevozilor, Ștefan saŭ Stoian, veni să se adăpostească în acest pașnic și sigur unghiŭ al Ardealuluĭ, unde nu-l puteaŭ ajunge dușmanĭĭ (7).

(1) *Ibid.*
(2) *Ibid.*, an. 1545. Cf. p. 152.
(3) Pp. 58-9.
(4) *Ibid.*, pp. 67-8.
(5) *Ibid.*, p. 142.
(6) Hurmuzaki, XI, pp. 854, 860-1, 869, 870
(7) Pentru genealogia luĭ, cu totul nesigură și fără garanțiĭ, v. spusele fiuluĭ săŭ, Nicolaus Olahus, resumate și discutate în Iorga, *Contribuțiunĭ la Istoria Munteniei*, p. 2, nota 3.

Neputînd fi Domn la Tîrgoviște, el ajunse jude la Orăștia, cu toată împotrivirea Sibiienilor (1). De la început, de cînd un rege cu sentimente părintești, Mateĭ, dăduse Sașilor dreptul de a-și alege judele, aceștia îl împărțiaŭ cu populația liberă de alt neam ce se găsia lîngă dînșiĭ, saŭ chiar împreună cu dînșiĭ. În 1464 alegerea luĭ Mateĭ, fiul judeluĭ Ladislaŭ, se făcu ast-fel „cu voința Scaunuluĭ întreg, anume: a Sașilor, a Ungurilor și a Românilor“ (2).

La rîndul luĭ, Ștefan, Ștefan *Românul*, „Oláh“ saŭ „Olahus“, căpătă cîrmuirea miculuĭ oraș, în 1504, și ea rămase foarte multă vreme în mînile luĭ (3). Cînd atinsese acum adîncĭ bătrînețe, fiind, în desfășurarea cariereĭ luĭ, jude, procurator al unor orașe vecine (4), căpetenie de ostașĭ (5), fiul săŭ maĭ mare, Nicolae, un vestit diac, care ajunse un umanist cu frasa frumoasă și învățată și un negociator de însemnate afaceri împărătești, se afla, bucurîndu-se de multă trecere, pe lîngă episcopul de Fünfkirchen. Prin stăruințile luĭ se recunoscu unuĭ frate maĭ mic, Mateĭ, dreptul de a urma

(1) Amlacher, p. 71.
(2) *Ibid.*, pp. 26-7.
(3) *Ibid.*, pp. 74, 77, 79, 80, 83, 85.
(4) *Ibid.*, p. 74.
(5) Nicolaus Olahus, *Attila*, ed. Koller, Viena, 1763, la sfîrșitul cărții a doua.

ca jude luĭ Ştefan, încă în viaţa acestuĭ părinte al săŭ (1). Se ştie ce se alese maĭ tîrziŭ, şi în privinţa demnităţilor, din scriitorul Nicolae *Românul*, care străluci pe rînd la Curtea regilor Vladislav, Ludovic, în suita regineĭ văduveĭ Maria, cu care se duse în Ţările-de-Jos, în intimitatea luĭ Ferdinand de Austria, căruia, după ce-l întovărăşise şi pe cîmpiĭ de luptă din Germania, se învrednici să-ĭ boteze o împărătească odraslă, şi împodobi pe rînd prin talentul săŭ Scaunele episcopale din Agram şi Erlau (2). Fără îndoială, un om care făcu cinste neamuluĭ săŭ, şi i-ar fi făcut şi maĭ mult dacă şi-ar fi adus aminte de dînsul şi pentru alt ceva decît mîndria de a se dovedi rudă a luĭ Hunyady şi ramură din trunchiŭ domnesc.

Întru cîtva Bistriţa era pentru Moldova ceia ce am văzut că era pentru Ţara-Românească Braşovul. Şi de aicĭ pornia marfă, şi aicĭ se oploşiaŭ învinşĭ în lupta pentru putere, chiar şi din Ţara-Românească (3). Numaĭ cît aicĭ oraşul

---

(1) Amlacher, pp. 91-3.

(2) V. diploma ce dobîndi la 23 Noembre 1548, în ediţia Koller a tratatuluĭ *Attila*. Reprodusă, cu alte lucruri ce-l privesc, în *Archivul* luĭ Cipariŭ, p. 693 şi urm.

(3) Hurmuzaki, XI, p. 583, nota 4. Cf. Iorga, *Studiĭ şi documente*, I-II; Socotelile latine ale Bistriţeĭ.

era mai mic, bogăția mai puțină și influența mai slabă: ea dură și mai scurtă vreme, și Bistrițenii nu mai aveau decît legăturile zilnice cu granița, într'un timp cînd Brașovenii erau furnisorii neconteniți și buni prieteni ai lui Brîncoveanu.

În Bistrița chiar, Românii nu veniră decît mai tîrziu, dar în jurul zidurilor, în vesela cîmpie de la poalele munților, pe malul rîului răpede, albe case de păstori, plugari și vînători români se răsfiraŭ în preajma bisericii de lemn saŭ, une ori, de piatră. Aici trăiaŭ oameni vitejî și îndrăzneți, gata de pradă în munte saŭ de răsboiŭ în alte văi pentru vre-un Domnișor înstrăinat, care dorea de Scaunul strămoșesc al Suceveĭ. Ștefan Mîzgă, dușmanul Lăpușneanului celuĭ bătrîn, se coborî la Cetatea Neamțuluĭ, între cetele flăcăilor din Bîrgăŭ (1).

Încă la 1366, regele Ludovic îngăduie „poporuluĭ din sate", în vidicul Bistrițeĭ, să-șĭ aleagă „juziĭ și juraților dintre dînșiĭ, după orînduiala și bunul plac al judeluĭ bistrițean, al juraților și cetățenilor orașuluĭ" (2). În documentele românești ce ni s'aŭ păstrat de la aceste sate, ele aŭ în fruntea lor, pe lîngă popĭ, firește, dregă-

(1) Hurmuzaki, XI, p. 584 și urm. Cf. Iorga, *Doc. Bistrițeĭ*, I, p. XLV—VI.

(2) „Villici et etiam iustitiarii de sui medio", etc. Zimmermann-Werner-Müller, II, pp. 249—50, No. 858.

torĭ mirenĭ, ce se chiamă juzĭ, ceĭ maĭ marĭ, juraţĭ, — afară de aĭ Vlădicăĭ — (1), crainicĭ şi slobodnicĭ (2). Eĭ sînt scutiţĭ de anumite plăţĭ şi, împreună cu dînşiĭ, fiiĭ lor necăsătoriţĭ, carĭ, cum se spunea, eraŭ „într'o pită“ cu părinţiĭ lor (3). Se plătia „venitul vlădicesc“ Vlădicăĭ, „dările preoţeştĭ“ către preoţĭ (4), pe cari-ĭ vedem însă une-orĭ plîngîndu-se că n'aŭ „simbriĭ“, ca alţiĭ de aiurea, că li se opresc de sate ceĭ zece de banĭ de casă, mierţa de grîŭ, claca şi pielcelele de miel la treĭ sărbătorĭ — Sf. Gheorghe, Ispas şi Rusaliĭ —, ce li se hotărîse ca răsplată de Vlădica Sava (5), şi că sînt *puşĭ la porţie*, ca oameniĭ de rînd (6). În Rodna, se întîlnesc chiar, în timpurĭ maĭ vechĭ, „cnejĭ“, carĭ ajută la prefacerea mănăstiriĭ bistriţene (7).

Sfatul săsesc avea nevoie de aceştĭ Romînĭ, pentru banul, munca şi braţele lor, ca şi pentru înlesnirile politice ce aduceaŭ, „prinzînd limbă“

(1) Iorga, *Doc. Bistriţeĭ*, I, p. 93, No. 117.
(2) *Ibid.*, II, p. 99, No. 364; p. 108, No. 379.
(3) *Ibid.*, II, p. 108, No. 379.
(4) *Ibid.*, I, p. 43, No. 58.
(5) *Ibid.*, II, pp. 33-4, 220. Varlaam hotărîse — Ci pariŭ, *Acte şi fragm*, p. 264 — «o clăie de grîŭ şi una de ovăs, şi o zi de coasă şi alta de secere», un caş de Sîmpetru, doi «potorĭ» saŭ potronicĭ de Paştĭ, afară de plata pentru anumite slujbe.
(6) Iorga, *Doc. Bistriţeĭ*, II, p. 107, No. 378.
(7) *Ibid.*, I, p. XVI; cf. p. XXXIII.

în țara Voevodului moldovenesc. Precum Brașoveniĭ, ce e drept maĭ mult din interes, ajutase începuturile literaturiĭ religioase românești, Bistrițeniĭ credeaŭ că trebue să susție și eĭ cu „*un* florin“ activitatea unuĭ necunoscut, ce voia, la 1683, „să facă o Biblie în românește“ (1). „Nu știm din cîtă vreme s'aŭ așezat bătrîniĭ noștri aicea la acest vestit oraș, aŭ trăit“, scriŭ într'un rînd niște preoți români, „tot bine și frumos în viiața lor“ (2). Cînd Ardealul încăpu în mînile Imperialilor și legal, prin moartea luĭ Apaffy (3), satele românești libere jurară deosebit, cu fruntașiĭ lor însemnați anume, credința ce se cuvenia de acum înainte noilor domnĭ, „Împăratul nemțesc Leopoldus“ și „feciorul Măriiĭ Sale, Iojev, a Păratuluĭ nemțesc“ (4).

De la Bistrița în sus, Românimea se întindea fără întrerupere pînă în munțiĭ Maramureșuluĭ, unde, cum vom vedea, se păstra o nobilime ro-

(1) Iorga, *Studiĭ și Documente*, I-II, p. 52. — Pentru traducerea Nouluĭ Testament, Rákóczy dădu «aceluĭ popă român» (călugărul Silivestru; Bianu și Hodoș, p. 169) 50 de florinĭ și un postav (Szilágyi, *I. Rákóczy György*, în Colecția de biografiĭ maghiară; p. 352, n. 2).

(2) *Doc. Bistrițeĭ*, II, p. 107, No. 378; an. 1722.

(3) Asupra împrejurărilor, v. începutul vol. I din *Părțile alese* ale luĭ Barițiŭ, unde și pentru istoria bisericească se pot găsi unele întregirĭ.

(4) Iorga, *Doc. Bistrițeĭ*, II, p. 76 și urm.

mânească. Dar de aceştia nu poate fi vorba acum. Rămîn alţi sătenĭ dintre aĭ noştri aşezaţi pe pămînt dăruit Saşilor, aceia despre carĭ se ştie maĭ mult, ceĭ din ţinutul Sibiiuluĭ.

Despre aceştĭ ţăranĭ harnicĭ, isteţĭ, cu gust în îmbrăcămintea lor curată, se află întîiŭ lămuririĭ risipite. Apoĭ un şir de informaţiĭ bogate asupra unuia din aceste sate, asupra celuĭ maĭ mare şi maĭ frumos, Siliştea.

În timpurile vechĭ, graniţa aicĭ nu era ca astăzĭ, ci prisosea în paguba Ungurilor, cum vom arăta în urmarea acestor studiĭ. Această graniţă însemna foarte puţin şi, necontenit, ea era călcată, pentru strămutare şi ajutor. Aşa în 1383 cînd o ridicare a Românilor în potriva Saşilor, veciniĭ lor, e sprijinită de elemente din ţară. Ea se mîntui prin biruinţa celor maĭ bine organisaţĭ, carĭ impuseră învinşilor o învoială, în care, între altele, se opria portul armeĭ naţionale, arcul (1).

La cîte-va ceasurĭ de Sibiiŭ se află într'o frumoasă cîmpie, în vederea munţilor, bogatul sat Siliştea, cu desăvîrşire românesc. E una din cele maĭ frumoase înfăţişărĭ ale vieţiĭ poporuluĭ nostru de la ţară. Case bine ţinute, curţĭ împelşugate de toată bogăţia gospodaruluĭ bun de la ţară, oamenĭ isteţĭ, sprintenĭ, carĭ ştiŭ să împace

(1) Zimmermann-Werner-Müller, II, p. 564 şi urm.

lipsa de sfială înnaintea străinuluĭ cu buna cuviință cea maĭ desăvîrșită, porturĭ frumoase și simple, care îmbracă atît de bine această sănătate mîndră și aleasă. Cine vede învîrtindu-se, cu toată orînduiala timpurilor înțelepte, hora Siliștenilor, își întărește credința că în poporul nostru, acolo unde e curat de amestecurĭ și duce o viață maĭ bună, se află un fel de iscusință în alegerea podoabeĭ, de măsură supțire în mișcărĭ și vorbe, o conștiință de aristocrație care-l deosebește și-l ridică cu mult maĭ presus de rasele greoaie și grosolane ce-l încunjură.

Dar nu numaĭ că Siliștea are însușirea să fie un model de sat românesc, astăzĭ; ea a avut norocul să i se păstreze maĭ bine decît orĭ-căreĭ așezărĭ țărănești din Românimea largă, amintirea în slove a trecutuluĭ. În Archivele din Sibiiŭ se păstrează protocoale ale Siliștеĭ încă din anul 1585. înnainte de Mihaĭ Viteazul adică, și în ele se oglindește cu credință viața Siliștenilor din vechĭ vremurĭ ca și din acele maĭ nouĭ. Cel d'întîiŭ volum s'a început de scris pe cînd era jude în sat „Petru Blotz," iar ajutoare ale luĭ — li se zice *Burger*, adică pîrgarĭ: Crestel Bib, Ioan „Herro," Bucur Durda, Dan Lața jude. În Cacova, Banciŭ Popa și pîrgar Opriș Bărsan. Apoĭ, în Sibiiel, alt sat vecin, judele Ioan Șandor și pîrgarĭĭ — Vlad Seracin, al luĭ Oprea Durda. În

Tilișca: Stan Micloș, jude și Dan Costa, pîrgar. În Galiș, în sfîrșit: „Dobretha Zalzull,“ jude.

Aceste sate formează în Scaunul săsesc un Scaun românesc, pentru administrarea căruia se aleg din Sibiiŭ doĭ din Sfat, doĭ senatorĭ, carĭ portă numele de „iudices ordinarii sedis szelistiensis“, juziĭ obișnuițĭ aĭ Scaunuluĭ Siliștelĭ(1). Eĭ aŭ maĭ mult sarcina de inspectorĭ și judecătorĭ pentru pricinile maĭ însemnate: în hotărîrile de la 1585 ale Sfatuluĭ din Sibiiŭ se hotărește că „nicĭ un jude român nu va primi un jurămînt,“ de oare ce pentru aceasta e „judele ales al Scaunuluĭ“ (2). Stăteaŭ, firește, maĭ mult în oraș și nu veniaŭ decît la o anume dată în sat, unde eraŭ ținuțĭ pe socoteala comuneĭ. Afară de această întreținere, eĭ se bucuraŭ de un venit anual — „järliches subsidium expensarum quotidianarum“ — de o sută de florinĭ pentru cel maĭ în vîrstă și de cincĭ-zecĭ pentru cel-l'alt. Dar li se maĭ dădea două părțĭ unuia, o parte celuĭ de-al doilea — două dărĭ culese anume pentru dînșiĭ: *datul oilor* și *dijma*.

În fiece sat e acum, ca *dregătorul* cel maĭ de

(1) Pomeniți și în 1618 și înnainte, în «Des Szelister Stuhls von anno 1585, den 1 October, biss anno 1709 .

(2) «Der erwelte Stultzrichter.» Amenda e de o marcă de argint.

seamă, un *jude* român (1). Asupra alegeriĭ luĭ, avem orînduiala făcută de ceĭ doĭ senatorĭ, în ziua de Paștile românești 1649. Băgînd de samă, spun eĭ, că „la alegerea judeluĭ din Siliște e o mare neregulă și zăpăceală, și chiar dihonie, așa încît e de temut să nu se isce dintr'aceasta un mare răŭ saŭ o mare nenorocire", eĭ ieaŭ măsurile ce urmează :

1. „Maĭ întîiŭ, nu trebuie ca toată comuna, tinerĭ și bătrînĭ, la timp de alegere a judeluĭ, să alerge și să se îngrămădească unul pe altul în biserică, pînă aleg pe ceĭ patru-zecĭ, ce aleg la rîndul lor pe jude, cum s'a făcut în tot anul pînă acum, cĭ fie-care pătrime — *iedveder vierte Theil* — din comună să-șĭ aibă oamenii, în număr de unsprezece, carĭ acum aŭ și fost alesĭ de față cu noĭ, dar din acelașĭ neam nu maĭ mult de doĭ.

2. La timp de alegere, din fie-care pătrime unul dintre ceĭ unsprezece să fie ales, de la ceĭ-l'alțĭ să se ia voturile pe rînd, în biserică, și ast-fel, după plecarea acestor patru dațĭ pentru alegere, să se aleagă judele (2).

---

(1) Un cneaz: «Coman Pays, knesio de Wayla , se maĭ află numaĭ într'un proces cu doĭ Silișteni, la 1527, pentru o livadă în satul acestora. *Protocoale sibiiene*, I, fol. 46.

(2) Soll von iedem vierten Theil, einer aus denen 11 zuer Zeit der Erwelung in die Election gegeben,

3. De moare între acestea unul din ceĭ 44, pătrimea din care era, va alege altul, al căruĭ nume se va scrie în locul mortuluĭ.“

Din lista ce urmează și care e ținută în curent pînă la 1687, se vede că din numărul acestor candidațĭ se șterg și pentru furt, pentru slăbiciune saŭ pentru strămutare.

Judele ales are, cum îĭ arată numele, pe sama luĭ afacerile de judecată și, de sigur, strîngerea dărilor. Dar el și administrează: ast-fel, în 1617, satul Săcel, „fiind cu totul pustiit în vremurile furtunoase — *rumorischen* —, după venirea luĭ Mihaĭ-Vodă, iar oameniĭ scăzuțĭ și morțĭ, rămînînd multe locurĭ de casă pustiĭ,“—judele și cu *bătrînii* săĭ daŭ unuĭ sătean gospodăria altuia ce murise. El împarte sarcinile, alege saŭ trage la sorțĭ pe *ostașiĭ* ceruțĭ de Craiŭ și carĭ, plecînd, îșĭ trec altuia pămîntul; tot el dă caĭ pentru expediție, și într'un rînd vedem pe un hoț mergînd la oaste, pe calul ce furase, înlocuind ast-fel, cu totul fără voie, pe păgubaș. Ca leafă, judele are gloabele în munte și o dijmă, „cînd Dumnezeŭ dă bine-cuvîntarea sa în codru.“

La învoielĭ se obișnuește a se aduce mărturia *oamenilor bunĭ* (1). Hotărîrile se îndeplinesc prin

von den Iebrigen die vota singillatim in der Kirchen colligiert undt also, nach abgrettretenen den 4 in die Wall gegebenen Walchen, der Sude eligiert werden»

(1) «Etliche gutte Leit»; 1626

pristavi. Mai tîrziŭ cel puțin, plătiți mai ales cu vama cașuluĭ ce trece prin pasurĭ și potecĭ, găsim *vătașii*. Ei juraŭ către sfîrșit, pe vremea împărătească cu următoarele cuvinte (1):

«Noĭ NN. jurăm în numele Tatăluĭ și Fiuluĭ și Duhuluĭ Svîntuluĭ, Svinteĭ Troițe, precum noĭ domnuluĭ cinstituluĭ și prea-luminatuluĭ Împăratuluĭ și Craiuluĭ (2) vom sluji cu mare dreptate, și domnilor Scaunuluĭ Selişte rînduiți porunca vom asculta în toate cele care se va cădea, cum aŭ fost și pînă acum la toți Domniĭ care aŭ trăit cu cinste și cu dreptate. Ce vom auzi, hie bine, hie răŭ, vom spune de vreme. Munții vom păzi cu mare dreptate, povărĭ de la paza plaiurilor în slujbele noastre nu vom mîna, dară vom avea grijă foarte mare să umble și hie în grijă și slujbă după jurămîntul lor, cu mare cinste și dreptate, cum am pomenit de la părinții noștri. Birșagurile domnilor, adică toate furtișagurile, vrăjbile, bătaie saŭ alte fapte rele nu vom pitula. Pentru dare, mită, frăție, rudenie în dreptate, în slujbă și în dregătoria noastră, vom umbla cum se cade. Veniturile domnilor nu vom pitula; măcar de unde va fi, vom da în samă cu mare dreptate. Hasna noastră cu paguba domnilor Scaunuluĭ nu vom căuta. Slujbele care ne vor da domniĭ noștri denainte, vom isprăvi cu cinste, cum nouă se cade. Veste care vom putea precepe și auzi de pe munți, hie bune, hie rele, îndată vom spune domnilor noștri. Cu un cuvînt, toate cele pe

(1) Le extrag din *Protocolum sedis selistensis [1750 și urm]*.

(2) Odinioară numaĭ: «Craiuluĭ».

care am jurat, vom isprăvi, sub mare birşag. Aşa să ne ajute Dumnezeŭ şi Svînta Troiţă (1).

De vătav atîrnă păzitoriĭ potecilor, „grăniceriĭ“ de sat saŭ Scaun, am putea zice. Şi eĭ sînt legaţĭ printr'un jurămînt, şi-l putem înfăţişa, după acelaşĭ isvor, şi pe acesta. Adică:

«Jurăm Tatăluĭ, Fiuluĭ şi Duhuluĭ Svînt, prea-svînta Troiţă, un Dumnezeŭ adevărat, Maichi prea-curateĭ, pe doĭ-spre-zece Apostolĭ, pe Evanghelie, pe patru posturĭ într'un an, pe pită, sare, cuminecătura cea de moarte, cum, la slujba aceia care n'au dat domniĭ şi Scaunul înnainte, la paza plaiurilor, vom griji, şi la zile bune şi rele nu [ne] vom uita pe voia nimăruia, nicĭ la părinţĭ, nicĭ la frăţie, nicĭ la rudă ce ne va veni înainte, care va umbla fără treabă. Vom prinde şi vom da înnaintea domnilor Scaunuluĭ venitul domnilor, după cum aŭ fost şi maĭ nainte. Nu vom pitula darea, de unde va fi, vom da în samă cu mare dereptate. Cuvîntul vătafuluĭ şi al domnilor om asculta. Dacă s'ar tîmpla că n'am umbla în dereptate, birşagul nostru să fie cum să va cădea după faptele noastre: ţapa, roata aŭ furcile, şi de acolo să n'aibă alţiĭ a da samă pentru noĭ. Cu un cuvînt, făgăduim a sluji la slujba noastră cu mare dereptate. Aşa să ne ajute Dumnezeŭ, şi să ne folosască cuminecătura cea de moarte (2).»

Aceştia eraŭ dregătoriĭ satuluĭ şi Scaunuluĭ

(1) Am înlăturat însă, firește, fantastica ortografie nemţească-ungurească a documentuluĭ, şi aşa facem şi cu jurămîntul, ce urmează, al plăiaşilor.

(2) Registrul pe 1709 şi urm.

siliștean. Dările ce se plătiaŭ eraŭ, afară de cele arătate pînă acum, acea, de căpetenie, care se dădea Sfatuluĭ din Sibiiŭ în fie-care an, înnainte de Crăciun. Sînt așa numiții „banĭ bulgărești“, al căror nume ne amintește pe al „Bulgarilor“ din Brașov, și se poate lămuri tot așa de puțin ca și acesta din urmă. Maĭ era apoĭ și o dare asupra fructelor, obicinuită a se culege „din timpurĭ vechĭ“.

Locuitoriĭ sînt, în parte numaĭ, păstorĭ. „Stîna saŭ muntele“ se arendează une orĭ, și aceasta se chiamă „prinsoarea munteluĭ“. Unele așezărĭ de acestea trecătoare se fac și dincolo de hotar, pe pămîntul românesc al Domnuluĭ, și atuncĭ păstoriĭ siliștenĭ se înțeleg cu „Muntenĭĭ“ „pentru pămînt“, dar continuă să dea și de aicĭ Sfatuluĭ sibiian, pe fie-ce an. Sînt morĭ în stăpînirea Românilor de aicĭ, și ni se vorbește de „blide de moară“. Dar cea maĭ mare parte din eĭ sînt gospodarĭ cu ogoare, oamenĭ tot-deauna la casa lor, avînd „ocină“, „moșie“, „pămînt“, chiar și aceia dintre eĭ carĭ aŭ fost „șerbĭ“, iobagĭ prin alte locurĭ și aŭ căpătat o „carte de iertare“, un „fraien Brieff“, cum vedem, de exemplu, în 1618. Această avere statornică se iea pentru purtărĭ rele, dar într'o împrejurare ca aceasta rudele de aproape o pot cere pentru ele, plătind *birșagul* pentru vinovat — ca în casul Marineĭ, fata luĭ Stan Munte, ce nu se purta bine

„Pămîntul“ se mai perde și de aceĭ carĭ se înstrăinează, chiar numaĭ pe doĭ-treĭ anĭ; după o măsură luată în 1691 însă, iarășĭ în loc vine cel mai apropiat din acelașĭ sînge.

Sătenii aŭ dreptul să hotărească în privința proprietățiĭ lor cum voiesc, în cuprinsul însă al „dreptuluĭ românesc“, scris în amintirea veșnică a tuturora, în pravila credincioasă și trainică a tradițieĭ. La vînzare, se întîlnesc tot-deauna *adălmășariĭ*, „Almeschleutt“ — și chiar *răvașul de adălmaș* — „Almeschbrieff“. Vînzarea, spre mai multă întărire, se vestește întreguluĭ sat înnaintea bisericiĭ, în treĭ Dumineci pe rînd, cum se face și pentru alte acte publice și solemne: o iertare, de exemplu. Mama văduvă moștenește împreună cu fiiĭ, dar nu tot-deauna și cu fetele, care-șĭ capătă *zestrea* în vite, în haine, în „florințĭ“, în țarinĭ chiar, „plătindu-li-se ast-fel capul“ (1). Cine îngrijește de bătrînețele mameĭ primește mai mult din averea rămasă, și pentru aceasta se încheie une orĭ o *carte* în toată forma; i se poate lăsa chiar acestuĭ fiŭ tot pămîntul părintesc. Se văd părințĭ carĭ lasă unuia din coborîtoriĭ lor casa și cîmpul, pentru că, fiind eĭ bolnavĭ, nu-șĭ mai pot căuta de ele; într'un rînd un tată, care nu vrea să meargă la războiŭ, tri-

(1) Iorga, *Studiĭ și documente*, IV, pp 15—7, N-rele XXVI—VII.

mite pe fiu-său, și-l răsplătește cu moștenirea înnainte de vreme. Se fac și vînzărĭ, în care se prevede că întîiul stăpînitor îșĭ va ținea locuința până la moarte și va culege jumătate din rodul livezilĭ. Cînd nu se face o vînzare și gospodariĭ n'aŭ copiĭ, eĭ fac să se alcătuiască un testament prin care lasă ce aŭ creștinuluĭ care-ĭ va îngropa după cuviință.

Ni s'aŭ păstrat ast-fel de testamente țărănești și, ele fiind foarte rare la noĭ, dacă se maĭ găsesc chiar, e bine să înfățișăm aicĭ cuprinsul lor, traducîndu-le din nemțește saŭ dînd chiar, afară de ortografie, românească *grămăticuluĭ* (1).

Ast-fel, Laza Sabo din Siliște pune să se scrie acestea :

«Am avut două surorĭ, una la Tilișca : Stana, cealaltă la Gura Rîuluĭ : Stanca, cărora lĭ-am dat pe deplin partea cuvenită ce lĭ-a rămas de la părinții noștri, și din averea mișcătoare și din cea nemișcătoare. Cea din Tilișca a lăsat doĭ copilași, pe carĭ eŭ i-am crescut: unul Coman și altul Opriș cu numele. Luĭ Coman făgăduește Lăzoaia aicĭ, înnaintea noastră, a oamenilor bunĭ, a-ĭ da doĭ florinți, cu carĭ s'a și mulțămit. Luĭ Opriș însă i-a cumpărat Laza o casă și o curte la Galiș drept florinți unsprezece, pe care i le-a lăsat prin testament. Iar Stanca lasă și ea un copilaș, anume Opre, pe care-l am acum la mine: acestuia-ĭ

(1) Grămăticul, care era și «Kirchendiener», slujbaș al bisericiĭ, era scutit de mersul la oaste, de cătănie, cum se vede dintr'o hotărîre a celor doĭ juzĭ, la 1616.

las toată averea mea, curtea şi alte averĭ mişcătoare şi nemişcătoare; dar femeia mea să-l crească până va fi mare, şi toate trebue să rămîie în mîinile eĭ. De moare copilul înnainte de dînsa, eĭ să-ĭ rămîie toate, fără să poată pune cineva cuvint împotrivă. Şi ea făgăduesţe că, dacă va fi să moară înnaintea copiluluĭ, tot văduvă, să-ĭ rămîie toate ale eĭ acestuĭ Oprea, fără să poată pune cineva cuvînt impotrivă. Aceĭ oamenĭ buniĭ aŭ fost: Popa Oprea, Popa Mane, Popa Gherghe din Bălgrad, Stanciul cojocarul jude, Coman «Harre», Ionaş Ştefle, Ionaş «Wolkaleze» Coman Gherghină, Stan «Boye» (1)

Saŭ, în Tălmaciŭ, o *carte* din 1702, după scrisoarea românească:

Să să ştie că am strins bătrînii satuluĭ şi cu judele Ion Opre Plinga de am împărţit ocina pe cum am ştiut ieŭ cu sufletul mieŭ: am dat luĭ Sîrb ocina unde stă Sura, că am fost datorĭ, şi să întoarcă fetele luĭ Sîrb florinĭ 12. Şi am lăsat Neagăĭ un stucşor de ocină despre Coman Boerivoĭ, şi ocina până în uliţă o las luĭ Tuduri, să mă grijască până voiŭ trei; şi, dacă voiŭ muri, şi după moartea mea să mă comînde şi, cu ocine pe lîngă casă, să le hie urdinişŭ luĭ Sîrb şi Tuduri; iar care ar face gard să astupe urdinişul, să fie birşag domnesc doĭsprezece florinţĭ. Şi aŭ fost mărturie judele Bancĭ, şi Vasi Sîrb, şi Iacol Popi, şi Dumitru Grecul, Brătilă Curteanul. Am scris eŭ popa Mane. *Dat.* 1702 (2).

---

(1) Protocolul Siliştei, I, p. 126; an. 1626.

(2) P. 179 din cel d'întîiŭ Protocol al Tălmaciuluĭ în aceleaşĭ Archive ale Sibiuluĭ, p. 172 şi urm. (litere latine).

Țăraniĭ poartă une orĭ nume vechĭ: Peligrad, Cristul, Barbu, Stanomir, Lațco, Oprea Cîrligul, Vișa, Sora, Mușa, Brăndușa. Eĭ țin vechile obiceiurĭ: „frăția de cruce“, „colăcăritul“ pentru a căpăta știrĭ, etc. De și aŭ destuĭ popĭ, eĭ cred încă în toate superstițiile timpurilor naive, și între judecățĭ găsim și unele pentru vrăjĭ și farmece aruncate asupra oamenilor saŭ turmelor. Între insulte, pe lîngă: „leșinat, cioară, Țigană din Țara-Românească“, pe care le scriŭ Sașiĭ la protocol în limba în care aŭ fost spuse, ca un *corpus delicti* ce nu îngădue tălmăcire și prefacere, găsim și: „strigoaie muntenească“. În 1715, o matronă locală, în legăturĭ presupuse cu lumea cealaltă, e dată în judecată pentru aceasta. Ea cinstise ast-fel pe un sătean: „Bată-te Dumnezeŭ, și ziua Rusaliilor, raza Boarului *raza al Boarului* — și Sîntă-Măria, cîte zile bune peste an; și luna să se uite la gura eĭ ce va zice: să nu fie luna, nicĭ săptămîna pînă va loghi *logyi* — răul fetelor, care să nu lase nicĭ una, dară să i le ducĭ la podgradie lîngă beserică și să le batĭ supt pămînt“. I se răspunde să nu blăsteme „femeia“, căcĭ, de se întîmplă ceva, va purta răspunderea. Și vorbele rele pornesc din noŭ: după două din ele, ce nu se pot reproduce: „Astă-zĭ dacă v'ar duce pe voĭ toțĭ la beserică, nicĭ capul nu mă va durea; n'am nicĭ o grijă de voĭ: ieŭ nu sînt strigoaie

ca tu (!), să mînc inima omuluĭ". O fată a celuĭ blăstămat se îmbolnăvește, și el începe judecata. Petca Morăreasa cere atuncĭ, ca să-ĭ iasă dreptatea, să-ĭ jure pîrîșul cu șepte marturĭ, pe cap, că așa este. Lucrul nu se face și, cu toate învinuirile altor sătenĭ că a maĭ făcut și altele, arzînd garduri, etc., se hotărește de judele săsesc o „creștinească iertare" (1).

Acestea sînt satele românești ale Sibiiuluĭ, sate care, din a doua jumătate a veaculuĭ al XV-lea înnainte (2), s'aŭ ținut de oraș. Înnainte de aceasta, ele fusese o „posesie regală", și avuse o clipă norocul de a fi dăruite Domnilor muntenĭ, ca o parte din „ducatul Făgărașuluĭ și Amlașuluĭ", împreună cu Amlașul chĭar, de care atîrnaŭ (3).

(1) Protocolul 1715 și urm., pp. 22 3, 32 și urm., 50 și urm., 86; an. 1715. — Sînt și procese pentru dragoste neîngaduită, și o femeie, ale căruĭ legături cu un flăcau sînt date în vileag, încheie vorba cu aceasta declarație: ce-ți place, îți place .

(2) Fr. Zimmermann. *Das Archiv der Stadt Hermannstadt*, ed. a 2-a, 1901, p. 79.

(3) Aceasta s'a întîmplat supt Mircea cel Mare numaĭ. Înnainte, în 1366, cum s'a crezut — nu se poate: pentru ca, dacă sînt titlurĭ ce cuprind prea mult, nu sînt care să cuprindă prea puțin și nicĭ odată pînă la Mircea, în acte, în peceți un Domn muntean nu cuprinde în titlul săŭ Amlașul; pentru că viitorul ducat al Amlașului era în 1383 înca dat unor Nemți și reclamat de alții — Zimmermann-Werner-Müller, II —;

După țăranĭ, acum nobiliĭ, ceĭ ce fusese și ceĭ ce se maĭ aflaŭ încă la sfîrșitul secoluluĭ al XVIII-lea.

Ca regiunĭ de nobilime românească se menționează patru ținuturĭ, în Ardeal saŭ lîngă Ardeal: Hațegul, Banatul, Făgărașul, Maramureșul. Despre cele treĭ din urmă, avem știrĭ maĭ multe.

Maramureșul nu e o țară, ci o cetate, cetatea care apără și priveghiază la miază-noapte Ardealul. În munțiĭ din această strajă trebuiaŭ să se găsească în număr mare Româniĭ, și-ĭ și găsim, în adevăr, de la începutul izvoarelor, mulțĭ, vitejĭ și ținuțĭ în seamă.

În veacul al XIV-lea, eĭ trăiaŭ supt cîrmuirea cnejilor ca și în alte părțĭ. Cnejiĭ fusese găsițĭ de puterea regală în aceste părțĭ cucerite foarte tîrziŭ numaĭ și într'un chip cu totul neîndestulător și nesigur, în acest *trifinium* disputat.

pentru ca, în fine, delimitația, ce s'a adus înnainte, a două sate de către posesiile luĭ Vladislav-Vodă, se face, nu de ținutul Amlașuluĭ, *care e la Nord de ele și nu poate fi aiurea* — v. *ibid.*, p. 583, — ci de partea muntoasă de la Sud, *unde granița Țăriĭ-Românești atunci mergea deci pînă în josul munteluĭ.* Cf. Hasdeŭ, *Istoria critică*, ed. a 2-a, p. 23; Onciul, *Orig. principatelor*, pp. 55, 190—1 și Iorga, în *Convorbiri literare*, 1900, p. 981 nota 1 Un ducat deosebit al Amlașuluĭ nu exista, ci el se adause numaĭ în urmă, la al Făgărașuluĭ, creat, în 1365, după un model frances din 1360. V. maĭ departe.

Regele recunoscu numaĭ pe aceĭ carĭ fusese înnainte de dînsul acolo. Ca și în vremurile de libertate, cnejiĭ românĭ stăpîniră satele: unul, maĭ multe, o regiune întreagă, după împrejurărĭ; judecară păstoriĭ și plugariĭ, strînseră dijmele, dărĭ și ostașĭ, oprind din venițurĭ jumătate pe seama lor (1).

În provincie era un comite, une orĭ și pentru ținuturĭ vecine, care puteaŭ să fie și îndepărtate. Se întîmplă ca acest ofițer ungur să poarte și titlul de Voevod. Însă pe lîngă dînsul era Voevodul doosebit „al Românilor din Maramureș“, ales de dînșiĭ și avînd drepturĭ ca ale cnejilor, dar întinse asupra țărĭĭ întregĭ. El era ales de neamul săŭ, și vedem, în 1364, că și Româniĭ din comitatul vecin al Bereguluĭ cer să li se îngăduie ca, „potrivit cu privilegiul lor“, să-șĭ aleagă un Voevod pentru sine, spre a-ĭ judeca și dijmui, „precum aŭ și alțĭ Românĭ, în Maramureș și alte părțĭ ale Ungarieĭ“ (2). Ceia-ce căpătară în adevăr (3).

Pe acest timp, nobiliĭ românĭ de aicĭ aveaŭ moșiĭ, iobagĭ (4), drepturĭ și cinste, dominînd

(1) Ioan Mihályi de Apșa, *Diplóme maramureșene*, 1900, I. E izvorul de căpetenie pentru tot ce privește istoria Românilor din Maramureș. V. pp. 185–7.

(2) *Ibid.*, p. 55.

(3) Cf. *ibid.*, p. 78.

(4) *Ibid.*, pp. 120-1, No. 69.

une orĭ eĭ Maramureșul. În a doua jumătate a secoluluĭ, comite al Maramureșuluĭ fu Balc, care era să domnească în Moldova. La 1325, vicecomitele poartă un nume care samănă a fi românesc și, orĭ cum, Românĭ eraŭ doĭ din ceĭ patru *iudices nobilium* ce-l ajutaŭ (1).

Între cnejiĭ maramureșenĭ se înseamnă un „Aprusa", care e, probabil, acel „Voevod" de care vorbește o scrisoare a Papeĭ, îndemnătoare la primirea religieĭ catolice (2). Se pomenește adesea un cneaz Stanislav, fiul luĭ Stan, tatăl luĭ Micu și altor fiĭ (3). În Bereg, e Crăciun, de care atîrnă sate cu „Românĭ și iobagĭ", unde nu se amestecă oamenĭĭ Craiuluĭ decît pentru urmărirea crimelor, — Crăciun și fiiĭ săĭ: Serachin, Nicolae, Valentin și Lucacĭ (4).

O familie însemnată își are cuibul, moșia de căpetenie și maĭ de samă (5), la Cuhea, unde pînă pe vremea luĭ Miron Costin i s'a păstrat amintirea (6). Un Iuga, fiul luĭ Micu poate, stăpîni

(1) *Ibid.*, p. 85, No. 51.

(2) Cf. *ibid.*, p. 20 și Iorga, *Studiĭ și documente*, I-II, p XXIII. Ambele acte sînt din același an.

(3) *Ibid.*, pp. 6-7, 21, 64, No. 35; p. 77.

(4) *Ibid.*, în multe locurĭ. V. tabla.

(5) Capitalis et principalis possessio ; *ibid.*, pp. 30-2.

(6) *Arch. istorică*, I[1], p. 165.

aicĭ cu fratele său, Bogdan (10). Despre cel d'intîiŭ nu ştim nimic; cel de-al doilea însă era să îndeplinească lucrurĭ marĭ, întemeind o ţară, pe malul unuĭ rîŭ străin, din pămîntul „Tătarilor".

Încă la 1335 el dacă e vorba de dînsul—se arăta un supus neastîmpărat, şi regele socotia aceste apucăturĭ ale luĭ destul de primejdioase pentru a-l îndemna să se strămute aiurea printr'un sol de însemnătatea primatuluĭ Ungarieĭ şi cancelariŭ al regatuluĭ (1) Dar el nu se înduplecă la aceasta, ci rămase, tot neascultător.

El pierdu prin urmare Voevodatul, care fu încredinţat altuia din acest neam, Ioan. fiul luĭ

---

(1) Bogdan, descălecătorul Moldoveĭ, era unchiul după tata» al fiilor luĭ Iuga şi, pe de altă parte, se vorbeşte la 1335 de strămutarea în Ungaria din ţara sa a Voevodului Bogdan fiul luĭ Micu, care, cum vom vedea, s'ar putea sa fie acelaşĭ.

(2) Mihályi, pp. 11-3. Să se ţie samă că Bogdan era într'o ţară deosebită de Ungaria şi că în Maramureş se vorbia pe atuncĭ de strada ce duce din Maramureş în Ungaria ; *ibid.*, p. 14; a. 1336. Faptul că în cele treĭ drumurĭ ale sale ca negociator prelatul a pus la cheltuială locuitorĭ din părţile de spre Banat nu dovedeşte că e vorba de un Voevod de pe acolo. La cineva neînsemnat nu e de gîndit şi alt Bogdan Voevod cu însemnătate nu e pe această vreme. Contra acesteĭ părerĭ ar fi numaĭ felul cum se vorbeşte de hotarele» pe unde a trecut prelatul şi acelea unde era Bogdan.

Iuga. În iarna anilor 1342-3, îndată după moartea regeluĭ Carol-Robert, Bogdan era acum un răsculat și el se ciocni cu ostașiĭ Domnuluĭ săŭ, ajutat fiind la luptă și de maĭ mulțĭ Românĭ, între carĭ dușmaniĭ luĭ puseră și pe cneazul Crăciun (1). Un alt fiŭ al luĭ Iuga chiar, Ștefan, se dădu de partea luĭ, și el puse mîna, între alte averĭ străine, și pe pămînturile unuĭ Gyula, fiul luĭ Dragoș, și ale fraților săĭ, cnejĭ ce păstraseră credința nouluĭ și foarte tînăruluĭ rege Ludovic (2).

Îl va fi sprijinit și cine-va de peste hotare, căcĭ tocmaĭ pe atuncĭ părțile vecine ale Rusieĭ eraŭ în mîna Litvanilor. Aceștia încheiase și un tratat cu Poloniĭ, dar, ținîndu-l foarte răŭ, regele Casimir îĭ goni de acolo la 1349. Tocmaĭ în acest an, Ludovic al Ungarieĭ, ocupat mult timp cu afacerĭ italiene, vine la Bistrița, în Ardeal, unde-l întîmpină Gyula, cu plîngerile sale, cnejĭ din Maramureș și Andreĭ, comitele Secuilor, al Brașovuluĭ și al Maramureșuluĭ, care se luptase dincolo de munțĭ, cu Tătarĭ (3).

O expediție în 1350 a luĭ Ioan Voevodul res-

---

(1) Mihályi, p. 17.

(2) *Ibid.*, pp. 26-7, No. 13.

(3) Mihályi, *l. c.* Cf. istoria Ungarieĭ de Fessler, a Galițieĭ și Lodomirieĭ de Hoppe; Viena, 1792, pp. 188-9 și cea de Engel.

tabili pe Gyula. (1). Bogdan îşĭ făcuse poate pacea cu stăpînul, căcĭ în 1353, cînd se hotărniceşte Cuhea luĭ Ioan şi fratelui Ştefan, numiţĭ numaĭ „servitorĭ românĭ“ aĭ regeluĭ, se vorbeşte de moşia, din hotar, a luĭ Bogdan fără menţiune de trădare şi confiscaţie (2). Tot aşa în 1360, cînd intervine altă întărire pentru ceĭ doĭ fraţĭ, Ştefan fiind acum Voevod (3).

Dar Bogdan găsi peste puţin un adăpost pentru neatîrnarea sa. La 1324, viind în Ardeal, regele Carol-Robert trimisese „în chiar ţara Tătarilor“ pentru pază adecă în Moldova de maĭ tîrziŭ, maĭ mulţĭ credincioşĭ aĭ săĭ (4). Unĭĭ rămaseră poate acolo. Să fi fost între dînşiĭ un cneaz maramureşan Dragoş, care ajunse ast-fel a stăpîni ceva dincolo de munţĭ, Dragoş Voevod al pomelnicelor şi Cronicĭĭ moldovene ? Nu cred. Maĭ curînd coborîrea din Maramureşa luĭ Sas, fiul luĭ Dragoş, se făcu în urma luptelor de pe la 1352-3 ale regeluĭ noŭ cu Tătarĭĭ (5).

În 1360, în „ţara moldovenească“ a regeluĭ se potolise o răscoală a „maĭ multor Românĭ“, pe cari-ĭ împăcă Dragoş, fiul luĭ Gyula pomenit maĭ

(1) Mihályi, pp. 28-9: raportul Voevodului.

(2) Possessiones Bogdan Woyvode, patruelis ipsorum ; *ibid.*, pp. 30-2.

(3) P. 45 şi urm,

(4) Zimmermann-Werner, I, pp. 388-9, No. 427.

(5) Hurmuzaki, I², pp. 25, 31, 32-3.

sus (1). De Bogdan nu se vorbește încă nimic, și el va fi fost trecut cu vederea poate pentru că, deși trecuse acolo în Moldova, *care exista acum*, se împăcase cu regele, i se închinase. În 1365 însă nu se găsiaŭ cuvinte destul de aspre pentru dînsul: el năvălise în posesiunile vecine, folosindu-se, credem, de moartea luĭ Sas, se ciocnise cu fiul acestuia Balc, venit din Ungaria ca să-șĭ iea moștenirea, îl bătuse, îĭ ucisese fraților. Lupta continua și, pentru a îndemna maĭ mult pe Balc saŭ Balița, i se dădea Voevodatul Maramureșuluĭ și averile confiscate de la Bogdan și fiĭ luĭ. Acesta putea găsi ajutor la Domnul vecin al Țăriĭ-Românești, atuncĭ în lupta cu Ungurii, și Voevodatul săŭ „de la Moldova", din Baia, ajunse peste puțin la Mare (2).

„Balc Meșterul" și fratele săŭ Drag rămaseră decĭ în Maramureș, unde trăia și fiul uneĭ surorĭ a lor, Ioan, al căruĭ tată căzuse în luptele

(1) Mihályi, p. 37 și urm. Gyula trăia atuncĭ, și el și fiiĭ săĭ: Tatar, Costa, Dragomir, Ștefan, preotul Miroslav sînt pomeniți pînă tîrziu. El moare abia prin 1368. V. tabla la Mihályi, *o. c.*

(2) Așa trebuie înțeles, cred, începutul Moldoveĭ, după tipărirea maĭ ales a documentelor d-luĭ Mihályi Cea din urmă teorie în această privință e aceia exprimată de d-l D. Onciul în *Originile principatelor române.* Cîtva timp încă în urmă, regele nu vedea în Moldova decît o «țară tătară». Zimmermann-Werner-Müller, II, p. 315, No. 917. Cf. și țările tătare din titlul luĭ Mircea.

pentru stăpînirea Vidinuluĭ, pe timpul cînd se întemeia Moldova. Eĭ ajunseră la mare trecere, seluptară pentru rege înpotriva Litvanilor, luară steagurĭ şi pe căpitanul duşmanilor. Moştenitorul luĭ Sas ajunse comite al Maramureşuluĭ, domn de Chioara, Hust, Sighet şi Rodna, corespondent al patriarhuluĭ din Constantinopol, ctitor de mănăstirĭ. Fraţiĭ muriră la începutul veaculuĭ următor, după ce luptaseră pentru causa luĭ Ladislas de Neapole. Pe atuncĭ, coborîtoriĭ luĭ Gyula şi aĭ nepoţilor luĭ Bogdan se cufundase în întunerec (1).

Ca întreaga noastră nobilime de aicĭ, care avuse în perioada angevină un rol aşa de mare. În secolul al XV-lea aflăm cnejĭ, dar uniĭ sînt numaĭ un fel de vătavĭ aĭ unor nobilĭ străinĭ (2), şi un Voevod sigur nu se constată. Luptătorĭ marĭ sînt însă: un Ostaş, un Coroĭ, care se luptă la Baia contra luĭ Ştefan cel Mare (3), un Bartolomeiŭ Dragfy, „cuscrul" acestuĭ Domn, care „fiŭ al luĭ Drag" fu Voevod al Ardealuluĭ (4). În veacul al XVI-lea găsim, către sfîrşit, pe şpanul Gheorghe Pogan, bănuit de Imperialĭ că ţine

(1) Mihályi, *o. c*, *passim;* Hasdeŭ, în *Col. l. Traian*, 1874, p. 126.

(2) *Ibid.*, p. 329.

(3) *Ibid.*, pp. 493, 498-9.

(4) V. pp. 552 şi urm., 589-91; cf Picot, în *Col. luĭ Traian*, 1883 saŭ *Revista p. istorie, archeol. şi filologie*, V, p. 310 şi urm.

cu Sigismund Báthory (1). Familia era de loc din Úrmező și va fi urmat să vorbească românește, de vreme ce pe timpul luĭ Mihaiŭ Viteazul în limba noastră scria Bistriței, și el „pan Pogan Jurjŭ, șpan ot Maramureș", și Isac Pogan, care din vre-o ședere în principate își luase numele de „biv Vornic glotni", fost Vornic de gloată, ca și „Bilțŭ Toma juratul din Maramureș, din vidicul de sus" (2). Ce e mai tîrziŭ, nu se poate spune, din lipsa isvoarelor (3).

O bucată de vreme, Domniĭ moldoveni aŭ avut în mîna lor de la Ștefan-cel-Mare pînă la dinastia Rareșilor o parte însemnată din pămîntul ardelean în unghiul Bistriței: Ciceul, Rodna, cu patru sate (4), Ungurașul, Retegul, fără a vorbi de un alt feud ardelean, de o altă răsplată din partea regeluĭ a dușmănieĭ lor viteze, de Cetatea-de-Baltă. Bistrița chiar a fost cedată în aceste timpurĭ de întindere biruitoare a

(1) Inedite, la Arch. de Războiu din Viena. Vor apărea în Colecția mea de documente privitoare la Mihaĭ-Vodă. Cf Szádeczky, *Erdély és Mihály Vajda*, p. 607, și Mihályi, pp. 610-3, 622-3.

(2) Iorga, *Doc. Bistriței*, I, pp. 1-2, n-le 2-3; p. 24, No. 31; II, p. 11.

(3) Lămuriri va aduce, de sigur, în mare număr, vol. II din publicația d-luĭ Mihályi. D-sa publică la sfîrșitul vol. I și un interesant document românesc din 1593.

(4) Hurmuzaki, II^4, p. 732.

Moldovenilor, carĭ puteaŭ hotărî în Ardeal soarta luptelor pentru Coroana ungurească. Dar, cu toată presența în aceste părți a pîrcălabilor și „camerarilor“ moldovenĭ, nu se poate urmări o înrîurire a stăpînirii românești asupra feluluĭ de viață, asupra situațieĭ sociale și politice a locuitorilor de acelaș neam, ce se găseaŭ în feodele cîștigate de Voevozĭ (1).

Cu mult înnaintea luĭ Ștefan-cel-Mare, pe un timp cînd se alcătuia abia un Stat în valea Moldoveĭ, în gura Maramureșuluĭ, Domniĭ muntenĭ aveaŭ războaie pentru neatîrnare cu Craiĭ unguri carĭ nu-și uitase vechile visurĭ de întindere pînă la Dunăre și, dacă se poate, și maĭ departe în Răsăritul shismatic saŭ păgîn. În 1365, marele rege Ludovic poruncise a i se aduce nobiliĭ pentru a frînge trufașa cerbicie a Voevoduluĭ „de peste munți“, Vladislav saŭ Laic-Vodă. Dar, chemat de altă ispită, în Bulgaria apuseană, el îșĭ „ertă“ neascultătorul „vasal“ pentru a se arunca asupra Vidinuluĭ. Și, pentru că această cucerire era numaĭ un început pentru lucrurĭ maĭ marĭ, pentru că Ludovic se privia, și era privit, ca dușmanul firesc al Turcilor și apărătorul Constantinopoleĭ creștine, el ținu să-și asigure pentru tot-deauna prietenia și alianța neastîmpăratuluĭ Domn muntean. De aceia, nu pentru

(1) V. Prefața la *Doc. Bistriței*, I.

o biruință care nu fusese încă, îi dădu el, printr'un act ce nu ni s'a păstrat, pămînturi din „Țara-Românească“ ardeleană, cari pe acea vreme încă, în hotar cu Bîrsa întărită de colonisarea săsească, erau mai mult „pustii“, în sensul administrativ al cuvîntului, adică locuite de oameni rari și neașezați, de păstori cu sălașuri schimbătoare. Cu vre-o cinci ani înnainte, o rudă a Francesului napolitan Ludovic, regele Ioan din Paris, își luase un drept care nu era al regilor, ci numai al Împăratului, „stăpînul“ lor teoretic: dreptul de a face ducate, și dăduse acest titlu provinciilor Berri și Anjou, apanagii pentru doi din fii săi. Cu totul străbătut de idei apusene, precum necontenit se amesteca în Apus, cîrmuind în Ungaria cu un suflet curat feudal, Ludovic crezu că poate să întemeieze și el între largul curs al Oltului și „munții de zăpadă“ un ducat unguresc de „pustietate“, pe care-l dărui, cu o cetate, dar aproape fără sate împrejur, îndrăznețului său vecin. Așa se întemeie „ducatul Făgărașului“, printr'un act politic care avea doua scopuri: ținerea în credință a „Munteanului“ printr'o posesie ce se putea sechestra ori-cînd pentru șovăire și trădare și prefacerea „pustiului“ în țară locuită, în teritoriu fiscal, ca altă dată, în părți apropiate, prin Sași (1).

(1) Pînă atunci Fagarașul e pomenit numai de două ori ca terra, într'o mențiune de locuitori români din

Mai tîrziŭ, pe vremea cînd Ioan Zápolya, luptătorul ungur pentru moștenirea Coroaneĭ Sf. Ștefan, căuta aliațĭ ca să poată rămînea în Ardeal, precum dăduse Moldovenilor Bistrița, el desfăcu, și aicĭ cu toate plîngerile Sașilor, din stăpînirea lor două sate, unul în fața altuia, la Mureș: Alvințul și Vurperul, pentru a le da luĭ Radu de la Afumațĭ, din Țara-Românească. De ele se țineaŭ patru sute românești vecine. Radu le păstră pînă la moarte, apoĭ ele încăpură în mîna unuĭ magnat ce slujise bine luĭ Zápolya, fură răscumpărate, trecură la puternicul Majláth, și cînd „Călugărul", atotputernicul primat și tesaurariŭ Gheorghe Martinuzzi, avu nevoie de Radu Paisie, i le încredință în vechile condițiĭ, primind în schimb, ca și atuncĭ, cetatea munteană a Poienarilor (1).

Dar între acest noŭ apanagiŭ și cel vechiŭ este o deosebire; ce se putea face în marea întindere a aceluia, era cu neputință aicĭ. Numaĭ

1231 și într'o întărire pentru *Ugrinus*, a căruĭ familie avea drepturĭ ereditare asupra cetățiĭ și satuluĭ Sîmbata-Mare; Zimmermann-Werner, I, pp. 55, 177. Caracterul donațieĭ e analog cu al feodelor muntene de maĭ tîrziŭ: Alvințul și Vurperul, dăruite — spune raportul fiscal din 1552; Hurmuzaki, II[4], p. 721 — «ut haec ceu pignora fidei et concordiae utrinque haberentur.

(1) Cf documentul citat și Iorga, *Studiĭ și doc.*, III, pp. XLVII și n. 2, XLIX; Hurmuzaki, XI, pp. 846, 849, 853, 863.

în Făgăraș, stăpînirea munteană aduse cu sine o colonisare, făcu din locul dăruit de Unguri o „nouă plantație“ românească, precum scrie Vladislav, numai acolo presența dregătorilor domnești a lăsat urme care se văd aproape pînă în zilele noastre.

Voevozii munteni primiră țara cu toate drepturile regale și se ocupară să „întemeieze“ această „slobozie“, să facă din siliști sate și să „curățe“ pădurile prin oameni aduși de dînșii din țara de dincoace de munți. Se făcu aici ca și, în cele dintîi timpuri, de cealaltă parte : pentru slujba de ostași, îndeplinită într'un războiu, saŭ care rămînea să se îndeplinească în razboaie viitoare, boierii căpătară cîmpii și sate cu îndemnul să adune cît mai mulți locuitori în ele. Domnia li părăsia toate drepturile ei : dijme și judecăți mărunte, afară de cele trei drepturi mari: culegerea biruluĭ în bani, pentru sine întîiŭ, pentru Turci pe urmă; judecata crimelor și întărirea ori-căreĭ schimbări în situația pămîntuluĭ, adică atribuțiile de stăpîn al pămîntuluĭ țării și de hotărîtor asupra viețelor.

Cnejii nu sînt deci în aceasta parte colonisată, precum i-am văzut în Maramureș, precum îi găsim judecînd alături cu „bătrînii“ în Hațeg (1)

(1) Cf. Zimmermann-Werner-Müller, II, la data de 1363 și N. Densușianu, *Monumente pentru istoria țăreĭ Făgărașuluĭ;* extras din Columna luĭ Traian , București, 1883, p. 2, nota 1.

și-ĭ aflăm pomeniți, ca oamenĭ liberĭ. chiar în Țara-Românească, pînă tîrziŭ (1). Voevod nu e decît unul: Domnul, în Scaunele și cetățile sale de peste Carpați.

Rămîneaŭ să fie ast-fel, în această prelungire, pe pămînt dăruit, a Țării-Românești, boierii cu Curțile, și chiar cu cetățuile lor, cum găsim pomenită în secolul al XVI-lea una la Șinca (2), cu pămînturile ce păstraŭ pentru sine, țarinĭ *alodiale*, cu munții, pășunile, pădurile lor reservate, cu morile și locurile de moară. Apoĭ după dînșiĭ: *veciniĭ* așezați pe moșia altora, veniți din Ardeal chiar, în această nouă așezare, cu cîrmuire românească, dar maĭ curînd de dincolo de munțĭ, — cum se hotăria tot-deauna ca *slobozia* să-și capete plugariĭ din alte stăpîniri decît a celuĭ care dăduse voie ca ea să se întemeieze. Une-orĭ sînt așa de mulțĭ, încît fac sat alăturĭ

(1) *Magazinul istoric*, II, pp. 265-8; *Uricariul*, XX, pp. 103, 112.

(2) Tempore cum per crudeles Thurcas cum Moldavianis hoc regnum invasum et devastatum et per eosdem annotatus dominus quondam Stephanus Maylath in captivitatem adductus, tunc ipsi praedicti boïeroni praefatas litteras eorum cum omnibus rebus eorum causa defensionis ac conservationis in castellum Kis Sink induxissent et locassent, ac ibidem una cum omnibus rebus eorum exdedissent , spune un act inedit din 1557, în Arch. din Buda, dosarul I. 39 b, 40 și 41; 1848-9.

cu satul boieresc, la o parte de neamurile vechĭ, prin care s'a făcut descălecarea: precum Breaza s'a alcătuit ast-fel, prin grămădirea de „streinĭ", de „colibaşĭ" ce voiaŭ să lucreze şi eĭ un ogor, lîngă vechia danie domnească a Poşorîteĭ, din veacul al XIV-lea saŭ al XV-lea încă. Tot-deauna eĭ datoresc celor ce i-aŭ primit şi-ĭ apără anumite slujbe, între care *claca*. Iar, jos de tot, unde nu maĭ este demnitate omenească, se află Ţiganiĭ, pe carĭ Domniĭ noştri i-aŭ împărţit de la început boerilor ce se luptaŭ pentru Coroană şi mănăstirilor ce se rugaŭ pentru suflet (1).

În cetate staŭ pîrcălabiĭ luĭ Vodă, şi boieriĭ sînt ţinuţĭ, — după vechiul obiceiŭ muntean, trecut în Moldova, organisată pe urmă, — sînt ţinuţĭ să ajute pe aceştĭ pîrcălabĭ la războiŭ, supt hotnog, cu calul, armele şi dulama lor, cum şi-ar ajuta Domnul, iar, în timp de pace, să-ĭ stea alăturĭ la judecată, precum alţĭ boierĭ, în Scaunul ţărĭĭ celeĭ marĭ, daŭ sfatul lor la cercetarea pricinilor în Divan şi precum boieriĭ din ţară se află, fără îndoială, în aceiaşĭ însuşire în ţinuturile de judecată de acolo, în *judeţele* ce se întîmpină încă de la început. Se judecă şi

(1) Ieaŭ aceste lămurirĭ din colecţia tipărită de d. N. Densuşianu în *Columna luĭ Traian* şi scoasă şi aparte cu titlul ce am arătat. Actele se află în dosarele de avocat ale luĭ Aron Densuşianu.

aicĭ după obiceiul românesc, ajuns, în oblăduirea Voevoduluĭ, un drept de Stat: doĭsprezece trebuie să fie de față la cercetarea jalbelor, la întărirea schimbărilor de proprietate, la adoptarea rudelor maĭ de departe (1), a străinuluĭ chiar care ajută la îmbunătățirea moșieĭ — la facerea uneĭ morĭ, d. ex., fiind adoptat pentru o parte din venitul eĭ , saŭ a creștinuluĭ care făgăduește un *comîndat* după moartea părinteluĭ de adopție. Ca în satele sibiiene, și aicĭ se cere ca hotărîrea, ca să fie trainică, să se spuie în auzul tuturora de treĭ orĭ. Și aicĭ pedeapsa e maĭ mult o răscumpărare, vinovăția traind pentru judecător între prigonirea și iertarea celor interesațĭ : decĭ și aicĭ se osîndește maĭ mult la un *birșag*, măsură ce se păstrează pînă tîrziŭ, la prefacerea desăvîrșită a tuturor obiceiurilor. Cine calcă o hotărîre a „Scaunuluĭ judecătoresc“ e pedepsit cu o sumă ce se împarte pe din două între judecător și acela ce s'a ținut de spusa lor. Cumpărăturile se fac — și ne aducem aminte că, în vremea de tot veche, Domnul primește dincolo, ca taxă, pentru prefaceri privitoare la stăpînirea moșiilor un „cal bun“ — cu banĭ une-orĭ, dar și cu boĭ, caĭ, berbecĭ (2). Jurătoriĭ joacă, firește,

(1) O adoptare a fetelor ca fiĭ pentru a putea moșteni, în *Col. l. Traian*, 1874, p. 132.

(2) Cele-l'alte știrĭ mai mult în N. Densușianu, *l. c.*, dar și în cele treĭ dosare privitoare la Făgăraș din

un rol mare în statornicirea adevăruluĭ și, cînd e vorba de libertatea saŭ vecinătatea unuĭ sat, țăraniĭ se arată gata să-șĭ aducă pînă la două sute de adeveritorĭ aĭ uneĭ mărturisirĭ, ce se dovedește apoĭ falșă. Pînă și dările vechĭ sînt cele din care, în stăpînirea celor d'intăiŭ Voevozĭ, se hrănea Vistieria: dijmele. Vlad Dracul, dînd unor boierĭ stăpînirea în Făgăraș (1), îĭ scutește de dijmele domnești pe oĭ, porcĭ, albine, și încă în al XVII-lea veac se vorbește de goștina pentru ghindă, adecă pentru aceĭ ce o mănîncă din pădurea boerilor saŭ a cîrmuirĭĭ (2).

Toate aceste datine, carĭ sînt acele ale epoceĭ colonisărĭĭ, se păstrară neatinse, mult timp după ce legăturile politice se rupseră și nu fură înlocuite prin altele, Făgărășeniĭ nefiind păstorĭ, ci lucrătorĭ de pămînt și cărăușĭ, iar ceĭ din cetate meșteșugarĭ (3). Și, pînă în vremĭ cu totul nouĭ,

Archiva din Buda, din urbariile unor comune făgărașene trecute, în secolul al XVIII-lea, în stăpînirea Sibiiuluĭ și aflatoare azĭ în Archiva acestuĭ oraș. V., în fine, *Analectele* luĭ Eder, în Bibl. Museuluĭ din Budapesta, fol. lat. 2241, V.

(1) Hurmuzaki, I², pp. 574-5. Cf. Iorga, *Studiĭ și documente*, III, pp. XLVII—VIII.

(2) 1678. «Taxa vulg, gosztina Pénz dicta, ex glandinatione in districtu fogarasiensi . *Inventariul Făgărașuluĭ*, în Arch. din Buda.

(3) Pentru *cehul* lor, organisat cu totul ungurește in vremea luĭ Apaffy v., Densușianu, *l. c.*

numele de altă dată se păstrară: boierii făgărășeni, chiar și din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, se numeau încă Roman, Alde, Mareș, Nan, Cobuz, Comșa, Stanislav, Gorun, Bucșan, Leavul, Todoriță, saŭ, cu numiri biblice: Zaheĭ, Iosiv, Moise, Avram, Iacov, David, deosebindu-se și ast-fel de Românii, de altă obîrșie și cu alt rost, cari-ĭ încunjuraŭ.

Înnainte de a-ĭ vedea cum ni se înfățișează, scăzuți și umiliți de vremuri, în timpul prefacerii de lege, cîte-va lămuriri istorice asupra soarteĭ țăriĭ pe care o locuiaŭ. Cu prilejul lor vor veni de la sine lămuririle asupra schimbărilor petrecute în această insulă isolată de restul Românimiĭ muntene.

Vladislav-Vodă căpătase cel d'intăiŭ Făgărașul și-l va fi ținut măcar pînă la începerea prin 1373 a uneĭ politice care nu se potrivea cu interesele și idealele Ungarieĭ. Ținutul cel noŭ nu i se află numaĭ în titlu, ci Voevodul face daruri în cuprinsul luĭ: ast-fel, credinciosuluĭ săŭ luptător și rudeĭ sale iubite Ladislaŭ de Doboka, fiul unuĭ boier așezat în Vinetia Făgărașuluĭ și strănepotul Banuluĭ Micud (1). Dușmănia, pe care

(1) Cf. Iorga, *Lupta pentru stăpînirea Vidinuluĭ în 1365-9*, în *Conv. literare*, XXXIV, pp. 974, 989, și Zimmermann-Werner-Müller, I, p. 585. Altă donație se pomenește într'un act tîrziŭ; *Col. l. Traian*, 1874, p. 126.

el o deschisese din nou, ținu și supt urmașul său Dan, de la care n'avem acte cu titlul Făgărașuluĭ (1) Cînd, cel maĭ tîrziŭ la 1387, Mircea avu Domnia asupra Țăriĭ-Românești, el intră la rîndul luĭ în antagonism cu „Craiul“ vecin, legîndu-se împotrivă-ĭ cu cellalt ginere al luĭ Ludovic-cel-Mare, Vladislav de Polonia. Acesta, care avea nevoie de un asemenea prieten, nu-ĭ întări numaĭ Făgărașul, ci făcu din satele românești din preajma Amlașuluĭ un adaus la vechiul „ducat“ din 1365, așa încît noul Voevod putea lua titlul, și maĭ răsunător, de „duce al Făgărașuluĭ și al Amlașuluĭ“.

Și în această feudă de peste munți, numele luĭ Mircea orînduitorul, părintescul îndreptător al supușilor săĭ, n'a perit din amintirea oamenilor. Avem o danie a luĭ în aceste părți (2), dar bătrîniĭ ce trăiră după dînsul se deprinseră a face să se urce începutul tuturor „boierilor“ pînă la cîrmuirea luĭ îndelungată și binefăcătoare. În faptă, credinciosul luptător pentru creștinătate, bunul vecin al Ungurilor, Dan al II-lea, nu se vede stăpînind în Făgăraș, dar viteazul fiŭ

(1) Hasdeu, *Ist. critică*, ed. 2-a, p. 127 și urm.; Onciul, în *Conv. literare*, XXXV, p. 1014, nota 1. Că a domnit Radu, tatăl luĭ Dan și al luĭ Mircea, nu dovedește nimic pînă acum.

(2) Hurmuzaki, I², pp. 341-2, no. CCLXXXII.

al luĭ Mircea, Vlad Dracul, crează și el boierĭ de aceștia din țara Oltuluĭ (1).

Apoĭ Voevozĭ maĭ slabĭ plecară tot maĭ jos fruntea înnaintea Turcilor și credința lor întîmplătoare față de Ungurĭ nu se maĭ crezu vrednică de o ast-fel de răsplată (2). Maĭ întîlnim după moartea luĭ Vlad un Domnișor care-șĭ așteaptă norocul la Amlaș (3). Apoĭ, pe cînd Amlașul și satele românești ajungeaŭ statornic în mîna Sașilor, Făgărașul, dăruit acestora în 1469 și 1472 (4), se întoarse la Coroană și ajunse un zălog saŭ un apanagiŭ tot-deauna gata.

La începutul secoluluĭ al XVI-lea, pe cînd, pentru o supărare, la 1503, Făgărășeniĭ ard pînă la Sibiiŭ (5), staŭ în Făgăraș ca pîrcălabĭ ceĭ treĭ Thomory, Paul, Laurențiŭ și Nicolae, carĭ se amestecară adesea în afacerile noastre (6). De la dînșiĭ el fu luat de un Român, de un neam de boierĭ din aceste părțĭ, care avea între înnaintemergătoriĭ săĭ pe un Dragomir și un Oprea, și era invocat ca rudă, pe urmă, de boieriĭ făgă-

(1) *Ibid.*, I², pp. 574-5. Și în 1452 Vladislav Dan se arată ca avînd de fapt Făgărașul; *Col l. Traian, l. c.*

(2) Radu cel Mare ceru în zadar vechile feude. V. Hurmuzaki, II², pp, 509 10.

(3) *Conv. literare,* XXXV, p. 151, 153 n. 2

(4) Hurmuzaki, II³, pp. 189, 222.

(5) Eder, *Exercitationes,* pp. 102-3.

(6) V. *Exercitationes* p. 89; an. 1524.

răşenĭ Penciŭ (1). Ştefan Majláth, puternicul Voevod ardelean de maĭ tîrziŭ, care dori neatîrnarea şi întîlni în cale pe Vodă Rareş din Moldova, ca să piară prin el, a fost „domn liber al ţărĭĭ Făgăraşuluĭ“ şi a judecat şi el pricinĭ de pămînt prin aceste părţĭ (2). El lăsă cetatea ginereluĭ săŭ Andreĭ Báthory, care stătea în legăturĭ dese cu Mircea-Vodă Ciobanul, primind totuşĭ la el şi pribegĭ, fugarĭ de mînia acestuia; văduva luĭ Majláth, Ana Nádasdy, se afla lîngă dînsul pe atuncĭ (3). Alt Român şi alt vînător de coroană, Gaşpar Bekes, judecă apoĭ aicĭ şi făcu să-ĭ treacă pe dinnainte rîndurile boierilor, pînă ce i se luă cetatea cu sila. De aicĭ înnainte avem pe Cozma Horváth, iarăşĭ un bun prieten al Domnilor muntenĭ (4). În epoca luĭ Mihaĭ Viteazul, se afla aicĭ Baltazar Báthory, şi marele Voevod a fost pe la acest magnat vecin, pe cînd nu era încă decît un pribeag amenințat cu moartea. Cînd Sigismund, ucigaşul luĭ Baltasar, pă-

(1) *Col. luĭ Traian*, 1883, p. 182; Hurmuzaki, I², p. 503; an. 1418; *Analectele* luĭ Eder, VI. Într'o scrisoare inedita, din 20 Maiŭ 1540, Toma Nádasdy şi Ioan Zalay, pretind însă că li s'ar fi dat cetatea lor şi luĭ Majláth la un loc şi că acesta li-ar fi cedat partea (Archiva Academieĭ maghiare, cutia XIII).

(2) Eder, *Analecta*, V; 1535.

(3) Hurmuzaki, II⁵, p. 738; XI, p. 800.

(4 Hurmuzaki, XI, la acest nume.

răsi Ardealul, el lăsă Făgărașul soției sale archiducesa Maria-Cristina, care hotărește într'un rînd asupra unor locuri de arat, spunînd și cum se chiamă ele „în limba sălbatecă a Românilor“ (1). Mihaĭ, de la care avem două hotărîri pentru boierii de aicĭ (2), stătu cîteva zile în cetate, în April 1600, și-și adăposti familia și averea în acest loc curat românesc, pe care era bucuros să-l păstreze, dacă ar fi să piardă pe cele-l'alte.

După dînsul, începe decăderea. Văduva luĭ Bethlen, Caterina, Rákóczyĭ amîndoĭ, Susana Lorántfy, văduva aceluĭ dintîiŭ. Apaffy, soția luĭ, Ana Bornemissa, ținură adesea Curte crăiască în Făgăraș, dar aceasta nu folosi mult boierilor noștri. Eĭ îșĭ pierdură tot maĭ tare caracterul vechiŭ și, cu dînșiĭ, ceĭ ce stăteaŭ supt ascultarea lor. Vedem de aceia cu nume ca Barbély, Székely, care se potrivesc așa de puțin cu ale celor-l'alțĭ. Obiceiul armelor de familie pătrunde. Prin căsătoriĭ, fetele primind pămînt ca zestre, părțĭ din moșiile vechĭ se înstrăinează. Însemnătatea vecinătățiĭ, special românești, scade: în loc sînt iobagĭ, ca în satele magnaților, și une orĭ cîrmuirea, care înlătură claca, iea pămîntul

(1) Quasdam duas partes terrarum arabilium barbaro Valachorum idiomate *Theus* vocatarum . Dosarul I din Archivele din Buda.

(2) Szádeczky, *Erdély és Mihály Vajda*, ed. a 2-a, pp. 335-6 și Iorga, *Studiĭ și doc.*, IV, pp. 15 6.

boieresc și, așezînd pe el vecinĭ, îĭ preface în iobagĭ aĭ fisculuĭ, dîndu-li birăĭ tot din rîndurile lor robite Slugĭ crăieștĭ: bucătarĭ, vizitiĭ, sînt înnălțațĭ la boierie făgărășană.

În acelașĭ timp, se desfac bucățĭ din „țară“ pentru a fi dăruite, amanetate saŭ vîndute. Sigismund Báthory dăruește luĭ Mihaĭ-Vodă, aliatul săŭ, în chip ereditar, Bolia (1). Regenta Caterina zălogește Poșorta (2). În 1653 se amanetează pentru 1800 de ughĭ luĭ Preda Vornicul muntean, din neamul B. încovenilor, Sîmbăta-dejos (3). Un Șerban Vajda cumpără de la Apaffy

(1) Raportul episcopuluĭ latin Napragy către Rudolf, în Hurmuzaki, IV¹, p. 287. Aicĭ se vorbește și de clădirea mănăstirĭĭ Bălgraduluĭ de Mihaĭ, afirmîndu-se că lucrul s'ar fi săvîrșit încă supt Sigismund, ceia ce, date fiind împrejurările timpuluĭ, desprețul dominant pentru legea Valahilor, pare totuși foarte greŭ de primit. Acesta e textul la care mă raportam, greșind asupra loculuĭ unde-l cetisem, maĭ sus, cu prilejul discuțieĭ asupra întemeierĭĭ Mitropolieĭ din Alba-Iulia. Dar se vede dintr'un document inedit, în Arhivele Statuluĭ — *Mănăstirea dintr'un lemn*, pach. 18, no. 1 — ca exista prin 1595 o biserică din Belgrad , în care s'a îngropat atuncĭ Danciul Brîncoveanul, tatăl luĭ Mateĭ-Vodă de maĭ tîrziŭ.

(2) *Col. l. Traian*, 1882, pp. 94-5.

(3) Eder, *Exercitationes*: Georgius Rákotzi anno 1653 portionem possessionariam in Felsö Szombath, districtus Fogaras et comitatus Albensis, generoso do-

moșia Copăcel. Sîmbăta-de-sus, cu Besimbacul, Vistul, Dragușul, ajunge a fisculuĭ, trece la guvernatorul Gheorghe Bánffy și e cumpărată de la acesta, supt formă de zălog, de Constantin-Vodă Brîncoveanu (1), care trimite ca s'o administreze pe Logofătul „Stancu". În 1702, o Unguroaică din familia Gilányi are Berivoiul. Recea fu cumpărată în parte de Ștefan-Vodă Cantacuzino și rămase văduveĭ și fiilor săĭ, pînă ce fiscul o luă de la eĭ pentru trădare. Pe atuncĭ, magnații Teleky, Barcsai, etc. îșĭ aveaŭ pămînturĭ făgărășane, rupte saŭ căzute din vechĭ boieriĭ ale luĭ Mircea-cel-Bătrîn.

Din urbariĭ, statistice agrare, ce se păstrează la Sibiiŭ, pentru satele din acest ținut ce s'aŭ dăruit Sașilor: Besimbac, Vist, Dragoș, cu tot ce se ținea de ele, vedem limpede starea de lucrurĭ în tot secolul al XVIII-lea. Boieriĭ nu maĭ slujesc la oaste, și judecata lor e împiedecată de a judecătorilor domnești, *iudices curiae*. Eĭ aŭ tribunalul lor deosebit la „judele nobililor", la „sedria comitatensis", și nu plătesc decît pentru *iugera colonicalia*, țarinile ce nu sînt vechĭ boierești, o plată de găinĭ. Eĭ singurĭ aŭ drep-

---

mino Praedae Vornik, Vaivodae Transalpinae consiliario, impignorat in 1800 flor. hung. Documentum exstat in Archivo carolinensi. . . .

(1) Cf. și Iorga, *Doc. privitoare la Constantin-Vodă Brîncoveanu*, București, 1901, p. 165.

tul la folosirea pădurii. Dar în sate ei se găsesc de-a valma cu țăranii, lîngă cari stau în locuri de jude și jurați și, recunoscîndu-li-se desăvîrșita libertate, nobleța și armele din stemă, li se amintește că și ei fac parte dintr'un popor care e numai tolerat în provincie.

Ceĭ mai mulți din sătenĭ, rupți de boierii lor, sînt iobagĭ. Pe lîngă ce dau Împăratului, ei se încovoaie supt sarcinĭ foarte grele față de „domnĭ". Fisculuĭ îĭ dădeau înnainte, cînd el era și „domnul", patru zile de lucru cu mînile sau două cu carul, din cele șapte ale săptămânii, între care Dumineca odihnii și sărbătorile de care Ungurul nu ține samă. După ce veni stăpînirea particulară, se făcu numai o îmbunătățire aparentă. Se cerură, în adevăr, numai două zile cu boiĭ și treĭ, sau chiar numai două, cu mînile. dar ziua „domnului", ținea „din zorĭ pînă la apusul soarelui"; satele mergeau la lucru pînă departe; în loc să fie apoĭ, ca înnainte, ca unitate de lucru, doĭ părinți de familie, muncind cu rîndul, datoria căzu asupra orĭ-căruĭ țeran însurat. Grîul se dădu de la Curte, dar aceasta aduse un prisos de lucru, cu coasa, încă o zi. Ca și înnainte, numai fînețele, trase la sorți, rămaseră deschise iobagilor; munții, rîul, pădurea fură oprite de „domn" și boierĭ. Dijma se culese de pe orĭ-ce venit al bordeiului: din mieĭ, iezĭ, porcĭ, stupĭ. O taxă de 3 fl., 20 cr. pe an de fiece tată de familie sau

1,40 pentru casa condusă de o văduvă se mai adăugea și, ca s'o răscumpere, trebuia o muncă de patru săptămîni. Femeile împleteaŭ și coseaŭ la Curte. În sfîrșit, bătăile eraŭ de fie-care clipă, și un trimis al Sașilor, care pomenește deselé fugĭ în lume, amintește de pedepsirea cu douăsprezece bețe a unuĭ moșneag de cinste, mai mare în satul săŭ — *honestus senecio* — fiind-că nu încărcase atîtea lemne pe carul săŭ încît să-l rupă.

Ceva mai bine trăiaŭ numaĭ vechiĭ „veciní", *inquilini*. Eĭ aveaŭ numaĭ claca lor și o zi de lucru pe săptămînă în unele locurĭ, aiurea jumătate din socoteala unuĭ iobag, în sate mai fericite vre-o lună de lucru în tot anul.

Aicĭ ajunsese boieriĭ făgărășenĭ și supușiĭ lor. Dar eĭ nu trăise în zadar. Prin eĭ se văzuse pînă tîrziŭ în fața Ungurilor Românĭ carĭ nu țineaŭ plugul, ci sabia, ca și stăpînitoriĭ. Și apoĭ dintre dînșiĭ aŭ răsărit oamenĭ carĭ aŭ jucat rolurĭ însemnate și ne-aŭ făcut cinste. Un Ionașco din Șercaia — *Serkeiezy* luptă pe vremea tulburărilor rákóczyene din veacul al XVII-lea; secretariul luĭ Apaffy era un *boier*. Nagy de Harsány, omul luĭ Gheorghe Ștefan al Moldoveĭ, tovarășu-ĭ de exil, poate să fi fost din țara Oltuluĭ, și de aicĭ era „secretariul" luĭ de ungurește, Ioan Mondraĭ, căruia Susana Lorántfy-ĭ dădu la 1654

nobleța și arme, între care un *calamus scriptorius*, un condeiŭ de diac. La anul 1676 găsim pe un Șerban Talaba, „zis și diacul", din Seșcior, care fu „provisor" al bunurilor regale la Făgăraș, și știm că un Talaba a fost agent pînă în Rusia al pretendentuluĭ Rákóczy din secolul al XVIII-lea și a purtat titlul de baron (1). Și ce-a fost alta decît un boier de Făgăraș, mîndru de originea sa boierească, marele Șincaĭ, descoperitorul plin de rîvnă al trecutuluĭ românesc (2)?

Rămîn cîte-va cuvinte de spus asupra altor Românĭ pe carĭ împrejurărĭ priincioase îĭ ținură pînă tîrziŭ într'o situație privilegiată, de nobilĭ războinicĭ.

În secolul al XII-lea întăiŭ, Ungurĭĭ se simt în stare să treacă rîurile care deosebiaŭ vechile lor stăpînirĭ de peninsula balcanică propriŭ zisă. O puternică înnaintare a Bizantinilor supt Manuil Comnenul îĭ răspinge, amenințîndu-ĭ în țara lor chiar. Apoĭ bătrîna Împărăție greacă e înlocuită

(1) Hurmuzaki, *Supl.* I[1] și Inventariul inedit citat. Cf. *Col. luĭ Traian*, 1882, pp. 224-6.

(2) În secolul al XVII-lea găsim pe un Ștefan Șincai, zis Strîmbul. Un act din Șinca, poate foarte vechiŭ, în Iorga, *Socot. Brașovuluĭ*, pp. 154-5. O listă, cu explicații, din 1647, a popilor făgărășenĭ, inedită, în Arch. din Buda: n'am copiat-o, fiind scrisă în ungurește. diplomă de boierĭ și în revista maghiară *Turul*, XII, p. 175.

cu o alta latină, plină pe neastîmpăr feodal, și Bulgarii întemeiase la Nordul ei, cu ajutor românesc de păstori. o Împărăție în numele căreia se face un loc și luptătorilor pentru libertate, Împărăția „Bulgarilor și a Vlachilor“ saŭ, printr'o rea traducere de pisar latinesc, „a Bulgarieĭ și a Vlachieĭ“ (1). Am văzut și înnainte ce urmări avură aceste lucruri pentru Ardeal și „părțile de peste munte“.

Dar nu le-am spus pe toate. Și aiurea decît în Bîrsa și în Săsimea nouă se luară măsuri de întărire și apărare în tot lungul granițiĭ sudice. După ce regele Andreĭ trecu munții pentru a scoate din „Cumania“ pe Teutonii prea neatîrnați, fiul luĭ, Bela, alcătui o stăpînire „transalpină“ în părți de munte mai bine locuite pentru Conrad, fiul unuĭ Cristian, unul din coloniștiĭ secoluluĭ al XII-lea, care dădu numele săŭ satuluĭ „Cristian“ de lîngă Sibiŭ. Conrad căpătă și el, la 1233, un pămînt de graniță, nu departe de „insula“ ardeleană a luĭ Cristian, dintre cele două rîuri mai apropiate de așezarea sa. Pămîntul dăruit luĭ Conrad se întindea de la ultimul afluent ardelean al Oltuluĭ, Lotrul de la

(1) Cînd, pe aceste timpuri, nu exista decît de-asupra Dunării, o Cumanie sprijinită pe muncă vlahă», iar dincolo cete de Vlachi , mînînd turmele cu arcul în mînă. Oltenia, necumană, nu era o Vlachie de pus lînga Bulgaria».

Turnu-Roș, și se chema Loviștea, nume ce s'a întins pe urmă Prin îngrijirea nouluĭ stăpînitor „muntean", se înnălță cetatea Tălmaciuluĭ, în sus de pasul unde poate tot el întemeie Turnul-Roșu: la 1265 i se zicea acum Conrad „de Tălmaciŭ". O cetate a Lotruluĭ, o „Lothorvar", „Lauterburg", datorită tot activităților luĭ, de sigur, se întîmpină într'un ordin regal din 1453, și în veacul al XVIII-lea încă i se maĭ vedeaŭ ruinele, între Boița și granița de atuncĭ a Țărĭĭ-Românești, — ruine ce n'aŭ dispărut încă nicĭ azĭ cu totul (1). El maĭ avea castelul „Salgo" și un număr de sate, din care maĭ aflăm, în veacul următor, în stăpînirea familieĭ: Amlașul, Alamor, Tălmaciŭ, Săcel, Orlat și „cincĭ sate românești" nenumite, ce par să fie însă: Tălmacelul, Boița, Plopĭ, Porcești și Sebeșul, cu care a fost dăruită cetatea către Sașĭ în 1453 (2). Cum se vede, un alt „ducat"

(1) Actul nu e reprodus în Colecțiile noastre. Eder l-a cuprins în *Exercitationes* ale sale mss., pp. 14-6 — «castra nostra regalia Tholmach et Lothorvar ac turris Veresthoron vocata, in comitatu albensi ,— adăugind ca notă—p. 20:—«Lothorvar: castri huius rudera ostenduntur quidem hodie etiam inter pagum Boitza et limitem Valachiae». Actul e și în I. Pușcariu, Memoriŭ pentru Silișteși Talmaciŭ (1868).

(2) Donația citată. Pentru cele-l'alte, spre a nu înmulți citațiile, trimit la tabla din Zimmermann-Werner-Müller.

de Românĭ, de cealaltă parte a Oltuluĭ, în fața Făgărașuluĭ.

Dar veniră Tătarĭĭ, și Conrad, dacă trecuse granița, fu aruncat înnapoĭ. Pe urmă, cînd regele chemă în aceste părțĭ pe cavalerĭĭ Hospitalierĭ, nu se maĭ vorbește nimic de pămîntul luĭ Conrad, întărit totușĭ în zadar, luĭ și fiuluĭ Nicolae. Acesta stătu maĭ mult în Cisnădia vecină, căsătorindu-se cu nepoata unuĭ nobil ardelean, căzut în lupta cu Vladislav-Vodă. Fratele săŭ Ioan, arătîndu-se rebel regeluĭ, familia fu îndepărtată de la graniță cu despăgubirĭ. Tălmaciul ajunse al vicevoevoduluĭ ardelean și fu ars de Vladislav la 1365, cu mănăstirea Sf. Nicolae, făcută poate de fostul „domn“ al loculuĭ. În loc, se zidi îndată o „Landskrone“, pentru a înfrîna pe Muntenĭ, cetate din care se văd urme încă și în zilele noastre (1).

În 1453, și Tălmaciul și cetatea Lotruluĭ și Turnul-Roșu eraŭ sfărîmate cu totul *rupta et penitus desolata*,— și Turcĭĭ treceaŭ în voie din Țara-Românească, de-a lungul Oltuluĭ, în Ardeal, „către cetatea Sibiiŭ“. Aceasta aduse pe regele Ladislaŭ să dăruiască și cetățile și satele românești vecine, Sașilor. Vedem, în 1489, pe Ma-

---

(1) Cf. publicația citată, art. meŭ în *Conv. lit.* pe 15 Nov. 1900 și o notă a luĭ Eder, *l. c.*: „ Supersunt etiam nunc rudera castelli quod Landskron adpellant»·

teĭ Corvin poruncind, din Viena, să se dreagă Tălmaciul. Dar Sașiĭ îl amanetară în veacul următor, luĭ Majláth din Făgăraș, pentru 2.000 de florinĭ și, la 1533, după sfărîmarea regatuluĭ unguresc, Turnul-Roș era rupt de ape și nu se maĭ refăcuse (1). Cît despre locuitoriĭ românĭ din acest „ducat“ neizbutit, devenit Scaunul Tălmaciuluĭ, eĭ trăiaŭ în liniște supt Sașĭ, cam în felul celor din Silișteĭ, cum am văzut.

Vorbisem de donația făcută Hospitalierilor cu voia Papeĭ în 1250. Eĭ căpătase, pentru a o împopora, Oltenia și voia de a lua apărarea țărĭĭ de peste Olt, „transalutaneĭ“. Dania cuprindea două chenezate oltene, ale luĭ Ioan și Fărcaș, atribuia jumătate din veniturile ce lua regele de la „Românĭĭ“ ce se alcătuise în Voivodate: Litvoĭ (2) la dreapta Oltuluĭ (3) și Seneslaŭ la stînga. Ea opria pentru rege pescăriile de la Celeĭ, în

(1) Eder, *l. c.*, pp. 21, 23, 33, 35.

(2) În facsimilele date la sfîrșitul vol. I din Hurmuzaki, No. 116, stă limpede: Lytvoy . În cele două documente ungurești ce-l menționează stă într'unul: (p. 457) «Lythvon , în altul ‹ Litva»; facsimile nu staŭla dispoziție. În cel dintîĭ, *y* a fost citit ca *n*, în cel-lalt *oi* ca *a*, ca și în *Lytva* din 1251, unde s'a transcris răŭ în actul solemn.

(3) Un Lithvon = Lithvoy, în secolul al XV-lea în țara Hațeguluĭ, Hurmuzaki, I², pp. 515-6. Un Locovoĭ = Lotovoĭ, în Maramureș; Mihályi, pp. 50, 129, 526. Un Litovoĭ bulgar și doĭ moldovenĭ se citează în Onciul, *Originile principatelor*, pp. 172-3.

chenezatele pomenite, precum și, în țara luĭ Litvoĭ, „țara Hațeguluĭ“, dar li dădea în deplină stăpînire locurĭ la Codlea, vechia cetate de graniță a Bîrseĭ,—înnaintea Branuluĭ făcut de regele Ludovic (1),—„țara Severinuluĭ“, cu „munțiĭ și ținutul eĭ“, care se întindea la Apus pînă la ținutul cetățiĭ vecine Carașul, iar la Răsărit pînă la cele două chenezate. Aicĭ era un castel „Severin“ (2) și „locurĭ vecine“ (3). Propaganda catolică începuse aicĭ încă din 1237, iar un Ban fusese așezat, ca în Croația, încă de prin 1233.

Maĭ de demult eraŭ Românĭ în părțile Severinuluĭ și Carașuluĭ, cetățile nouĭ, dar regele nu se ocupase a întări această graniță, unde era numaĭ vechiul castel „Keve“, pe care nu știŭ dacă n'ar fi prea îndrăzneț a-l traduce printr'o românească: „Cheia“. Luptele de după Ioniță, marele Împărat bulgar, biruința Ungurilor la Vidin aduseră întemeierea cetăților pe cine știe ce vechĭ urme bizantine, și creația Banatuluĭ. În zădar încercară Bulgariĭ a-l lua înnapoĭ în întîiul deceniŭ după donația, probabil zadarnică, făcută Hospitalierilor. Banatul se păstră în mîna Ungurilor și înnaintă înspre Apus pînă într'atîta încît cuprinse supt el și ținuturile cele-l'alte din

(1) Cf. și *Col. l. Traian, l. c.*

(2) Hurmuzaki, I, p. 154.

(3) Cf. Iorga, *Studiĭ și doc.*, I-II, p. XVII și Onciul, în *Conv. lit.*, pe Ianuar 1901.

fața Sîrbilor și Bulgarilor apuseni. Numaĭ pe urmă, cînd Voevodatele de la dreapta și stînga Oltuluĭ se reuniră într'o singură Țară-Românească liberă, ea căută să aibă la Apus și Severinul, care fu ocupat întîiŭ supt bătrînul Basarab-Vodă. Ungurii se luptară o bucată de vreme; apoĭ Ludovic cel Mare crezu că e maĭ bine să-șĭ strămute centrul de stăpînire la această graniță în Vidin. El întemeie decĭ un Banat vidinean, de care se ținea și tot ceia ce se găsește la Apus chiar de cetatea Severinuluĭ, acum munteană. Dar Banatul acesta nu dură, și regele încercă printr'un noŭ războiŭ să restituie pe cel vechiŭ (1). La urmă, Severinul căzu în mîna Turcilor, puțin înnaintea peiriĭ regatuluĭ, și Banatul ajunse să fie așezat în Lugoș și Caransebeș, pînă dispăru din realitatea istorică (2).

În tot timpul de luptă cu Turciĭ, Româniĭ din „Țara-Românească“ a „Banatuluĭ“, rămașĭ supt

(1) V. actul din 1376 al luĭ Ludovic, pentru doĭ Români carĭ participă la reoptentio civitatis et terre zeuriniensis»; *Col. l. Traian*, 1874, *l. c.* Academia Română are un facsimile fotografic după confirmarea actuluĭ de regina Maria.

(2) Cf. bunul resumat al d-luĭ Drăgălina, în Biblioteca noastră» din Caransebeș; 2 volumașe. Materialul e în studiile luĭ Pesty Fr. asupra Banatuluĭ Severinuluĭ și comitatuluĭ Carașuluĭ, la care trebuie să se adaoge documentele tipărite de el în «Disertațiile» Academieĭ maghiare, V, III. Pămînturile severinene fură

Unguri, se deosebiră printr'o îndărătnică vitejie. Ei eraŭ împărțiți după nevoile apărării vadurilor, drumurilor și pasurilor în opt ținuturi mari saŭ „districte românești“, cu un centru de judecată la Sebeș, și aveaŭ cnejĭ și nobilĭ, carĭ și-aŭ înscris numele în istoria Ungarieĭ. Pavel luptătorul din Cîmpul-Pîneĭ era un chenez din Banat, unde, ca și în alte părți, cnejĭ eraŭ numaĭ Românii.

Dar Turcii se așezară în Timișoara și încălcară tot maĭ mult din pămîntul vecin supus Ardealuluĭ. Caracterul militar al Românilor, care nu maĭ era cerut, se pierdu, și cu dînsul îndreptățirea privilegiilor lor. Populația sărăci în aceste locurĭ veșnic prădate și, cînd Imperialiĭ, cucerind țara, aduseră Sîrbĭ în masă, pe lîngă Sîrbiĭ veniți înnainte, cînd așezară sate și tîrgurĭ de „Șvabĭ“, eĭ coborîră și maĭ mult situația noastră acolo.

Am văzut că Hațegul se ținea și el de țara luĭ Litvoĭ. Asupra acesteĭ țărĭ, care păzia însă o trecătoare, a Vulcanuluĭ, și alta, spre Apus, a Porțiĭ de Fer, izvoarele tac pînă mult timp pe urmă (1). Aicĭ locuia totuși o puternică nobilime

---

lăsate Românilor după dărîmarea castelului, și ele fură cerute de Turcĭ numaĭ în 1580 (Hurmuzaki, XI, pag. 634-4, No. 78 și notele). Acolo găsim în 1591 pe Mihnea Turcitul *(An. Ac. Rom.*, XVIII, p. 101).

(1) Aceasta a observat-o și d-l Hasdeŭ, în *Negru-Vodă*, din care cea maĭ mare parte e numaĭ fantasmagorie pentru spiritele naive saŭ o distracție personală a autoruluĭ cu afirmații în gol.

românească, avînd juraţiĭ săĭ, scaunele sale judecătoreştĭ, chemarea sa militară. În multe rînduri aflăm în acest unghiŭ curat românesc persoane ce poartă numele de Basarab, pe care Basarabul muntean l-a prefăcut în nume de dinastie (1). Şi aicĭ aflăm, în sfîrşit, cnejiĭ caracteristicĭ.

Rolul lor cel maĭ strălucitor e în secolul al XV-lea, cînd se daŭ în Ardeal marile lupte cu Turciĭ, în care eĭ aŭ un loc de frunte. Să ne amintim numaĭ de lupta de supt Haţeg pe la 1420 şi de aceia din 1442. Ca şi Făgărăşeniĭ, Sibiieniĭ, eĭ eraŭ oameni neastîmpăraţĭ şi ajutaŭ adesea contra Ungurilor pe fraţiĭ lor de dincolo. Astfel în 1434, cînd comitele Secuilor poruncia să se „ucidă cu totul“ *penitus interficiantur* — în munţĭ Româniĭ din Făgăraş înţeleşĭ cu Muntenĭĭ,—se răscoală şi nobilĭ de aĭ noştri din Haţeg, carĭ trec de ceia parte, şi se întorc prădînd (2). Maĭ pe urmă, eĭ se coborîră, fără să ştim cum, prin documente descoperite pînă acuma, — în starea boierilor din Făgăraş (3).

---

(1) La 1398 — *Col. luĭ Traian*, 1882, p. 3; Hurmuzaki, I², p. 397 —, la 1435, *ibid.*, pp. 592-4, No. 496,—la 1433; *ibid.*, I³, pp. 18-9. Cf. *Col. l. Traian, l. c.*, pp. 129, 130, 133.

(2) Confiscaţia contra lor în 1435; în Hurmuzaki, I², pp. 592-4, No. 496. «Moldova pare a fi pentru «Ţara-Românească . Cf. *ibid.*, p. 590, No. 492.

(3) V. *Operele luĭ Constantin Cantacuzino*, pp. 43-4, 132.

Haţegul era un „district“ român de militarĭ şi el era în legătură cu cele din Banat. Tot aşa era şi cu „districtul“ din Uniedoara, dar despre acesta nu putem spune aicĭ maĭ mult decît că el a dat naştere celuĭ maĭ mare Român din cîţĭ aŭ trăit între Ungurĭ şi pentru Ungurĭ: luĭ Ioan Corvinul.

Istoria Unirieĭ, pe care aŭ întunecat-o şi complicat-o patimĭ, uşoare de înţeles, dar dăunătoare statornicirieĭ adevăruluĭ istoric, e nu se poate maĭ simplă, precum simple eraŭ împrejurările şi simplă firea poporuluĭ a căruĭ aristocraţie de popĭ foarte puţin cărturarĭ a luat, în maĭ multe rînduri, supt doĭ Vlădicĭ unul după altul, aceleaşĭ măsurĭ, pe care le poruncea vremea

Oştĭ împărăteştĭ intrase în Ardeal, şi încă din 1691 săteniĭ jurară în limba lor patriarhală credinţă unuĭ noŭ stăpîn. Faţă de acesta, alţiĭ, carĭ locuiaŭ în cuprinsul aceleiaşĭ ţărĭ, găsiaŭ un sprijin în vechĭ diplome, în obiceiurĭ ce nu se maĭ puteaŭ înlătura, în bogăţie, în cultură, în deprinderea de a purta armele. Romăniĭ aveaŭ cu dînşiĭ numaĭ numărul, de care guvernul împărătesc ţinu seamă, dar numărul singur nu preţueşte nimic fără conştiinţa care luminează şi organisarea care adună puterile. În vecinătate, eraŭ Domnĭ de aceleaşĭ neam, carĭ eraŭ deprinşĭ să se amestece în afacerile Bisericiĭ din Bălgrad, forma unică supt care se înfăţişa în vederea tuturora întreg poporul românesc din Ardeal. Din Ţara-Românească

venise, prin Mihaĭ Viteazul, întemeiarea Mitropolieĭ ; din Moldova, ca și de dincolo, cîtă lumină era printre aĭ noștri : Mitropolitul Dosofteĭ de la începutul veaculuĭ al XVII-lea fusese, înnainte de a păstori în Ardeal, egumen de Bisericanĭ și stătuse în legăturĭ de aproape cu Ștefan Tomșa (1).

Aceștĭ Domnĭ fusese de folos Imperialilor, cîtă vreme eĭ nu-șĭ atinsese încă scopul de a se întinde pînă la Carpațĭ și aveaŭ nevoie de știrĭ asupra dușmanuluĭ saŭ de zaherea pentru catane. Cînd însă Turciĭ fură bătuțĭ hotărîtor și un tratat dădu Ardealul în mîna Cesaruluĭ catolic, însemnătatea vasalilor de la Dunăre aĭ Sultanuluĭ scăzu simțitor pentru Nemțĭ. Un cuvînt venit de la Iașĭ saŭ Bucureștĭ nu maĭ putea ajuta nimic la nevoile întîmplătoare ale celor de un neam cu noĭ.

(1) *Arch. ist.*, I¹, pp. 92-3, Stăruințĭ ale luĭ Simion Movilă pentru Vlădica românesc , în 1607, la Mihályi, *o. c.*, I, p. 394. Am văzut că vecinătatea Voevozilor munteni și moldoveni n'a fost fără înrîurire asupra clădiriĭ și păstrăriĭ mănăstirilor, care fură cele dintîĭ Scaune « vlădicești din Ardeal. Trebuie să se lase la o parte însă episcopia Feleaculuĭ, a căreĭ existență a fost descoperită de Ciparĭŭ. Cele două acte ce o privesc, aŭ fost tipărite din noŭ în Hurmuzaki, II⁴, p. 167, No. 95 și p. 506, No. 313. În Kemény, *Notitia archivi capituli albensis*, p. 296, cetim :

Item eidem commendat pro typographo valachico calugerum quendam moldaviensem ; Albae, 15 Sept. 1640 .

Două lucruri se puteau face: să se urmeze vechia legătură cu calviniĭ sau aceasta să fie lepădată pentru a se face o alianță religioasă cu noul domn al țăriĭ.

De Calviniĭ, erau sătuĭ Românii. Li jertfise, de voie sau de nevoie, atîtea, încît în multe lucruri singuri nu vor fi știut care e legea cea adevărată, venită de la Părinții Bisericii și de la soboare, și care e schimbarea adusă printr'o hotărîre a dieteĭ sau o poruncă a „Craiuluĭ". În schimb, ce se căpătase? Nicĭ drepturi de oameni pentru toți. nicĭ o viață materială cinstită pentru preoți, nicĭ școli pentru cine voiau să învețe. Starea peste tot a Românilor din Ardeal era cea maĭ proastă. Sătenii liberĭ din vechĭ timpuri erau iobagĭ, robĭ aproape; unde se maĭ păstrase stăpînirea omuluĭ asupra luĭ însuși, în Scaunele săsești, și acolo, urmînd curentul, încălcările erau cu fie-ce zi care trecea maĭ dese și, ca să le oprească, nu se amesteca nimenĭ (1). Boerimea ajunsese o batjocură și pentru aceia dintre aĭ noștri carĭ n'o aveau, și de dînsa se maĭ țineau numaĭ scutirea de sarcinile șerbuluĭ și anumite mărunte drepturĭ locale.

Preoții stăteau și eĭ pe marginea sălbătăcieĭ. Erau cîte șase la un sat, întăriți cine știe unde,

(1) V. un cas, cu Silișteniĭ, în Memoriul redactat ungurește pentru Camera din Pesta de d-l I. Pușcariu

printr'o *singhelie* căpătată cu cîți-va potronicĭ. Numaĭ potcapiul de coloare albastră pentru popiĭ de rînd, neagră pentru protopopĭ, îĭ deosibea de ceĭ-l'alțĭ sătenĭ, de la carĭ nu luaŭ dijmă, ca alte cleruri, pentru oamenĭ cu diplomă, ci araŭ, semănaŭ și culegeaŭ, ce li se îngăduia a culege, de-a valma cu satul. Eĭ atîrnaŭ maĭ mult de domnul loculuĭ de cît de protopop saŭ de Vlădică, și, bătîndu-și joc de legea barbarilor, Ungurii din castele recomandaŭ pentru diaconie, și isbutiaŭ, firește, copiĭ de opt saŭ zece anĭ (1). Neapărat că se slujia la biserică numaĭ atuncĭ cînd lucrul cîmpuluĭ pentru sine și pentru alțiĭ, aceia la care *iobăgià* și omul luĭ Dumnezeŭ, nu ținea mîinele prinse pe plug saŭ sapă. Liturghia se făcea numaĭ Dumineca și la sărbătorĭ marĭ, pe cît îșĭ aducea aminte bietul om din ce văzuse la alțiĭ, carĭ nu știaŭ mult maĭ mult de cît dînsul (2).

Protopopiĭ pînă tîrziŭ scriaŭ, ceĭ maĭ mulțĭ dintre dînșiĭ, cu degetele amorțite pe condeiŭ, buchĭ înspăimîntătoare. Cînd îșĭ ziceaŭ pe latinește, eĭ se visaŭ „archipiscopĭ" (3). Însuși Vlădica nu se

(1) Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*, Innsbruck, 1885, pp. 145, 152.

(2) *Ibid.* Pentru preoțiĭ care-și căutaŭ, cu dare de banĭ, cărți de nemeșig», v. *Doc. Bistriței*, II, p. 21.

(3) În Col. Hevenesi, XXIV, se află două cereri pentru nobleța și dijme, de la «Abrahamus Pap, ecclesia-

deosebia tot-deauna prin cunoștințĭ și frumoase purtărĭ, fiind ales după placul unuĭ Curtean cu trecere care primise banĭ, pentru a-l sprijini, de la vre-un călugăr fără vrîsta și cucernicia cuvenită. Cînd se luă în cercetare viața luĭ Atanasie, urmașul luĭ Teofil uniĭ preoțĭ aduseră înaintea Curțiĭ din Viena plîngerĭ ca acestea: că a prefăcut mănăstirea sa în cîrciumă, că aducea la danț femeĭ și silia și pe protopopĭ să joace cu dînsele, la zile marĭ, cînd creștinul se bucură; că bea frățește cu Țiganiĭ pentru ca și eĭ să-ĭ dănțuiască înainte, că mergea la vînat, că lăsa pe preoțĭ să fie „călcațĭ în picioare“ de rudele luĭ, că hirotonisia pe cine nu știa *Tatăl nostru,* că dedea pentru mită cărțĭ de despărțenie, și altele de acest fel. El însușĭ a recunoscut asemenea greșelĭ, făgăduind că nu va maĭ face (1). Că era un om „necărturar“, spune un cleric catolic care l-a cunoscut (2).

Pentru această stare de lucrurĭ rușinoasă înduraseră atîtea Vlădiciĭ românĭ aĭ Ardealuluĭ, în tot cursul veaculuĭ al XVII-lea: pentru ca ast-fel

---

rum in Transilvania valachicalium archiepiscopus»; fără date. Cf. și Pić, *Abstammung der Rumänen,* p. 219 n. 25. E acelașĭ cu protopopa Abraham» din Nilles, p. 261.

(1) *Ibid.,* p. 286.

(2) Nilles, p. 263 și urm.: procesul luĭ Atanasie, înnainte de a fi întărit de Împărat.

de urmași să păstorească, prin ast-fel de preoți, țărani atît de nenorociți și acoperiți de disprețul tuturora. Se mai putea găsi cine-va care să ție, acum cînd puterea trecuse în mîna altora, la Calvinismul superintendenților și „domnilor“ rămași, atunci cînd principele dispăruse?

Cu Împăratul era alt-fel: numele lui împărătesc chiar trezia în mințile oamenilor amintiri ce veniau din depărtări nesfîrșite. Răul care-l putuse face cătanele în cele d'intîiu timpuri nu era nou într'o țară deprinsă cu oști străine. Și apoi, de la Curtea cea nouă, nu mai veniau ca de la cea veche din Bălgrad, numai porunci de biruri și cuvinte batjocoritoare. Se spunea printre preoți și, de la dînșii, prin sate că noul stăpînitor pe care-l alesese Dumnezeu prin norocul luptelor s'ar gândi la suferințele celor mulți cari muncesc pămîntul altora pentru ca Vistieria să poată plăti cheltuelile cîrmuirii. Ar trebui, pentru ca și poporul nedreptățit pînă acum să se împărtășească de situația cui își făcuse dreptate, o singură jertfă: a legii.

Pentru un alt neam, ajuns departe în desvoltarea sa, prețul s'ar fi părut scump. Așa cum erau însă, Românii de la sfîrșitul veaculuĭ al XVII-lea nu se hotărîră prea lesne. În părțile unde și-a păstrat însușirile care-l deosibesc, țăranul nostru e cumpănit în vorba și în fapta lui, înțelept în alegerea înceată a gîndului, și, cum

am văzut, preoții din Ardeal nu erau decât țărani trăind viața obișnuită a țăranilor. Cărți multe nu citiseră, aceia dintre dînșii cari știau în adevăr să citească, și oameni învățați nu-i lămurise în școli asupra adevărurilor supțiri și înnalte ale Credinții. Dar nu era nevoe nici de una, nici de alta pentru a-și da seama de însemnătatea unei schimbări care rupe cu trecutul în care au trăit generații întregi înnainte și pune în primejdie, dacă adevărul a rămas în urmă, ceva mai scump de cît bunurile acestei lumi: soarta veșnică a sufletului.

Teofil, episcopul care îndrăzni cel d'intîiu să stea de vorbă pentru schimbarea legii cu alții decît aceia cu cari se stătuse de vorbă pînă atunci, —a fost numit în împrejurările obișnuite de pe timpul Calvinilor. Ales în afară de principe — de și mai era unul, fiul lui Apaffy—,el trecuse la Brașov și în Țara-Românească, unde făcu mărturisirea obișnuită, de care era să se ție foarte puțin (1). Întors, e întărit, la 18 Decembre 1692, de guvernatorul Ardealului, Gheorghe Bánffy, supt condițiile calvinești pe care le cunoaștem (2). În anul următor, el își face visitația și ține în deo-

(1) *Condica sfîntă*, pp. 67-9; Stinghe, *Ist. besér. Șchéilor*, pp. 20-2.

(2) Bibl Univ. din Budapesta, Col. Hevenesi, XXIV, p. 43 și urm.; Nilles, p. 153 și urm.

sebitele părți sinoade (1). La 1695, îl revedem, în legături cu Sibiiul (2). Avem și o numire făcută de dînsul în 1697 (3).

Pe acest timp, el se sfătuia acum cu înaintemergătorii catolicismului în Ardeal, și mai ales cu zelosul Iesuit Baranyi, ale căruia spuse-l interesau mai mult supt raportul material, pentru el, pentru clerul și pentru poporul său, decît supt raportul dogmatic. Nada se pusese încă din 1692, cînd, la 23 August, Împăratul hotărî că popii „greci" ce se vor uni cu Biserica romană vor fi priviți ca avînd drept la aceiași situație ca și preoții catolici (4).

În 1701, Vlădica Atanasie, urmașul lui Teofil, recunoaște că negocierile începuse cu opt ani înainte (5). Acte n'avem însă, și nici nu vor fi existat, pînă la 1697, cînd, în urma cedării Ardealului către Împărat, în 1696 încă, nu mai era nimic de temut din partea întoarcerii unui stăpînitor calvin. Tot în 1696 apare cea d'intîiu carte de propagandă catolică pentru Români: *Catechismul* din Sîmbăta-Mare, odată cu *Ciaslovățul* tipărit în Sibiiu cu cheltuiala lui Teofil (6).

(1) Iorga, *Doc. Bistriței*, II, pp. 89-90; n-le 342-3.
(2) *Soc. Sibiiului*, p. 17.
(3) Cipariu, *Acte și fragm.*, pp. 254-5.
(4) Nilles, p. 162.
(5) Nilles, p. 125.
(6) Bianu și Hodoș, *Bibliogr. rom.*, pp. 339-40.

La începutul anuluĭ următor, care văzu și bătălia de la Zenta, biruința definitivă a Nemților asupra oștirilor Sultanuluĭ, un sinod se adună la Bălgrad. El era chemat să primească cele patru puncte în care maĭ ales se deosebește Credința creștină așa cum o mărturisesc cele două Biserică: a Răsărituluĭ și a Apusuluĭ.

Un „iubitor de cercetărĭ istorice“ și un cronicar ungur spun că Teofil ar fi fost adus la acest pas printr'o primejdie ce-l privia numaĭ pe dînsul. Era vorba, adică, de scoaterea luĭ din Scaun, pentru beție și călcarea posturilor, și pentru că un altul ar fi oferit banĭ, prin secretarul domnesc Dindar, luĭ Brîncoveanu și Mitropolituluĭ muntean Teodosie (1). Ar fi fost atuncĭ ceva cu totul noŭ în istoria Bisericiĭ române din Ardeal, fiind-că, dacă prelațiĭ muntenĭ sfințiaŭ pe Mitropoliții, îĭ scoteaŭ, pentru dare de banĭ saŭ alte motive, numaĭ principiĭ Ardealuluĭ, carĭ aveaŭ singurĭ puterea și dreptul cerut.

În acest sinod, care se numește atuncĭ, și maĭ tîrziŭ, de Teofil ca și de Atanasie, „sinod general“, sobor de obște, Vlădica începu să spuie ce știaŭ și ascultătoriĭ printr'o dureroasă experiență: cum Calviniĭ, stăpîniĭ căzuți, măcar din Scaunul

(1) *Syllogimaea Transylvanae Ecclesiae per historiophilum anagnosten, pars I;* în Col. Hevenesi, XXIII: ille qui 300 aureos et 500 imperiales promittebat».

acesta din Bălgrad, își rîdeaŭ de posturĭ și de icoane, cum impuneaŭ sălbatecilor popĭ aĭ iobagilor cărțĭ cu meșteșug, cum visitatoriĭ superintendentuluĭ străbăteaŭ țara ca să vadă ce fac aceștia față de poruncile „Craiuluĭ“, cum Mitropolitul fusese robit de căpetenia Bisericiĭ calvine, iar preoțiĭ luĭ, pentru cîte cedase, nu primiseră măcar răsplata scutiriĭ de acele sarcinĭ de muncă, în care se înjosește darul lor. Apoĭ, el arătă că „milostivul Împărat“ e gata să scoată de supt jug clerul românesc, dacă el ar recunoaște adevărul cuprins în cele patru puncte : primatul Papeĭ, azima în împărtășenie, purgatoriul în care se pocăesc sufletele și purcederea Duhuluĭ Sfînt și de la Fiul.

Era o deosebire de purtare între catolicĭ și calvinĭ, care trebuia să măgulească pe frațiĭ noștri, chiar și în afară de marile făgăduelĭ. Calviniĭ „Craiuluĭ“ bătuse din picior, catoliciĭ Împăratuluĭ făceaŭ propunerĭ. Ceĭ dintîiŭ amenințaŭ cu temnița și bătăile — Teofil nu uitase a pomeni mucenicia luĭ Sava; aceștialalțĭ făceaŭ să se zărească începutul uneĭ ere de libertate și lumină. Pentru popiĭ noștri, carĭ învățase cît am văzut și nu eraŭ de loc chemațĭ a discuta asupra unor puncte de dogmă, legea eraŭ posturile, sărbătorile, icoanele, calendarul cel vechiŭ, limba cu care se deprinsese în slujbă, adică limba neamuluĭ lor. Înnainte de toate, *acestea* trebuiaŭ să rămîie nea-

tinse; încolo, putea merge cine-va în raiŭ și cu alte părerĭ despre azima din potir, calea pe care o iaŭ sufletele pentru a ajunge la judecata luĭ Dumnezeŭ, legăturile ipostaselor din Treime și rostul Papeĭ în Biserica cea mare a luĭ Hristos. Fără îndoială, pentru popor, „Papă“ și „papistaș“ sunaŭ foarte urît, făceaŭ parte dintre cele necurate, dar aceasta maĭ ales pentru *înfățișarea* cultuluĭ ce se slujia în numele acestuĭ „Anticrist“, pentru călcarea sfinteniei postuluĭ desăvîrșit care, slăbind trupul, răscumpără sufletul, și pentru alte fără-de-legĭ ca acestea.

Decĭ protopopiĭ, cîțĭ eraŭ de față — într'un loc se dă, poate după actul din Iunie, numărul de doĭsprezece — și cîțĭ popĭ venise din ceĭ „două miĭ“ ce eraŭ pentru 2-300.000 de locuitorĭ (1), se învoiră cu cele propuse de Vlădică, adăugînd însă pe larg și limpede că eĭ țin ca, în schimb, să fie pentru Româniĭ toțĭ drepturĭ în loc de „toleranță“, slujbe, școlĭ, iar, pentru eĭ și căpetenia lor sufletească, scutirĭ și mijloace de traiŭ cinstit (2). Hotărîrea fu pusă în scris, ca „decret“,

(1) *Syllogimaea, l. c.*

(2) Actele s'aŭ păstrat numaĭ în latinește, în còpiĭ, dintre care una se află azĭ în Archivele Bisericiĭ catolice ardelene. S'a tipărit de Laurian, în *Magasinul istoric*, III, p. 267 și urm., după ediția anterioară din *Ortus et progressus* al luĭ Illia; Cluj, 1750; de Cipariu, în *Acte și fragm.*, pp. 80-3, după Clain, care și el iea din Illia. În urmă, de Nilles, p. 165 și urm., după original.

la 21 Martie, iar la 10 Iunie următor se adăugiră iscăliturile pe o întărire care fusese cerută, prin Baranyi, de sufletul tuturor acestor silințe de lățire a catolicismuluĭ, cardinalul-principe Kollonics, primat al Ungarieĭ (1).

Moartea luĭ Teofil, întîmplată în împrejurărĭ necunoscute, zăbovi însă lucrurile Răspunsul de la Viena nu maĭ găsi în viață pe începătorul Unirĭĭ.

Urmașul săŭ fu un om tînăr, prea tînăr încă, Atanasie, feciorul preotuluĭ din Băbîlna, care fusese în adevăr hirotonisit de Varlaam ca preot, ceea-ce ĭ dădea în parte dreptul să'șĭ zică „Atanasie ieromonahul de la Ardeal“ (2), dar învăța încă la școala din Bălgrad, cea veche, a Calvinilor. Tatăl luĭ, care era încă în vieață în 1701 și luă parte la marele alaiŭ de instalare al fiuluĭ săŭ, întors ca episcop unit din Viena, — avea ceva banĭ, și de aceea se interesară pentru tînărul candidat magnațĭ cu trecere mare, ca Nicolae Bethlen, Naláczy, care era în relațiĭ de afaceră

(1) În Nilles, pp. 173-4, se reproduce în facsimile actul, care poartă iscălituri ce nu se pot tăgădui. Pecetea — ceia-ce nu se înțelege din facsimile — are literile: Iѡ Θ Μ Ε= Io Teofil, Mitropolitul Bălgraduluĭ .

(2) *Condica sfîntă*, în actul consacrăriĭ luĭ; Nicolae Bethlen, în Șincaĭ, III, p. 289.

cu Brîncoveanu (1), Keresztessi, și chiar cu guvertorul (2). Stăruințele lor și ceva daruri pe la cine se cuvenia învinseră neîncrederea ce domnise întîiŭ la București față de tînărul cleric și, în Ianuar 1698, el era sfințit după obiceiŭ în Scaunul cel noŭ al Mitropolieĭ Muntene (3).

În 1697, după actul luĭ Teofil, o numire calvinească din partea luĭ Bánffy, ca aceea din 1692, nu maĭ era cu putință. Baranyi, care se gătea să meargă la Viena tocmaĭ pentru afacerile Uniriĭ, ar fi știut s'o împiedice. Decĭ e aproape sigur că Atanasie, ales de un sobor ardelean, se duse la Bucureștĭ neîntărit de puterea laică din provincie și că, după intoarcere, îĭ rămase a'și cîștiga confirmarea imperială prin purtarea-ĭ în problema schimbăriĭ religioase.

La Bucureștĭ, Atanasie făcuse mărturisirea de credință obișnuită și primise și o lungă învățătură de la patriarchul de Ierusalim Dosofteĭ, care pe acea vreme stătea lîngă Brâncoveanu

(1) Iorga, *Docum. relat. la C. Brîncoveanu*, pp. 165—6.

(2) Bethlen, în Șincaĭ, *l. c.* și partea, netipărită în Nilles, din mărturia luĭ Dindar: qui pro illo, per me, inquit, principi et Metropolitae intercesserunt. Quod autem intercesserunt ratio est quia uni 300, alteri 200 aureos promisit et dedit. Metropolitae autem summum 80 imperiales leoninos in recognitionem obtulisse .

(3) Dindar — partea netipărită — spune că Atanasie păruse un «iuvenis rudis et non usque adeo exemplaris».

și îndrepta Biserica munteană pe calea ortodoxieĭ sigure (1). Fără de aceasta, nu putea să fie Mitropolit, precum fără făgăduelĭ făcute Calvinilor — se zice, și e de crezut, chiar superintendentuluĭ — el n'ar fi căpătat un sprijin folositor pe lîngă Brâncoveanu și Teodosie. Acum, cînd aceste greutățĭ fusese înlăturate, lăsînd să se vadă alta, el îșĭ făcu cererea către Împărat, pe care cerere o iscăliră maĭ mulțĭ protopopĭ și doĭ laicĭ, Ștefan Rațĭ, Calvin, se crede, și un Nicolae Arbănașul, care era cunoscut la Curtea Împărătească din Viena, cași la Curtea Domnească munteană, între care negociase (2). Iar luĭ Baranyi îĭ scrise, arătînd că va face ceea-ce făcuse și Teofil, desăvîrșind lucrul (3).

Din Viena, mulțămită silințelor acestuĭ convertitor, i se răspunse prin diploma împărătească din 14 April și prin declarația luĭ Kolonics din 2 Iunie, carĭ eraŭ garanțiĭ pentru asimilarea în toate a cleruluĭ român, ce s'ar uni, cu vechiul cler catolic (4).

(1) *Condica sfîntă* saŭ *Magazinul istoric,* III, pp. 276-7.

(2) Cf. Nilles, p. 193 cu Iorga, *Operele luĭ Constantin Cantacuzino,* p. 1 și urm.; *Doc. rel. la C. Brîncoveanu,* p. 3 și urm.

(3) Că a stat încă din iarnă în înțelegere cu Iesuitul, spune însuși; v. Nilles, p. 214.

(4) Actele în Laurian, Nilles și Cipariu.

Nu s'ar putea spune sigur că a fost un sinod în Iulie pentru a lua cunoștință de aceste asigurări, și cu atît mai puțin ne putem lămuri ce sinod a putut fi acesta (1). Dar, la începutul luĭ Octombre, protopopĭ în număr mare, din toate părțile Ardealuluĭ și din vecinătatea ungurească, se aflaŭ lîngă Atanasie și hotăriaŭ, la 7 ale luniĭ, Unirea. Adică prefacerea preoților noștri în „mădularĭ ale ceștiĭ bisericĭ sfinte catolicești a Romeĭ", cu condițiile cunoscute de a se lăsa ritul neatins și Vlădica în Scaun (2).

Sinodul mai ținu cîte-va zile (3), și apoĭ acela care-ĭ stătuse în frunte ceru ca și el și tovarășiĭ de părerĭ să fie apărați la nevoe cu armele, de prigonirile pe carĭ le așteptaŭ (4).

Și avea dreptate să le aștepte. „Domniĭ" suferiaŭ în mîndria lor prin actul care se încheiase: Româniĭ țăriĭ calvine treceaŭ, întărindu-l prin numărul și vitejia lor, la noul stăpîn, legîndu-se de el prin legătura cea mai puternică pentru dînșiĭ: a legiĭ. Dar nu era numaĭ o chestie de ambiție: vechiĭ popĭ robiaŭ ca iobagĭ, chiar după ce-șĭ schimbase, în atîtea puncte, legea de hatîrul stăpînilor; de acum înnainte însă, clerul

(1) V. G. Popoviciŭ, *Uniunea Rom.*, p. 83.
(2) În aceleași culegerĭ, actele.
(3) Nilles, p. 200.
(4) *Ibid.*, pp. 213, 215.

românesc unit cu Biserica romană era înzestrat cu dreptnrĭ care păgubeaŭ pe stăpîniĭ pămîntuluĭ, şi se vestea nu numaĭ ruperea acestor lanţurĭ nedrepte, ci ridicarea întreguluĭ popor de iobagĭ pe o maĭ înaltă treaptă de vrednicie omenească. Calvinul şi proprietarul de oamenĭ protestaŭ împreună, prin mijloace potrivite cu timpul şi cu rasa: gonind pe preoţiĭ vinovaţĭ de rătăcire, luîndu-le ogorul, închizînd şi stricînd biserica celor ce primise „idolatria“ Împăratuluĭ (1). La acesta plecă un trimis al nemeşilor, Vas, pentru a se plînge de asemenea uneltirĭ ale Iesuiţilor (2).

Cu aceasta nu se folosi nimic. La '6 Februarie 1699, cînd pacea cu Turcii, carĭ părăsiaŭ Ardealul, era acum încheiată, Leopold întăria privilegiile cleruluĭ convertit şi ale acelora din poporenĭ, carĭ l-ar urma: pentru uniĭ ca şi pentru alţiĭ era asigurată o stare întocmaĭ ca şi a catolicilor (3). Guvernul ardelean puse condiţiĭ: să nu primească preotul pe nimenĭ în scutirea sa personală, să nu fie maĭ mult de doĭ preoţĭ într'un sat, să se facă pentru casă o învoială cu „domnul“ şi să se plătească dijma pentru ogorul străin, să

(1) Nilles, pp. 218-9.
(2) *Ibid.*, pp. 219-20.
(3) *Ibid.*, p. 224 şi urm.

se capete siguranța că Unirea e adevărată (1). Dar diploma se ceti în sinodul din Maiŭ, de Apor și Bárányi, și dieta țăriĭ trebui să o asculte și ea în Septembre, fără să poată face altceva decît să ceară garanțiĭ de învățătură și purtare bună de la preoțiĭ uniți (2).

Atanasie nu era însă întărit de Împăratul, care se îngrijia ast-fel de răsplata cuvenită Uniților. Și în 1700 situația luĭ rămîne oare-cum nehotărîtă, ambiguă. În Maiŭ încă, Brîncoveanu nu-l privea ca pe un apostat și confirma Mitropolieĭ pe numele luĭ Atanasie Merișaniĭ, moșia munteană a Scaunuluĭ din Bălgrad (3). În Septembre el ține un *sobor mare*, care, după ce repetă declarația veche de Unire, se ocupă numaĭ cu îndreptărĭ ale disciplineĭ și cu înlăturarea obiceiurilor rele: numirea de popĭ ce nu știŭ Psaltirea, ce n'aŭ învățat la Mitropolie, primirea ce-

---

(1) *Ibid.*, pp. 227-9. Cf. *Monumenta comitialia Transylvaniae*, XXI, p. 431 și urm. și Hurmuzaki, *Doc.*, V, pp. 540-1.

(2) Nilles, p. 232 și urm., pp. 271-3 Pentru cercetarea ce se propuse, fără voia catolicilor, *ibid.*, p. 242 și urm. Cf. Șincaĭ, III, pp. 305-6; o listă de 55 de protopopĭ și 1.582 preoțĭ uniți; după o formă, cu data de 12 Decembre 1700, a actuluĭ de Unire.

(3) *Magazinul istoric*, III, p. 305 și urm. Un privilegiŭ din 1698 pentru venitul în banĭ, la Popoviciu, *o. c.*, p. 71 n. 1. Cf. *Soc. Sibiiului*, p. 18, nota 1.

lor ce vin din „alte țărĭ“ cu singheliĭ străine, portul fără „pleașă saŭ potcapoc“ și cu haine scurte, mersul la cîrciumă. lipsa credincioșilor de la biserică și neregula în slujbă, „tragerea de tabac“, „suduirea de suflet saŭ de lege“, „reaua îngrijire a odăjdiilor“, „jocurile cum se trag pe uliță“, relele despărțeniĭ și cununiĭ, etc. (1). Dar în Octombre făcea zgomot în Ardeal afacerea luĭ Ioan Țircă, preot cu oare-carĭ cunoștințe, care, înțeles cu Calviniĭ, se ridicase în potriva Unirĭi, adunase iscălituri, cercase la Muntenĭ a fi sfințit Vlădică, fusese închis la mănăstire, scăpase cu sprijinul nobililor și ajunsese paroh în Țara Hațeguluĭ, unde reformațiĭ cîștigase pentru dînșiĭ pe maĭ mulțĭ preoțĭ. Atanasie cerea luĭ Kolonics să se iea măsurĭ în contra turburătoruluĭ și să se îndemne guvernatorul și Bethlen a nu-ĭ maĭ face neajunsurile de pănă atuncĭ (2). Dar nu există nicĭ o urmă în „Condica sfîntă“ a Bucureștilor despre consacrarea luĭ Țircă și, în Novembre, Atanasie scria Brașovenilor, carĭ se declarase împotriva Unirĭi, — afirmîndu-și drepturile asupra lor, cu amenințărĭ (3). Să amintim și aceea că în

(1) *Magazinul istoric,* III, p. 352 și urm. Cf. Nilles, p. 246 și urm.

(2) Nilles, pp. 220-3,

(3) «Noĭ sântem Vlădică... Păn'acum am fost fiiul păcii, iar, deaca mă veți mănĭia, voiŭ să fiŭ ca un leŭ trădat de fiĭ săĭ». Stinghe, *Documente privitoare la trecutul Romînilor din Șcheĭ,* p. 5 și urm., pp. 8-9, 10-11

1699 apăruse la Bălgrad un *Chiriacodromion*, tipărit cu slovă munteană, de un ucenic al luĭ Antim, care pomenia pe Brîncoveanu, „luminătoriu credinţiĭ pravoslavnice“, şi asigura că nu s'a făcut în carte nicĭ o „strămutare în potrivă Sfinteĭ Scripturĭ, aŭ în rînduiala dogmelor ce ţine şi porunceaşte pravoslavnica Besearecă a Răsăritului“ (1).

Stăruitoarea luptă a luĭ Ţîrcă pentru a cîştiga, prin Calvinĭ şi ortodoxiĭ munteni, Scaunul Bălgraduluĭ trebui să facă pe Atanasie a grăbi drumul la Viena, care era să fie pentru conştiinţa luĭ şi un drum al Damasculuĭ, în cursul căruia i se împrăştiară şi nesiguranţele din urmă. El porni încă din 1701, nesigur în ceia ce priveşte o întărire pe care mulţĭ n'o voiaŭ, aducînd înnainte că, în locul acestuĭ Vlădică sfinţit de shismaticĭ la început, ar fi maĭ potrivit un altul, cu totul noŭ, care ar fi avut şi purtărĭ maĭ vrednice de laudă (2). Atanasie isbuti să capete de la clerul ce ţinea cu dînsul o mărturie, dată într'un sinod din lanuarie 1701, prin care se cerea păstrarea luĭ şi neîngăduirea amesteculuĭ „în lucrurile vlădiceştĭ“ a unuia saŭ altuia dintre „mireanĭ saŭ streinĭ“ (3). Dar atîta nu ajungea

(1) Bianu şi Hodoş, *Bibl. rom.*, p. 376.
(2) V. în urmă, p. 48.
(3) Iorga, *Studiĭ şi doc.*, IV, pp. 71-2, No. LXVI.

pentru ca să-ĭ rămîie cîrja episcopală. I se ceru să facă anumite declarațiĭ și făgăduelĭ asigurătoare, pe care el le primi, iscălindu-le în ḍiua de 7 Aprilie (1).

Prin această mărturie de credință, „Athanasie, a legiĭ cu sfînta Besearecă a Romeĭ unită și împreunată românești în Ardealŭ și în părțile țărăĭ ungurești, care să țin de Ardealŭ, Vlădică", mulțumește întîiŭ pentru semnele de bunăvoință și de cinste pe care i le dăduse Împăratul și de care pînă atuncĭ nu se maĭ învrednicise nicĭ un episcop românesc din țara de robĭ a Ardealuluĭ: „lanțŭ de aurŭ" cu chip împărătesc, și titlu de sfetnic, „în semnul și mărturisirea Uniciuniĭ direapte". Tot așa se pomenește cu recunoștință „deslegarea" *soboruluĭ* săŭ „din giug iobăgescŭ, slujba și honorarimul saŭ cinste, cu care domnilor lor pănă într'această undă de vreame s'aŭ ținut a da, plata vamelor și d'intr'alte maĭ multe tărhaturĭ și greutăț și adăurĭ *(sic)*". El jură decĭ cardinaluluĭ-primat, pe care-l recunoaște de: „șie drept și adevărat Mitropolit", următoarele puncte, pe care le va face să fie urmate și de provincia luĭ eclesiastică, de „biru-

(1) Nilles, p. 279 și urm. Citațiile ce urmează sînt luate după forma românească a declarațieĭ, care se află în ms. citat din Col. Hevenesi și nu e reprodusă în Nilles. Dar se dă după o copie a d-luĭ N. Densușianu, în Popoviciŭ, p. 153 și urm.

inţa“ sa. „Uluitură şi giurămăntŭ“ vor face şi toţĭ preoţiĭ săĭ.

În pomelnicul de la liturghie va scoate pe patriarchul din Constantinopol, înlocuindu-l cu „capul sf[i]ntiĭ Besearecĭ creştineştĭ, a să şti sfăntulŭ Papa de Roma“. Recunoscînd că vechia luĭ sfinţire bucureşteană n'are nicĭ un preţ, acum cînd ochiĭ i s'aŭ deschis la lumină (1), el se învoieşte a fi din noŭ ordinat. Va înlocui Catechismul vechiŭ prin cel ce se va tipări de Kolonics, va îndrepta toate cărţile bisericeştĭ şi va supune cuprinsul lor aprecĭeriĭ ajutoruluĭ săŭ din fie-care clipă, teologul de sfat şi de poruncă. „Catichişmusul legiĭ direpte în limbă rumănească“ se va da fără banĭ, „în cinste“. „Eŭ fiind în multe năînvăţat, nemuncitŭ şi necercat, pe theologul şi sfetnicul popa roman-catolic îl priimescŭ ca un părinte dătătoriŭ de sfat... Nicĭ ţărcălat de besearecĭ nu voiŭ începe, nicĭ fără adevărătura aceluia pe nime nu voĭ lepăda din besearecă, nicĭ voiŭ despărţi“, precum nu va arunca gloabe şi nu va face popĭ, ci va căuta, în toate, „sfaturile ispăsitoare“ ale stăpînitoruluĭ fapteĭ sale. Ca să n'aibă cum îşĭ zgudui credinţa de curînd întemeiată, Atanasie rupe hotărît legăturile sale, aşa de vechĭ, cu Ţara-Românească a fraţilor, luminătorilor şi bine-făcătorilor: „Mă leapăd de toată curăş-

(1) V. şi Nilles, p. 99.

pundeațiia și dătătura în știință, prin scrisoare și prieteșugul șișmaticilor, a eriticilor și a Craiuluĭ saŭ Vodiĭ Țărăĭ-Muntenești ; nice o carte de acum înnainte cu aceia răspunsŭ nu voiŭ avea, și nicĭ pre Bucureștan maĭ multŭ al mieŭ arhiepiscup și Mitropolit a fi nu-l voiŭ cunoaște... Dară, unde a fi lipsă luĭ Vodă al Țărăĭ-Muntenești saŭ altuia cumva din șișmaticĭ a scrii carte, maĭ nainte carte oĭ arăta-o theologușuluĭ și sfetniculuĭ mieŭ". La întors, va face „socotul" cleruluĭ săŭ pentru noul săŭ Mitropolit unguresc. Preoțĭ și diaconĭ va numi după cercetare din partea teologuluĭ și protopopuluĭ, dintre ceĭ ce știŭ carte și aŭ o viață după canoane. Ivindu-se nemulțumirĭ cu clerul săŭ, „va bănui soborul" cu cinste, „nu cu mascără și cu rușine, în deșertŭ. Și de acum înnainte nu voiŭ îngădui pre tată-mieŭ și frațiĭ să aibă a să amestica în treabele popeștĭ și popilor să poruncească saŭ banĭ de la ieĭ să strângă". Venitul săŭ de la preoțĭ nu va fi maĭ mare decît un florin pe an de la fie-care ; gloabele vor fi hotărîte de teolog, și jumătate din ele va fi a Bisericiĭ. „În Curte mea numaĭ catolicĭ saŭ direptŭ unițĭ voĭ ținea", iar pe ceĭ-l'alțĭ „cât de în grabă din Curte mea îĭ voiŭ da afară". „În Belgrat cât în grab voĭ sili și voiŭ munci oșculă să-s înceapă: meșteriĭ oșculelor voiŭ aleage să știe dieceașe și rumâneașe, *valachicam et latinam*". „În treabă și lucrurĭ de lege a popilor nu voiŭ afla Scaunul

mireanilor". Va îngădui cuminecătura „și din sărbătorile Paștilor încolo". Plata preotuluĭ pentru „botezŭ i spovedanie de Paștĭ" va fi de „un banŭ", iar pentru „giurămîntŭ de căsătorie, îngrupăciune și premiria mueriĭ în besearică după naștere" se va *rumpe* de el, cu soborul și teologul-epitrop, o „taşcă" -taxă—„direaptă, stătătoare". Vistieria Bisericiĭ nu-ĭ va maĭ fi ca până acum în mînă, ci „hasna și proventușul din economie beseareciĭ saŭ Mitropolii ce va eși, o fi suptŭ grija coratorilor". Recunoscînd, va să zică, adevărul unora din pîrile ce se ridicase împotriva luĭ, el arată că se va sîrgui „a fi cu pildă bună; în Mitropoliia mea giocurĭ să fie, la aceale giocurĭ mueri să vie, nu voiŭ răbda, nu voiŭ suferi, nicĭ voiŭ lăsa a face vănătoare armată și cu sunetŭ; mă voiŭ părăsi. Dojeneala theologuluĭ mieŭ bucuros le voiŭ priimi și, oare-ce va giudeca theologul în Besareca noastră rumănească, să-s îmbunează, oĭ îmbuna". Dacă s'ar îndărătnici însă și ar urma pe calea greșeliĭ și după o întreită mustrare: „multŭ de trĭĭ orĭ", „confirmațiia" nu va maĭ avea nicĭ o putere și, „de s'ar vedea bine Bisearecĭĭ rumănești cu a Romiĭ unite din Vl[ă]d[i]cie să mă scoată și în locul mieŭ altul care să țină lucrurile maĭ din sus scriite, Uniciuniĭ foarte de lipsă, — va pune Vlădică. Așea întăresc și adeverez".

Acesta se chema un Vlădică, și pe latinește i

se zicea episcop, pentru că Mitropolitul era acum la Granul Ungarieĭ și nu maĭ era ca vechiul Mitropolit muntean, ce îngăduia o archiepiscopie atîrnînd, împotriva canoanelor, de archiepiscopia sa. Avea lanț de aur, purta titlul de sfetnic împărătesc și, cînd îșĭ făcu intrarea în Bălgrad. într'o cucie aurită, în alaiul săŭ mergeaŭ ceĭ d'întîiŭ nobilĭ aĭ țĕriĭ, în alte cuciĭ împodobite; înnaintea luĭ se înșiraŭ pe stradele vechiuluĭ oraș peste cincĭ-zecĭ de protopopĭ, slujbașiĭ bisericiĭ cu crucĭ și prapure, maĭ mult de o mie de preoțĭ, cîtĭ nu se maĭ adunase vre-o dată la un loc, și o mulțime de vreo două miĭ de capete. S'a spus că nicĭ Craiĭ de odinioară n'avuse o intrare așa de strălucită ca aceasta. În biserica luĭ Mihaĭ Viteazul, care aducea aminte de alte timpurĭ și de alte speranțe, un graf ungur, Apor, citi porunca împărătească din 19 Martie încă, prin care Atanasie, fostul Mitropolit „șișmatic", era făcut episcop adevărat unit cu Roma, și cel d'întîiŭ teolog, un Iesuit neamț, îĭ luă locul pe urmă pentru a face cunoscută o nouă întărire, cu aceeașĭ dată și cu condițiile jurate de Atanasie, a drepturilor cleruluĭ și poporuluĭ românesc venit la pocăință (1).

(1) Ceremonia instalăriĭ e descrisă, după o *Relatio de installatione Reverendissimi episcopi Valachorum uniti S. Romano-Catholicae Ecclesiae facta Albae Iuliae, die 25 iunii anno 1701*, păstrată în vol. citat din Col. Hevenesi, p. 179 și urm., în Nilles, pp. 320-2;

Dar putere de fapt nu-ĭ maĭ rămăsese nicĭ una acestuĭ Vlădică pentru Românii Împăratuluĭ catolic. Credea ce voise alțiĭ sa creadă și se îndatoria să meargă și maĭ departe pe această cale, iscălind ce i se va pune supt condeiŭ. Sinoadele eraŭ adunate cu învoirea altuia, care le presida el maĭ mult de cât episcopul și le îndrepta încotro credea că trebuie. Rare-orĭ preotul putea să vorbească, în orĭ-ce fel de afacerĭ, cu Vlădica; teologul se găsea tot-deauna la mijloc, cercetînd și deslegînd toate. Recunoscînd nepriceperea și nesiguranța-ĭ morală, Atanasie abdicase, și din momentul întăririĭ luĭ la Viena, el trecu teologuluĭ, „pedagoguluĭ“ săŭ, ziceaŭ Calviniĭ, întregimea misiuniĭ sale de păstor sufletesc: judecata, cercetarea satelor, îndreptarea năravurilor rele, numirea, schimbarea și scoaterea preoților. Pe lîngă acest adevărat stăpîn al dioceseĭ românești ardelene, el era numaĭ o umbră strălucitoare. Cu dînsul saŭ fără dînsul, puțin întrebat și încă maĭ puțin ținut în seamă, era acelașĭ lucru, și după această mare ceremonie din Iunie 1701 se poate zice că el dispare. Moartea luĭ, în 1713, nu tulbură întru nimic desfășurarea împrejurărilor, pe care în vieața luĭ le înrîurise așa de puțin.

---

v. și Memoriile luĭ Bethlen, reproduse în Șincaĭ, III, p. 312 și urm. Diplomele și instrucția Iesuituluĭ se află, în cea maĭ nouă ediție, la Nilles, p. 287 și urm.

Din umilința luĭ a eșit însă mîntuirea noastră. Dar nu în toate de-a dreptul, cum s'ar putea crede. Fără unirea în credință cu Împăratul nu era libertatea, prețuirea, recunoașterea demnității umane. Fără unirea în credință cu Roma nu eraŭ școlile marĭ din străinătate pentru uceniciĭ românĭ, aspri în ale învățăturiĭ, nu era maĭ ales acea mare școală pentru inima poporuluĭ nostru, care a fost Roma însăși. Fără noul curent de viață format din isvorul Uniriĭ, frăția într'o nouă ideie n'ar fi venit să înlocuiască unitatea de lege prin care înnainte ne simțisem a fi un singur popor. Dar pentru Românii din Ardeal, carĭ eraŭ să primească în rîndul întîiŭ bine-facerile luminiĭ și să încerce singurĭ foloasele materiale, politice ale actuluĭ din 1701, ceva însemnat rămînea să se îndeplinească. Reduși să trăească într'o singură formă publică, a organisăriĭ religioase, eĭ trebuiaŭ s'o cucerească din noŭ pe aceasta. Întoarcerea st.ii de lucrurĭ din trecut, ascultarea tuturora de ..elași episcop nu maĭ era cu putință. Pentru Uniți silințile trebuiaŭ să se îndrepte către emanciparea Scaunuluĭ din Bălgrad, legat acum cu ierarchia ungurească și supravegheat de un prelat catolic, ce înlocuia în acest rol pe superintendentul calvin de altă dată. Iar pentru ceĭ ce nu voiaŭ să se unească, trebuia să se aducă întemeiarea uneĭ nouă Mitropoliĭ ortodoxe, tot așa de liberă față de străinĭ ca și cea-l'altă. Istoria acestor silințĭ e

istoria politică a Românilor din Ardeal pînă la Mitropolia luĭ Șuluț și Mitropolia luĭ Șaguna.

De o cam dată, rămînea să se aleagă hotarele celor două credințe, dintre care nicĭ una nu recunoștea dreptul de existență al celeĭ-lalte și căuta să păstreze saŭ să cucerească tot neamul pentru dînsa.

În diploma luĭ Teofil de la guvernatorul calvin se lăsase la o parte din stăpînirea luĭ episcopală țara Făgărașuluĭ, precum se obișnuia de la o vreme. Și în privința religioasă acest ținut al Oltuluĭ păstra iubirea pentru trecut. În Brașov, în Sibiiŭ și în alte orașe, încă maĭ de mult se așezase coloniĭ grecești, pentru negoț, și, nu numaĭ că ele rămaseră credincioase credinții aș̦a de strîns legată de naționalitatea lor, dar sfătuiră și sprijiniră în acest sens și pe Românĭ, carĭ puteaŭ să pară une orĭ nehotărîțĭ. Cînd Atanasie intră solemn în biserica sa din Bălgrad, el găsi la ușă protestatorĭ din Brașov și Făgăraș, carĭ strigară destul de tare pentru a fi auziți, cu tot sgomotul alaiuluĭ (1). Hațegul se clătină la început din ascultarea față de Atananasie, precum făcură și Româniĭ din ținutul Hunedoareĭ (2). În Banat și părțile Crișuluĭ era în-

(1) Descrierile citate.

(2) V. maĭ sus, *Magazinul istoric*, III, pp. 322—3 și Șincaĭ, la a. 1701.

demnul Sîrbilor pentru a putea împiedica lățirea celeĭ de a treia legĭ. Iar în Maramureș întîlnim încă din 1699 pe Iosif Stoica, unul din urmașiĭ luĭ Sîrghie al luĭ Mihaĭ Viteazul, care Iosif lua titlul de „episcop românesc al Maramureșuluĭ“ și nu înțelese să fie alt ceva (1).

Împotrivirea cea maĭ mare, și care se sfîrși cu biruință, veni din partea Brașovenilor. Aceasta și pentru că eĭ stăteaŭ maĭ aproape de graniță, în stare să primească necontenit îndemnurĭ și îndreptărĭ din Țara-Românească.

Brîncoveanu era un Domn prea cumpănit ca să strice pentru patru saŭ maĭ multe „puncte“ bunele luĭ relațiĭ cu Împăratul, la care se gîndia să fugă, în vre-o nevoie. Cînd Iesuiții ajunseră

1) Mihályi, p. 255. Îl maĭ găsim și în 1693 ; Nilles, pp. 268 n. 2, 3 ; p. 388 n. 1. Purta titlul de «episcop de Maramureș, exarh al patriarhuluĭ de Constantinopol și administrator al Mitropolieĭ Bălgraduluĭ din Ardeal . Urmașul luĭ poate să fi fost Spiridon, Vlădică de Ardeal și Maramureș; *Doc. Bistriței*, II, pp. 94-5, n-le 352, 354. Apoĭ va fi venit Dosofteĭ din 1728; Nilles, p. 434; Hurmuzaki, *Fragm.*, II, p. 70. Încercarea de a se identifica Ioan Țircă cu acest Dosofteĭ *(An. Ac. Rom.* XXIII, pp. 177-87), — nu se poate admite, pentru că se vede dintr'o scrisoare a luĭ Țircă păstrarea vechiuluĭ săŭ nume și ca episcop. V. maĭ departe. Pentru Sîrghie, v. și documentul tipărit de d-l Gr. Tocilescu, în *Col. l. Traian* pe 1874, pp. 236-8.

la Braşov, el le făcu daruri din vinurile sale (1). Asupra purtării lui Atanasie, ca şi odinioară asupra uneltirilor lui Teofil, el închisese ochii. Şi, urmînd după dînsul, trebuiseră să facă acelaşi lucru Teodosie, Mitropolitul muntean, şi Patriarhul Dosofteĭ, care era în ţară mai mult de cît un Mitropolit (2).

Dar, cînd Atanasie se lepădă de cine-l sfinţise şi ajutase, cînd schimbarea lui de lege fu strigată în auzul tuturora, această politică de ignorare nu mai putea fi continuată. După îndemnul Brîncoveanului, Braşovenii protestară, prin două acte (3), contra primireĭ celor patru puncte, care li se părea de o potrivă cu trecerea la catolicism (4), încă din Iunie 1701. Oamenii lui Vodă, secretarul Dindar, socrul acestuia, „Pater Ianăş", Andreĭ Banul se puseră la lucru, făcînd să se vadă primejdia şi propunînd mijloace de luptă împotriva eĭ (5). Un Braşovean, trecut ca ostaş şi negociator în slujba

(1) Nilles, I, pp. 140, 164-5.

(2) V. Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, capitolul I. În al doilea volum se tratează pe scurt şi Unirea.

(3) Stinghe, *Doc.*, I, pp. 5-6 şi Cipariu, *Acte şi fragm.*, pp. 268-9.

(4) A priimi acealia , spun eĭ cu alt prilej, «iaste adevărat papistaş a fi . Stinghe, *l. c.*, p. 28.

(5) Cf. Stinghe, *l. c.*, pp. 11-3. Pentru Dindar, care a fost şi informatorul lui Nicolae Mavrocordat, v. tabla la Nilles. Înrudirea cu Pater, Hurmuzaki, *l. c.*, p. 70.

Cantacuzineștilor și a Domnuluĭ înrudit cu dînșiĭ, David Corbea (1), vărsă la rîndul săŭ untdelemn peste focul nemulțămiriĭ, dînd Șcheienilor cărțĭ de plîngere gata făcute și sfătuindu-ĭ să nu împace și acum cearta prin „cofe de icre negre“, trimise poclon Mitropolituluĭ apostat (2). Voevodul însușĭ îmbărbătă, în Iulie, pe veciniĭ săĭ de acelașĭ neam să nu se plece, pentru că Vlădica, ajuns acum numaĭ „episcupul de aciĭ din Ardeal“, n'are voe împărătească să facă silă oamenilor (3).

Ruperea hotărîtoare a vechilor și strînselor legăturĭ se făcu numaĭ în 1702, după toate aceste înteţirĭ pregătitoare. Calinic de Constantinopol, Patriarhul pe care-l repudiase Atanasie, răspunse firește printr'o afurisenie. Ea se trimise prin Teodosie și Dosofteĭ. Mitropolitul îndreptă atuncĭ către acela căruia-ĭ dăduse Scaunul, o ultimă scrisoare de înfruntare, unde spunea că de acum nu o să maĭ capete de la Bucureștĭ nicĭ darul în banĭ, nicĭ venitul de la moșie, nicĭ cărțile bisericești: *Octoihul, Triodul, Penticostariul,* nicĭ măcar potcapurile călugărești, de care spu-

(1) V. *Ist. lit. rom.*, tabla.

(2) Stinghe, *l. c.*, p. 17 şi urm.

(3) *Ibid.*, p. 15 şi urm. Intervenţia luĭ la Viena prin ambasadorul engles Paget — pentru trecerea căruia v. *Ist. lit. rom.* -- nu folosi la nimic.

sese că mai are nevoie (1). În acelaşi timp, Românii supuşi Scaunului belgrădean erau sfătuiţi să nu mai sărute mîna lui Atanasie, căci ar fi ca şi cum ei „ar săruta mîna unui birău, sau a unui cadiu, sau a unui calvin“ (2).

A doua protestare veni de la un fost dregător ardelean, Român de naştere, Gavril Nagyszégy. Ce a făcut pentru a fi aruncat în închisoare, nu ştim bine: el spunea că se află acolo pentru legea sa; generalul îl arăta ca tulburător şi ca datornic rău de plată al lui Apor, iar prigonitorii îl învinuiau că întetise pe Românî împotriva guvernului şi legii nouă şi că s'ar fi înfruptat din banii ce-i avuse pe mînî, ca strîngător al „porţiei vlădiceşti şi comisariu episcopal“ (3). Că stătea în legături cu „domnii“ calvinî şi cu luteranii saşi din oraşe e vădit, şi el însuşi adauge la afirmaţiile, dovezile şi prezicerile sale părerea în scris a lui Ioan Sachs, judele din Sibiiu.

(1) Nilles, pp. 345 şi urm., 353 şi urm. Titlul de «Mitropolit al Ardealului din forma latină a scrisorii lui Teodosie vine dintr'o rea traducere a «Ungrovlachiei . Originalul român trebuie sa fi avut acest nume.

(2) Stinghe, *l. c.*, p. 34 şi urm.

(3) Fui et ego in offitio inter Vallachos per septem annos integros, portionis exactor et in aliis negotiis episcopi commissarius ; Coll. Hevenesi, *vol. cit.*, p. 187 şi urm.; 5 Novembre 1701. E memoriul lui către guvern, din care memoriu s'au reprodus numai frase într'ales, în Nilles, pp. 335-7.

Din temniță el îndreptă către cârmuire o lungă tînguire fără legătură și scrisă foarte prost, într'o latinească potrivită după gîndul românesc al scriitoruluĭ. Ea cuprinde însă fapte și sentimente de mare interes. Gavril arată cît de bine cunoaște poporul său, care și-ar fi pierdut răbdarea une-orĭ și față de dînsul, ce era Român și se purta bine; cu atît maĭ mult o va face acum cînd vin uniĭ să i se amestece în lege. Se vor găsi cine să atîțe nemulțumirea, căcĭ „Muscalul, Cazacul, Munteanul, care se țin de această credință patriarhicească", nu vor sta cu mînile legate. Atanasie, care se căiește și el de ce a făcut, n'avea dreptul „să se unească în numele tuturor Românilor, ci numaĭ al celor carĭ eraŭ de față". Hotărîrea luĭ n'a trecut fără să se ridice din cler împotriva eĭ, ci în maĭ multe rînduri s'aŭ ținut adunărĭ în mănăstirea din Bălgrad, s'a vorbit cu lacrimĭ de fapta episcopuluĭ și s'aŭ și scris arătărĭ către dieta și guvernul țărĭĭ, care aŭ trecut însă asupra luĭ. Cine s'a supus și a votat a fost îndemnat, „nu de iubirea pentru legea catolică, ci de nevoie", ca să scape de dările nesuferite și de împilărĭ (1). Cînd Vlădica român din Maramureș, Isaia, s'a supus episcopuluĭ unit și a

(1) Quod horrendis gravibusque contributionibus citra ordinis proportionem sint aggravati... Non amore catholicae religionis..., sed tantum necessitate.

cercat să înduplece la aceasta și poporul său, acesta l-ar fi omorît, spunînd că nu vreaŭ să se războteze (1). Să nu se înrăiască lucrurile prin sprijinul de cătane ce s'ar da luĭ Atanasie, care se laudă cu aceia că va pune ostașiĭ Împăratuluĭ în casele celor ce nu vreaŭ să se plece (2). Măcar vor fugi oamenii, căcĭ doar „nu e înconjurată țara cu un zid de piatră". Ajungă cîțĭ aŭ fost cuceriți pînă acum ; să li se scrie numele, și chiar acestora să li se dea voie a se întoarce, dacă li pare răŭ, la vechea lege părăsită. Pentru ceĭ ce se țin de patriarh, să se numească de la Împărat, fără dare de banĭ, „cine-va care să le caute de trebĭ și să fie cu inima dreaptă și credincioasă față de Măria Sa, în acest lucru al legiĭ" (3). „Nicĭ să se aleagă pentru marea luĭ nobilime saŭ pentru bogăție, ci așa, temător de Dumne-

---

(1) «Quidam episcopus aut vicarius, nomine Esaias, qui obligaverat se unito episcopo munkácsiensi Iosepho de Camelis quod omnes Valachos, etiam citra suam voluntatem, ad Unionem persuadere velit... Nos [inquiunt Valachi] inbaptistas vis facere, nos latrones sumus; eliberabimus potius a te reliquos fratres nostros.

(2) Ab episcopo aliisque haec verba audivi: quod, si alia ratione, non tantum Vallachi, sed etiam alii, se cum catholicis non univerint, in quamvis domum miles imponetur, tamdiu donec, nolle velle, se univerint.»

(3) Quendam ordinari, qui omnia sua negotia dirigeret Suaeque Maiestati esset sincerus et fidus servus in hoc religionis negotio.

zeŭ, încercat, cu credința Domnuluĭ și milostiv, fără pompă, ca o persoană eclesiastică; nu din rîndul popilor, ci să fie om mirean". Căcĭ, încheie el, Vlădica se face cu banĭ și iea banĭ la rîndul săŭ de la protopopĭ, cîte zece cincĭ-sprezece galbenĭ, „caĭ și altele",—rămîind ca aceștia să-șĭ răstoarcă, prin popĭ, de la poporenĭ.

Dar în curînd, din aceiașĭ parte, o primejdie cu mult maĭ mare amenințătă noua Biserică unită și dădu speranțe celor ce rămăsese credincioșĭ legiĭ din „timpurile Turcilor". Nemulțămirea Ungurilor cu un stăpînitor de alt neam și de altă religie, greutatea birurilor, escesele soldaților, îndemnurĭ venite din afară, adunară o mică oaste în jurul luĭ Francisc Rákóczy, coborîtor proaspăt, scăpat din închisoarea politică, al Crailor din bunele timpurĭ pentru nemeșĭ. Împreună cu Ungurĭĭ calvinĭ, Românĭ prietenĭ aĭ Calvinilor intrară în rîndurile prădalnice ale Curților „Craiuluĭ" celuĭ noŭ, care nu era să se învechiască, cu toată vitejia lor. Răscoala se începu, răspîndind ruina asupra celor maĭ multe ținuturĭ, în 1703, și conteni abia în 1711, după ce nu odată Imperialiĭ avuse temeiŭ să creadă că aŭ pierdut Ardealul (1).

(1) V. și Herrmann, *Das alte und neue Kronstadt*, 1883, I, p. 64 și urm.; unde se dă și cealaltă bibliografie.

Între aceĭ ce se bucurară maĭ mult de ridicarea armelor în contra Împăratuluĭ fu Ioan Țircă. Îl vedem scriind, din Moldova unde se adăpostise, luĭ „Racoți Franți, Craiul țărĭĭ ungurești de sus și Ardialuluĭ, șpanul Săcuilor“, căruia-ĭ dorește izbînda luĭ David. El iscălește „Țirca Ion, cu voe Mării Tale Ardialuluĭ episcop Românilor“, și, ca să fie în adevăr Vlădică, el făgăduia „Craiuluĭ“ săŭ un dar de șase telegarĭ pe an. El ajunse în adevăr a sta o clipă în Alba-Iulia, pe cînd Atanasie fugia cu catanele la Sibiiŭ, dar în 1707 acesta din urmă găsia treĭ-zecĭ de protopopĭ carĭ să iscăliască și în asemenea timpurĭ o hotărîre sinodală pentru dînsul. Nu știm ce se va fi făcut apoĭ cu Țircă: în 1708, scriind luĭ Constantin Stolnicul Cantacuzino, Rákóczy se plîngea că în tot Ardealul nu găsește un popă românesc bun să fie episcop și ștind atîta carte cît să poată vorbi cn dînsul fără tîlmaciŭ (1). Nagyszégy era între luptătorĭ și el (2), și se spune că pînă și credința luĭ Atanasie slăbi un moment. Orĭ cum, în Noembre 1711, el credea că se cuvine a întări iarășĭ, în numele săŭ, cele ce făgăduise la Viena că va ține (3). În 1712, jurămîntul se lua din noŭ și de la protopopĭ,

(1) Nilles, pp. 372-5.
(2) Hurmuzaki, *l. c.*, p. 87.
(3) Nilles, pp. 386-7.

iar în 1713 muria Atanasie, după ce scăpase de grijĭ (1).

Era de aşteptat ca, îndată după moartea luĭ Atanasie, un noŭ Vlădică, ales în grabă de soborul, foarte puțin „de obște", al protopopilor maĭ apropiațĭ şi maĭ siguriĭ, să fie propus la Viena, întărit acolo cu diplomă împărătească şi recunoscut de Roma. Întâiŭ, pentru că, în noua stare de lucruriĭ, nu era greŭ de găsit un bun episcop pentru Românĭ: nu trebuia nicĭ carte, pentru că în lucrurile de credință şi drept hotăria teologul, nicĭ energie, fiind-că aceasta ar fi fost maĭ curînd un primejdios neajuns, nicĭ dovezĭ de moralitate în cursul uneĭ lungĭ viețe curate de păstor al sufletelor, pentru că se găsia cine să ție în frîŭ apucăturile rele şi să îndrepte spre bine pe un tînăr fără încercare. Pe urmă, dacă era liniște în 1713, nu se împlinise nicĭ două-zecĭ de anĭ de la anexarea Ardealuluĭ pentru Casa de Austria, răscoala se stinsese abia cu doĭ anĭ în urmă, şi în acelaşĭ timp cu restabilirea ordineĭ în Ardeal se vorbise în Răsărit de o „mare nădejde nouă a tuturor creştinilor ce-şĭ fac crucea de la dreapta la stînga" (2), şi cu norocul din 1711 al Ţaruluĭ Petru nu se împrăştiase şi speranțele puse de „pravoslavniciĭ"

(1) *Ibid.*, pp. 389-90.
(2) Iorga, *Acte şi fragm.*, I, p. 325.

fără amestec cu Papa în viitorul Rusieĭ. In sfîrșit, era de așteptat ceia ce se și întîmplă în adevăr, adecă ivirea de pretendenți la Vlădicia ardeleană, carĭ să-șĭ caute sfințirea în Țara-Românească, iar sprijinul între aceia dintre conaționaliĭ lor carĭ nu voise să treacă la altă lege (1).

Dar alte motive aduseră zăbava, lunga zăbavă, care duse la o nouă păstorie destul de scurtă. Dacă pentru mulțĭ dintre Românĭ concesiile făcute catolicismuluĭ eraŭ prea marĭ, pentru catolicĭ înșiĭ ele eraŭ neîndestulătoare, privindu-se, firește, maĭ mult ca o stare de lucrurĭ trecătoare ființa acesteĭ Biserică cu alte datine. Atanasie, supt care se desăvîrșise opera Unireĭ, nu putea să fie plăcut superiorilor noĭ pe cari-ĭ cîștigase prin schimbarea sa, și de aceia, pentru a-ĭ ținea legate mînile nesigure, fusese statornicită straja teologuluĭ. Acum, cînd episcopul moștenit din vremurile shismatice dispărea, trebuia să se ivească ispita uneĭ asigurărĭ și simplificărĭ a lucrurilor. Dacă, în locul rămas liber în 1713, s'ar putea așeza un prelat catolic, din oștirea plină de rîvnă pentru întoarcerea sufletelor, dintre Iesuițĭ?

Se zice că soborul ce se adună după moartea luĭ Atanasie oferi Scaunul episcopal teologuluĭ chiar, Szunyogh, care, după regulele Ordinuluĭ

(1) Nilles, pp. 394-7.

săŭ, nu putea să primească. Apoĭ voturile protopopilor, carĭ credeaŭ că pot vorbi în numele popilor, neîntrebaţĭ, şi atît de puţin chemaţĭ să răspundă, căzură asupra secretariuluĭ timp de patrusprezece anĭ al luĭ Atanasie, acela care-ĭ supraveghia şi îndrepta, în al doilea rînd, corespondenţa: neapărat un catolic, Wenceslas Franz, din Silesia, care se deprinsese şi româneşte (1). Scrisorile prin carĭ se vesti alegerea luĭ acelor carĭ trebuiaŭ s'o recunoască, sînt din 9 Septembre 1713, şi în Decembre maĭ marele Bisericiĭ noastre ardelene, Primatul unguresc, îşĭ arăta credinţa că acest episcop străin pentru Româniĭ convertiţĭ va fi întărit şi de Împăratul (2).

Dar la Curtea din Viena, supt Împăratul noŭ, Carol al VI-lea, domneaŭ sentimente călduroase pentru unificarea legiĭ în toată întinderea stăpînirilor austriace. Nu maĭ era acum timpul cînd pentru restaurarea catolicismuluĭ în Ardeal se întrebuinţaŭ mijloacele sfioase ale slăbiciuniĭ. Cu toată cruţarea, Unguriĭ din provincie se răsculase, şi fusese învinşĭ. Pentru a-ĭ stăpîni de acum înnainte, o cetate începu să se zidească în vechia reşedinţă a principilor, în Alba-Iulia, şi cea d'intăiŭ piatră se punea în Novembre 1715 (3). Între clădirile carĭ trebuiră să cadă, precum că-

(1) *Ibid.*, pp. 394-5.
(2) *Ibid.*, pp. 396-7.
(3) Herrmann, I, p. 148 n. 1.

zuse trecutul pe care-l înfățișaŭ, fu mănăstirea luĭ Mihaĭ Viteazul, care pomenia unirea trecătoare a Românilor supt unul dintre aĭ lor (1).

Cu baniĭ împărățeștĭ se făcu o altă biserică, în vale, către Mureș. În împrejurările în care fu înnălțată, ea nu părea potrivită pentru reședința aceluia care fusese oare-cînd Mitropolit pentru toată lumea și era acuma Vlădică numaĭ pentru poporul săŭ, al Uniților. Supt scutul cetățiĭ nu era să stea în siguranță numaĭ autoritatea împărătească, ci o alta încă, de altă natură, care trebuia să ațîțe și maĭ multe nemulțămirĭ decît prefacerea, în titlu și neam, a cîrmuitoruluĭ. Pe vremea luĭ Sigismund Báthory, ucenicul Iesuiților, și a Împăratuluĭ Rudolf, căruia-ĭ trecuse puterea; pe vremea cardinaluluĭ-Craiŭ Andreĭ, fusese, încă, un episcop latin de Ardeal, dar, cînd Ungurii luară iarășĭ puterea pentru dînșiĭ, el dispăru înnaintea superintendentuluĭ calvin, neputînd fi pe lîngă dînsul ca bietul archiereŭ românesc. Viind iarășĭ Casa de Austria în posesiunea Ardealuluĭ, ea trebuia să-șĭ aducă aminte de acest Scaun episcopal părăsit, și încă în 1712, pe cînd trăia Atanasie, în fruntea consilierilor de guvern catolicĭ ieșițĭ din dezbaterile dieteĭ din Mediaș, se întîmpină Gheorghe Martonffy, episcopul catolic (2). Peste puțin, în 1716, acest

(1) Cf. Șincaĭ. III, p. 380.

(2) Herrmann, I, p. 145 n. 1.

episcop lua în stăpînire biserica cea mare din Bălgrad, eliminînd, spune inscripția amintitoare, „murdăriile calvinești“ (1).

Martonffy ar fi trecut ușor asupra deosebirii de rit dintre Ungurii lui și Românii alipiți la catolicismul pe care-l represinta, și ar fi primit să fie și păstorul acestora. Starea de atunci a episcopiei românești era o ispită pentru aceasta. După îndemnuri ce nu ni sînt cunoscute, Împăratul nu primise pe alesul soboruluĭ din 1713, pe „Freanț Neamțul, care fusease logofăt la Atanasie“ (2), supt cuvîntul că prea se făcuse lucrurile în grabă și nu venise destui alegători (3). Ca „director“ saŭ „defensor“, fără numire în regulă, era administrată Biserica unită de Iesuitul Iosif Bardia, un German, după care luă aceiași sarcină, de „ispravnic al săboruluĭ“ pentru aĭ noștri, Ungurul Gheorghe Régai, din același Ordin (4). De la acești catolici cîrmuind fățiș acolo unde teologii de înnaintea lor poruncise prin sfaturi și sfătuise prin porunci, era, pare că, maĭ aproape anexarea la Biserica nouă catolică a Ungurilor decît întoarcerea la un Vlădică dintre Românĭ.

(1) Nilles, p. 449 și urm.
(2) *Ist. besér. Șchéilor*, pp. 43-4.
(3) Nilles, p. 398.
(4) Cf. Nilles, p. 398 și urm. și *Ist. besér. Șchéilor*, p. 46.

Se găsi însă unul, care părea că poate împăca pe toată lumea. Era un fiŭ de nemeș, crescut între Unguri și Nemți, într'un Colegiu din Roma, întors de acolo cu titlul de doctor și bune atestate; trecuse pe deplin la legea profesorilor și tovarășilor luĭ de școală, dar se arăta gata să se întoarcă la ritul ce fusese o lege pentru părinții săĭ, dacă i s'ar îngădui aceasta de Sfîntul Scaun. Ioan Patachi îșĭ sfîrșise învățătura în 1710 și, întorcîndu-se în Ardeal, pe cînd era acolo un Vlădică al Românilor uniți, el nu ceruse a lucra supt călăuzirea acestuia, ci se înfățișase ca misionar catolic, romano-catolic, cum se zice în Ardeal de la Unire încoace, și prinsese a predica în acest sens prin Țara Făgărașuluĭ, unde se păstra iubirea pentru pravoslavie (1).

Patachi era bun pentru episcopie, fiind aproape ca și catolicii ceĭ-lalți și avînd maĭ mult decît dînșiĭ numaĭ „iubirea pentru poporul săŭ românesc", de care nu se despărțise cu totul prin

(1) În colecția de acte în copie ce mi-a încredințat d-l I. Bianu, care a alcătuit-o în timpul ședereĭ sale în Italia, e și o scrisoare, din Deva, 3 Iunie 1711, a luĭ Patachi către cardinalul Sacripanti, prin care-ĭ arată ce cale a apucat pentru ca să ajungă acolo și cît de mult sînt dispuși Românii pentru Unire. O alta, catre secretariul Propagandeĭ, fixează data plecăriĭ luĭ din Viena: 9 Maiŭ. Cf. Nilles, pp. 87, 280-2, 407-8.

creșterea sa (1). Partea mai bogată și mai prețuită dintre Românî îl voia, și el putu să capete o scrisoare de recomandație și de la beizadea Iordachi Cantacuzino, fiul luĭ Șerban-Vodă, care avea trecere la ofițeriĭ împărățeștĭ, și chiar la Curte (2).

Cum s'a făcut, în 1715, alegerea luĭ Patachi, nu ne spune vre-un izvor. La 23 Decembre din acest an îl întăria Împăratul, ca episcop, în Ardeal și părțile ungurești vecine, al „Românilor, Grecilor, Rutenilor și Sîrbilor" reuniți cu Biserica română (3). Odată cu această numire, prin același act, Patachi căpătă pentru Scaunul său bunurĭ ale fisculuĭ, dînd un venit de 3.000 de florinĭ, la Gherla și în Besembacul Făgărașuluĭ (4).

Împăratul ceruse și întărirea de la Roma, dar aceasta zăbovi foarte mult. Aicĭ Martonffy deschisese lupta, neputînd încuviința ca alăturĭ de dînsul, în umbra cetățiĭ împărățeștĭ, să stea un alt episcop, recunoscînd și el primatul Papeĭ, dar fără să stea față de el în vre-o legătură de supunere. El voia ca Vlădica românesc să părăsească ascultarea Granuluĭ pentru ascultarea de dînsul și să nu poarte nicĭ un titlu dio-

(1) «Mea chara natio valachica», scrie el în 1713. Nilles, p. 406.

(2) *Ibid.*, pp. 408-9.

(3) *Ibid.*, pp. 409-11.

(4) Cf. Nilles, *l. c.*, și Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 95.

cesan asemenea cu al luĭ, ci vre-unul din Italia orĭ din depărtatul Răsărit, ca episcopul pentru Armeniĭ uniţĭ saŭ cel din Maramureş (1).

Pentru limpezirea situaţieĭ tulbure trebui nu maĭ puţin decît doĭ anĭ de zile: Patachi stînd în tot acest răstîmp la Viena, unde se încerca a se împăca interesele duşmane. De aicĭ vor fi venit propunerile pe care Papa le primi la urmă, în 1720. Episcopia românească trebuia să se desfacă de legătura, statornicită supt Atanasie, cu Granul, dar pentru aceasta ea nu fu supusă luĭ Martonffy. Rupîndu-i-se legăturile ierarhice, i se rupseră şi acelea carĭ o uniaŭ cu o întreagă desfăşurare istorică. Neputîndu-se ca Vlădica să stea în Bălgrad, Scaunul Bălgraduluĭ, pe care abia-l recunoscuse Roma, în forma cea nouă, unită, aprobînd pur şi simplu ceia ce făcuse Kolonics, dar fără o întărire solemnă, — Scaunul acesta fu desfiinţat. Cu saŭ fără voia luĭ Patachi (2), noua diocesă fu considerată ca întăia ce se înfiinţează pentru Românii întorşĭ la credinţa adevărată şi pentru tovarăşiĭ lor de rătăcire în trecut, carĭ se află în hotarele Ardealuluĭ. Fără a se pomeni că a fost odată un Atanasie care şi-a cîştigat merite faţă de catolicism, Făgăraşul era prefăcut în episcopie, biserica Sf. Nicolae de a-

(1) Nilles, pp. 418-20. Unul era de Alladia, iar cellalt de Sebasta.

(2) Cf. Şincaĭ, III, pp. 412-4.

colo în catedrală și Patachi ajungea astfel, la 18 Maiŭ 1721, cel d'intăiŭ dintre episcopiĭ de Făgăraș (1), rămînînd numaĭ de fapt „episcop al Românilor“ (2).

Și se pare că nicĭ această isbîndă nu ajungea pentru ca Patachi să ia puterea în mînile sale. Abia în vara anuluĭ 1723 el venia la Făgăraș, și aicĭ era instalat cu o pompă deosebită, de Régai, care vorbi latinește înnaintea popilor adunațĭ, uniĭ de nevoie (3). Ionașco Monea, dintr'un neam de boierĭ făgărășenĭ, era atuncĭ protopop, și el salută în românește sosirea nouluĭ episcop, care respîndea pretutindenĭ că e „pravoslavnic“ și nu va pune dăjdile temute (4).

Se pare că episcopia de Făgăraș avea încă un scop pentru Imperialĭ. Odinioară cînd, supt înrîurirea cunoscutuluĭ Iesuit Possevino, catoliciĭ nădăjduiaŭ la sfîrșitul secoluluĭ al XVI-lea cucerirea întreguluĭ Răsărit shișmatic, regele Polonieĭ, Ștefan Báthory, spunea că prin Făgă-

(1) Nilles, p. 430 și urm. Hotărîrea se luase în consistoriŭ supt predecesorul luĭ Inocențiu al XIII-lea, Clement al XI-lea, la 28 Noembre 1720.

(2) Așa se iscălia în 1718; *ibid.*, p. 420. O scrisoare a luĭ Régai din 1720, către Brașovenĭ, în Stinghe, *Documente*, I, pp. 55-6.

(3) Stinghe, *Ist. besér. Șchéilor*, pp. 46-7, 70; Nilles, pp. 462-3.

(4) *Ibid.* Cf. Iorga, *Studiĭ și Doc.*, IV, pp. 81-2.

rașul, care e moșia luĭ particulară, s'ar putea începe opera de răspîndire a legiĭ bune în Țara-Românească (1). De la pacea din Passarowitz, partea de dincolo de Olt a Țărilĭ-Românești se găsia în stăpînirea Împăratuluĭ, care nu-șĭ pierduse speranța de a reuni țara întreagă supt stăpînirea luĭ creștină. Era bine că noua reședință episcopală pentru Românii uniți era departe de Bălgrad și nu era răŭ pentru politica austriacă nicĭ aceia că episcopul se afla de acum înnainte în acea țară a Oltuluĭ pe care puternicul rîŭ o leagă maĭ strîns de părțile dunărene, înfășurînd-o cu apele-ĭ.

Dar Patachi nu se putu impune măcar în toate părțile de peste munțĭ, și stăpînirea luĭ fu pe atît de scurtă, pe cît de neînsemnată. Îl vedem ținînd în Februarie 1725 un sinod, care se ocupă de „dăjdile vlădicești", de „talerul logofătuluĭ", de „procatorĭ", de încălcările monahilor, de oprirea cărților tipărite la Muntenĭ, de portul preoților: „cu tichiia, iară nu cu căciula saŭ cu cumănac", de îngrijirea Cuminecăturiĭ, de superstițiĭ, ca a celor ce, „în loc de Paștĭ, iaŭ de

(1) «Del paese di Siculia mi hà detto ch'il camino più diretto sarà nel contado di Fogaras, ch'è suo, et nel quale mi darà commissione che si rifaccia chiesa et che vi si ripouga qualche principio di religione cattolica. Possevino către cardinalul de Como; 9 Iulie 1583; copie în Colecția Vladimir Ghica, la Academia Română.

mîncă muguri saŭ alte ierbĭ“ (1). Pentru Maramureș, unde păstoria pentru neuniții un anume Dosofteĭ (2) și unde se găsia și un episcop unit, Patachi e în luptă pentru autoritatea de ierarh cu acesta din urmă și nu poate distruge pe cel d'intăiŭ. În 1717, Românii din Caransebeș, Lugoș și părțile vecine arătaŭ luĭ Stainville, generalul împărătesc din noua Karlsburg, foasta Gyula-Fejervár a Ungurilor, că doresc a trece la Unire, puindu-li-se Vlădică un Petronie în locul luĭ Moise, cel abusiv, din vremea Turcilor (3). După patru anĭ însă, episcopul sîrbesc al Inăuluĭ saŭ Ienopoleĭ, care resida în Arad, primia asigurărĭ de credință de la țăraniĭ noștriĭ de la Beiuș, carĭ voiaŭ să lepede Unirea (4). Pînă și cu Făgărășeniĭ luĭ, bietul episcop de Făgăraș era în războiŭ (5).

El muri în 1727, la 29 Octombre st. v., după cît-va timp de boală (6), nelăsînd în urma luĭ nicĭ o altă amintire trainică pentru poporul săŭ

(1) P. Maior, *Ist. bis.*, p. 377 și urm.; Nilles, p. 465 și urm. Cf. Moldovanu, *Acte sinodalĭ*, II, p. 109 și urm. V. și Stinghe, *Doc.*, I., pp. 127-8.

(2) Nilles, p. 491 și urm. Cf. P. Maior, *l. c.*, p. 377.

(3) Nilles, pp. 445-6.

(4) Iorga, *Studiĭ și Doc.*, IV, pp. 80-1.

(5) Stinghe, *Doc.*, I, pp. 127-8.

(6) Acelașı, *Ist. besér. Șchéilor*, p. 70.

decît o schimbare de nume, puțin glorioasă, pentru eparhia ce a stăpînit-o (1).

Starea de lucruri la moartea luĭ Patachi era tot așa de puțin mulțămitoare pentru cine ținea la Unire, ca și pe vremea disparițieĭ celuĭ d'intăiŭ Vlădică supus Romeĭ. Cetățile „schismeĭ" se apăraŭ tot așa de bine, cu toate că, într'un timp cînd la Bucureștĭ domnia numaĭ pentru dînsul Nicolae Mavrocordat, care-șĭ făcea o mîndrie să schimbe scrisorĭ latinești cu Iesuițiĭ din Ardeal (2), nu maĭ veniaŭ de aicĭ, ca altă dată, pentru aceĭ ce păstraŭ credința veche, mîngîierĭ, îndemnurĭ și răsplată. Așezarea Austriacilor în Oltenia n'avuse folosul așteptat: între altele, nicĭ supt raportul cuceririĭ religioase, civilisărĭĭ prin catolicism. Nu numaĭ că nimic nu fu cîștigat de partea creștină saŭ de cea păgînă a Oltuluĭ, dar cîrmuirea ardeleană întîmpină greutățĭ cînd voi să scoată pe Brașovenĭ, și alțiĭ ca dînșiĭ, de supt atîrnarea Scaunuluĭ muntean pentru a-ĭ da în grija păstorească a episcopuluĭ neunit din țara împărătească: acel din Rîmnic. Supt Damaschin nu se ajunse la nicĭ un capăt

(1) În Bibl. Bruckenthal din Sibiiŭ, catalogul notează o colecție de scrisorĭ ale luĭ Patachi către cardinalĭ, ș. a., dar mi s'a spus în două rînduri că ea a dispărut, poate în colecția vre-unuĭ amator, care ține să rămîe necunoscut.

(2) Nilles, pp. 398, 401, 447.

cu poruncile dintr'o parte și cu întrebările, înnadins zăbovite, din cea-l'altă. Urmașul luĭ, Ștefan, n'avu vreme să dea un răspuns de lămurire la aceleașĭ nesiguranțe în privința ascultărĭĭ preoților români neuniți din Țara Bîrseĭ, și numaĭ după o hotărîre a generaluluĭ-comandant, în 1730, legătura ierarchică nouă fu recunoscută de îndărătnicĭĭ „pravoslavnicĭ", cu prilejul trecerĭĭ nouluĭ Vlădică, Inochentie, prin Sibiiŭ (1). Curtea nu îndrăznia să dea nicĭ un sprijin Scaunuluĭ unit, pribeag acum în unghiul depărtat al Făgărașuluĭ, și se spune că în anumite mișcărĭ țărănești de pe această vreme ceĭ ce se ridicaŭ împotriva oamenilor împărătești voiaŭ să-șĭ arăte ast-fel și nemulțămirea pentru legea nouă ce li s'ar fi impus (2).

Moartea luĭ Patachi trebuia să înrăiască și maĭ mult această situație de umilință și decădere. Cel d'intăiŭ episcop făgărășean fusese măcar un om învățat, cu prețioase cunoștințĭ și prietenĭĭ la Roma, un propoveduitor meritos al catolicismuluĭ curat saŭ al Unirĭĭ, un tînăr prelat de o viață nepătată. Cînd el se stinse înnainte de vreme, să fi vrut Imperialiĭ să-ĭ găsească un urmaș, și nu l-ar fi descoperit. Ca multe alte făgăduielĭ marĭ, și aceia a luminiĭ pentru fiiĭ

(1) *Ist. besér. Șchéilor*, pp. 80-8.
(2) Hurmuzaki, *Fragm.*, II, p. 88.

Românilor ce vor primi Unirea, se arătase zădarnică. Va fi fost lipsă de tragere de inimă la aĭ noștri, nedeprinșĭ cu îndelungate și obositoare învățăturĭ, dar și stăpînii nu căutaseră să-ĭ îndrepte în această privință. Drumul la școala românească ar fi fost găsit maĭ ușor și urmat maĭ lesne, decît acela, plin de piedecĭ și neplăcerĭ, care ducea la o școală catolică oare-care, a Ungurilor. Loc de școală pentru Uniți se dăduse de guvern, dar de aicĭ pînă la înnălțarea eĭ, maĭ eraŭ multe de învins. Și cît de puțin sprijin se putea găsi la tovarășiĭ de credință carĭ aparțineaŭ altor popoare, se poate vedea din nepomenita sărăcie a tipăriturilor românești în Ardeal pe acest timp. Din cînd în cînd, cîte o neapărată cărțulie, publicată supt controlul teologuluĭ (1), alcătuiesc singura literatură a uneĭ epoce care trebuia să fie începutul regenerăriĭ prin cultura europeană a Românilor.

Iesuitul Adam Fitter luă în 1727 rolul luĭ Régai, gata să administreze, ca și acesta din urmă, cît de mult, pentru reformarea deprinderilor rele ale sălbateculuĭ cler românesc. O poruncă împărătească făcu însă, peste puțin, ca un sobor de alegere să se adune: sarcina de a presida se dăduse episcopuluĭ latin, pentru a-l măguli măcar în acest chip, pentru superioritatea

(1) V. Bianu și Hodoș, *l. c.*

ierarchică ce nu putuse căpăta. Nu știm nicĭ cine a fost de față, nicĭ în ce formă se înfățișară la Curte numele celor treĭ clericĭ dintre carĭ Împăratul trebuia, ca patron al Bisericiĭ Făgărașuluĭ, să numească pe episcopul ce era să fie. Ar fi izbutit doĭ străinĭ, dintre carĭ unul fusese episcop unit în Maramureș, iar cel-l'alt era încă paroh al greco-catolicilor în reședința făgărășeană. Pe lîngă numele lor se scrise și acela al Românuluĭ Ioan Micu, care, născut la 1692, avea decĭ treĭ-zecĭ și cincĭ de anĭ în capăt și învăța totușĭ încă teologia, pe lîngă conșcolarĭ, cu cît maĭ tinerĭ, din neamurĭ luminate, la școala de propagandă pe care Kolonics o stabilise la Sîmbăta-Mare pentru copiiĭ shismaticilor și ereticilor din părțile vecine supuse Coroaneĭ ungurești.

Trecură cîteva lunĭ, fără să se iea o hotărîre. Fitter ținu un sobor, și anume tocmaĭ la mănăstirea de lîngă Cluj a Ordinuluĭ din care și el făcea parte. Se luară măsurĭ pentru a tăia îndrăsneala celor ce nu voiaŭ Unirea saŭ o părăsise și căutaŭ să cîștige și pe alțiĭ la necredința lor; se hotărî cercetarea viețiĭ cleruluĭ și adunarea luĭ în „soborașe“ locale, unde să fie cercetat fie-ce preot de protopopul săŭ; se statornici urmărirea călugărilor carĭ se amestecă, tulburînd conștiințile, în lucrurĭ ce nu sînt de competența lor. Și în acelașĭ timp se făceaŭ a-

uzite, pentru întăia oară de la 1701, în acest loc străin, unde dezbaterile erau îndreptate de un catolic german, plîngerĭ pentru așteptările înșelate: preoțiĭ adunați de Fitter îșĭ arătară dorința ca feciorii de popă să se bucure de oarecare scutire, ca parohiĭ să-șĭ aibă o simbrie statornică, ca dăjdile, cvartirurile apăsătoare să nu atingă pe omul bisericiĭ ca și pe săteniĭ din jurul luĭ. Nu lipsia în sfîrșit nicĭ cererea ca o școală preoțească să se întemeieze, anume pentru Românii uniți, din moștenirea, oprită de stăpînire, a episcopuluĭ mort (1).

Împăratul alese în Februar 1729 pe Micu, bătrîn școlar, dar episcop neobișnuit de tînăr, precum fuseseră, de altmintrelea, înnainte de dînsul, atîția alțiĭ în Biserica românească din Ardeal. Actul de numire, din Iulie, e păstrat, dar din el nu s'a tipărit decît o parte, în care se cuprinde îndatorirea pentru noul ales de a se întoarce la condițiile anterioare luĭ Patachi: cele însemnate în diploma pentru numirea luĭ Atanasie (2).

(1) Actele sinoduluĭ, în latinește, la Nilles, p 491 și urm. Hotărîrea pentru alegere, *ibid.*, p. 497 și urm. Cele-l'alte știrĭ, după manuscriptele Walachische Union» din Sibiiŭ, pe care timpul nu mi-a îngăduit a le cerceta, în excelenta carte a părinteluĭ canonic Dr. Augustin Bunea: *Din istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiŭ Klein;* Blaj, 1900.

(2) Un fragment al actuluĭ, după o copie aflătoare în posesia părinteluĭ canonic I. Moldovanu, s'a tipărit

După redactarea numiriĭ sale ca episcop de Făgăraș, Micu adresă o cerere, care arată de la început ce înțelegea să facă în păstorirea sa acest fiŭ de țăran înstărit, ajuns așa de tîrziŭ la binefacerile luminiĭ. Episcopiĭ din Ardeal de lege catolică eraŭ creaţĭ, în acelaș timp cu întărirea lor de Curte, baroni liberĭ, și Antalffy, episcopul din 1729, era al doilea care se împărtășise de acest privilegiŭ. Micu voia pentru dînsul, episcop unit cu Roma al „Valachilor", ceia ce se dăduse căpetenieĭ spirituale a catolicilor unguri. Cu greŭ s'ar putea spune ce a înrîurit în favoarea luĭ, dar în Septembre 1729 se decreta la Viena cel d'intăiŭ baron dintre Români care să nu-șĭ fi vîndut, în acelaș timp cu înălțarea luĭ între ceĭ puternicĭ, neamul și religia. Deveni ast-fel baronul Ioan Klein, episcop unit al Românilor din Ardeal, supt titlul Făgărașuluĭ (1).

Dar baronul și episcopul de Făgăraș era încă un laic, și Curtea romană, la care se făcuse încă de la început cuvenita înștiințare, nu putea să-l confirme pentru ceĭ treĭ anĭ de teologie

---

în *Actele sinodalĭ* ale sale, I, p. 177. Nimic maĭ mult nu se află în Nilles, p. 501. Păr. Bunea trimite la *Actele sinodalĭ*, schimbînd însă data.

(1) Actul de nobilitare e și el netipărit; păr. Bunea îl citează, p. 9, după hîrtiile luĭ Rosenfeld la Sibiiŭ, Bibl. Bruckenthal.

pe carĭ el apucase a-ĭ face. Patachi plecase din Roma ca preot catolic (1); Klein găsi maĭ bine decît să petreacă un timp acolo, să-şĭ caute maĭ aproape preoţia, şi, maĭ mult decît această apropiere, îl făcu să iea altă hotărîre dorinţa luĭ de a se depărta cît maĭ puţin de amintirile şi datinile legate de Vlădicia sa românească. El ţinea să fie călugăr răsăritean, să-şĭ capete după normele Bisericiĭ ortodoxe însuşirea de diacon şi preot. Pentru aceasta, el intră în mănăstirea Sf. Nicolae de la Muncaciŭ, fundaţia din al XIV-lea veac a Litvanuluĭ Teodor Coriatovicĭ: aicĭ îl vedem felicitînd de Crăciun, în acelaşĭ an 1729, pe „Mitropolitul" săŭ, primatul unguresc din Gran (2). Încă în August al anuluĭ următor, el îşĭ făcea la Muncaciŭ, în destulă sărăcie, noviciatul (3). Şi tot acolo, în Octombre, el era consacrat episcop supt numele de Inochentie, în urma preconisăriĭ făcute la Roma, unde puternice stăruinţĭ împrăştiase îndoielile produse de caracterul neobişnuit al episcopuluĭ propus de Împărat (4).

Klein îşĭ putea lua în stăpînire acum biserica Sf. Nicolae din Făgăraş, Curţile vlădiceştĭ ce vor fi fost pe lîngă dînsa şi cîrmuirea dioceseĭ sale

(1) Nilles, p. 405.
(2) *Ibid.*, pp. 502-3.
(3) *Ibid.*, p. 503.
(4) *Ibid.*, pp. 506-7; Bunea, p. 8.

nesigure. Dar ceia-ce ar fi ajuns luĭ Patachi, ceia-ce ar fi mulțămit pe Atanasie, ceĭ doĭ nemeșĭ tinerĭ, nu era decît un început pentru acest serios fecior de țăran de lîngă munte (1). De bună samă fără să întrebe pe nimenĭ, și, maĭ puțin decît pe orĭ-cine, pe Iesuitul numit ca să-ĭ arăte calea, el se duse la Viena, pentru a răscoli acolo amintirĭ aproape stinse și a chema la viață drepturĭ uitate.

Vorbind în numele săŭ, al cleruluĭ ce-ĭ era supus și al „poporuluĭ săŭ românesc unit, de rit grecesc“, el arătă cuĭ nu prea voia să audă, fiind-că știa că nu poate isprăvi nimic, cum popiĭ românĭ, cu toate privilegiile date de un împărat binefăcător, plătesc, ca și înnainte, fisculuĭ, domnilor și chiar clericilor ereticĭ: protestanțĭ și calvinĭ, cum poporeniĭ lor în părțĭ unde nu maĭ este alt neam întreținu cu munca lor tot pe represințanțiĭ alteĭ legĭ, cum mărgenirea prea mare a număruluĭ slujbașilor bisericiĭ face cu neputință urmarea rituluĭ, îngăduit, al Grecilor, cu atît maĭ mult cu cît popa românesc are și ogorul pe lîngă altar, ca un om sărac și fără venitur ce este. El cerea îndreptare: ținerea făgăduielilor date și creșterea

(1) Era din Sad, în părțile Sibiiuluĭ, și numele sa tuluĭ săŭ de naștere e titlul luĭ de baron.

autorității sale, încredințîndu-i-se luĭ afacerĭ de orînduială, care nu privesc pe nimenĭ (1).

Cînd, în Septembre, Klein se întoarse în Ardeal pentru a-șĭ lua în stăpînire Scaunul, în care înțelegea să fie ceva, să-șĭ călăuzească adecă de acolo neamul în cucerirea drepturilor omenești, religioase și naționale, se luase o hotărîre la Viena în privința memoriilor înfățișate de episcop. Și în Decembre pornia din Cancelaria împărătească rescriptul prin care se decreta alegerea, în sînul dieteĭ ardelene, a uneĭ comisiunĭ, cuprinzînd în aceeașĭ linie pe amîndoĭ episcopiĭ catolicĭ aĭ țărĭĭ, pentru a lua în cercetare pricinile de nemulțămire ale cleruluĭ român unit (2).

Dieta, înnaintea căreia trebuia să se cetească hotărîrea, se adună în Februar 1733. Pînă atuncĭ vedem pe Klein urmărind altul din scopurile de căpetenie ale cîrmuiriĭ luĭ: adunarea în jurul Scaunuluĭ din Făgăraș, pe care desigur că l-ar fi voit maĭ bine la Bălgrad, a tuturor credincioșilor catolicĭ de rit grecesc din Ardeal și ce se putea crede că se ține de dînsul. Căcĭ el era numit pentru întreaga țară, și nu recunoștea că după hotărîrile protopopilor și preoților de la începutul veaculuĭ maĭ putea să e-

(1) Nilles, pp. 512-7.
(2) *Ibid.* și p. 157.

xiste o lege românească fără atîrnare de Roma. Îl vedem, ast-fel, intrînd în Șcheiĭ Brașovuluĭ, unde nu i se dădu voie nicĭ să slujească însușĭ liturghia, nicĭ să stea de față la slujbă în strana păstrată pentru un Vlădică pravoslavnic (1). În primăvară episcopul de Rîmnic ținu un sobor mare la Gherla (2). O înfrîngere, care făcea să se prevadă altele, pe acest cîmp de luptă al întregiriĭ ierarhice, în care era numaĭ șeful Uniților, ca și pe altul, maĭ glorios, al revendicărilor naționale, unde a simțit și lucrat ca fruntașul Românimiĭ întregĭ, care n'avea alt apărător, înnaintea celor marĭ, decît dînsul.

Împăratul îĭ dăduse și dreptul de a lua loc în dietă, unde stătea de mult colegul său romano-catolic (3). El veni aicĭ, între oameniĭ supțirĭ și luminați din neam în neam, pentru ca să vadă porniriĭ de un sălbatec egoism, pentru ca să audă hohote de rîs pentru latineasca luĭ slabă și batjocurĭ care se adresaŭ unuĭ popor ce ținea greul birurilor și unuĭ prelat recunoscut de Roma și întărit de Împăratul, care-l făcuse nobil și sfetnic al său. De la început încă, el întîmpină împotrivirea îndărătnică și înviersunată a celor carĭ aŭ o nedreptate de apărat. Se ză-

(1) *Ist. besér. Șchéilor*, p. 115 și urm.; Herrmann, I, p. 188 și urm.

(2) Stinghe, *Doc.*, I, pp. 160-1.

(3) Bunea, p. 11.

bovi hotărîrea asupra plîngerilor, împărtășite de guvern, ale poporuluĭ românesc unit, supt cuvînt că trebuie întăiŭ o cercetare a stăriĭ de lucruri, a număruluĭ, averiĭ, moralității și sincerității de credință a preoților români (1). În tot cuprinsul Ardealuluĭ, popiĭ fură adunați, în August, la soboare pe ținuturĭ, pentru lămurirea acestor puncte (2).

Dar comisiunea se înnomoli (3). După zădarnice stăruințĭ, episcopul pierdu răbdarea și se duse din noŭ la Viena, unde întîmpinase pînă atuncĭ numaĭ bunăvoință. Se numi o altă comisie, și aceasta sfîrși în adevăr lucrările, răspingînd însă aproape toate cererile luĭ Klein saŭ puind atîtea mărginirĭ și amînărĭ, încît era acelașĭ lucru.

Klein primi știrea la Viena, unde-ĭ ajunseră și altele, tot așa de neplăcute, despre memoriile ce înnaintaŭ Sașiĭ pentru a-l opri pe el și clerul luĭ să stăpînească pămînt în vechiul *fundus* regal. La acestea din urmă el răspunse printr'o indignată scrisoare adresată unuĭ cleric prieten, căruia-ĭ arată mirarea că se invocă diplome vechĭ regale de aceia carĭ aŭ schimbat situația din alte timpurĭ, înlăturînd religia catolică din stă-

(1) *Walachische Union*, în Bunea, pp. 31-3; *Transilvania*, 1898, p. 171 și urm.

(2) *Ist. besér. Şchéilor*, p. 122.

(3) Bunea, pp. 33-4.

pînirea Coroaneĭ Apostolice. Româniĭ uniţĭ cu legea romană aŭ maĭ multe drepturĭ decît Saşiĭ ereticiĭ; Împăratul printr'un act solemn i-a *încorporat* în provincia în carĭ se găsiaŭ ca muncitorĭ pentru traiul bun al altora, „şi ce incorporaţie ar fi aceia dacă după plac ne-ar îndepărta unul dintr'un loc şi altul din altul", lăsîndu-le dreptul de a-şĭ închiria sălaşe, pe care-l aŭ „pînă şi Evreiĭ"? Şi apoĭ, înnainte de regiĭ unguriĭ, aŭ fost împăraţiĭ stăpînitorĭ aĭ lumiĭ, şi din viţa acestora se trag Româniĭ, neclintiţĭ pe ţarina strămbunilor. „Căcĭ noĭ", spune el în cuvinte de o frumuseţă atît de nouă pentru Româniĭ din aceste părţĭ, „am fost moştenitorĭ în acest pămînt al Crailor încă din vremea luĭ Traian, înnainte ca naţia săsească să fi intrat în Ardeal, şi avem aicĭ pînă astăzĭ moşiĭ întregĭ şi sate, cu toate că am fost împovăraţĭ cu sarcinĭ de tot felul şi cu miseriĭ milenare, ca de la ceĭ maĭ puternicĭ decît noĭ (3)".

Iar, cînd află isprava de părtenire şi de ură, pe care o făcuse în lipsa luĭ comisariĭ dieteĭ, el vorbi Împăratuluĭ printr'o plîngere pentru umilirea şi lăsarea în părăsire a „naţieĭ luĭ", care ar putea să fie mîntuită numaĭ primită fiind şi ea în guvern. E vorba, scrie el, de un popor

---

(3) Nilles, pp. 527-9; 19 Marte 1735. Următoarea, din 8 Aprilie, pomeneşte primirea răspunsuluĭ comisiunii.

mai mare decît cele-lalte, credincios cu desăvîrșire, recunoscut ca vrednic de îngrijire printr'o diplomă imperială, sprijinitor puternic al catolicismului prin alipirea către această religie, de un popor pe care el nu-l crede mai pre jos decît altul, „nici prin virtute, nici prin știință, nici prin priceperea în afaceri (1)".

Curtea era în ajunul unui războiu cu Turcii, și nu-i trebuia să supere pe ceĭ puternici din Ardealul de graniță. Cererile de participare la guvern fură privite ca obraznice, iar tînguirile care priveau numai hotărîrea comisiunii aduseră o nouă întrebare a unei diete, care se știa prea bine ce poate să răspundă. Guvernul, alcătuit tot dintre ceĭ cu drepturi ai provinciei, n'avea pentru ai noștri sentimente mai binevoitoare.

Episcopul se întoarse în Ardeal, și la noua dietă din 1736, el își înfățișă vechile reclamații, care nu țînteau la alt ceva decît la ridicarea clerului de iobagi la înnălțimea unui cler onorat, bucurîndu-se de lumină și de oare-care drepturi. În sprijin se aducea numai diploma împărătească din 1701, care era o învoială lămurită între Leopold și Românii represintați prin Atanasie, și veșnica dreptate, mai veche de cît ori-ce diplomă. I se răspunse data aceasta printr'un strigăt de revoltă din partea celor cu drepturi, cari

(1) Bunea, p. 37 nota 2, reproduce actul.

priviaŭ aducerea unuĭ astfel de act înnaintea lor ca o sîngeroasă ofensă. Cînd, în anul următor, alt memoriŭ al episcopuluĭ veni să ceară hotărîrea care nu se dăduse în nobila aprindere a sufletelor viteze, a minților îmbogățite și întărite de cultură, acesta nu putu să fie cetit decît lăsîndu-se la o parte tot ce ar putea să pară o afirmație de egalitate omenească a Românilor față cu orĭ-și-cine. Apoĭ comisiunĭ, dezbaterĭ, proiecte și contraproiecte, pînă ce la urmă, în 1738, se votă în dietă o propunere, asupra căreia știm atîta că n'a putut să fie primită de clerul în folosul căruia se făcea (1).

În această parte, era vădit că nu se va face nimic, și nu numaĭ atuncĭ, în vremĭ de cugetare politică strîmtă, de închidere a castelor în ziduri înnalte de drepturĭ istorice, atît de puțin istorice, de multe orĭ, și ele, — dar pînă la sfîrșitul veaculuĭ, pîna la o nouă eră, și pînă în zilele noastre de libertate și lumină. Dar dreptatea pentru un popor nu izvorește din bunătatea dușmanilor înduioșațĭ prin plîngerĭ, ci din puterea conștiințiĭ sale proprĭĭ, care, după cum e vremea, spune cuvîntul care îndeamnă saŭ mișcă brațul care smulge înnapoĭ cele ce s'aŭ smuls.

Un popor se recunoaște numaĭ și se înțelege

(1) După «Walachische Union , Bunea.

la lumina culturiĭ sale. Fiind întăia oară la Viena, în 1731, Klein arătase nevoia să se întemeieze lîngă Scaunul său de episcop o călugărime, care să-l ajute în biserică, să-ĭ dea sprijinul pentru a-şĭ cerceta întinsa diocesă, să cucerească „prin cuvînt şi exemplu“ neamurĭ vecine şi să facă şcolĭ pentru fiiĭ Românilor de pretutindenĭ (1). În 1735, el vorbea de tipografia ce ar voi să capete iarăşĭ, pentru folosul legiĭ ca şi al neamuluĭ (2). În anul cînd trebui să piardă nădejdea căpătăriĭ prin dieta apăsătorilor a drepturilor politice, Klein desăvîrşia ceva care nu era maĭ puţin însemnat decît scopul pe care-l urmărise prin înfruntarea insultelor. La 11 August, Împăratul schimba domeniul vechiŭ al Făgăraşuluĭ şi al Gherleĭ cu acela al Blajuluĭ, unde fusese odată un castel al principilor ardelenĭ. Noile venitură trebuiaŭ să ţie, nu numaĭ pe episcop, ci pe vicariul care-ĭ servia, pe alţĭ opt călugărĭ, dintre carĭ doĭ profesorĭ, pe două zecĭ de învăţăceĭ şi pe treĭ tinerĭ, carĭ, avînd cunoştinţele pregătitoare, eraŭ să plece pentru a le desăvîrşi, la Roma (3). Înnălţarea mănăstiriĭ, înte-

(1) Nilles, p. 533.

(2) *Ibid.*, p. 529.

(3) *Ibid.*, p. 533 şi urm. La 14 Octombre 1737 (?) încă, aflăm pe Klein la Blaj, scriind unuĭ cardinal pentru «deplorabilis alumnorum nostrorum casus», trimişĭ înapoĭ de la Roma. Colecţia I. Bianu.

meiarea școlilor, aprinderea acestuĭ întăiŭ focar de lumină, fură de acum înnainte gînduri scumpe episcopuluĭ Inochentie.

Peste doĭ anĭ, muri Împăratul și, pe cînd războaie marĭ zguduiaŭ monarhia, pentru noĭ împrejurările își schimbaŭ întru cîtva fața.

Urmașul Împăratuluĭ mort fu o regină a Ungarieĭ, care se răzima, în greaua luptă ce se deschidea pentru dînsa, în mare parte pe sentimentele de credință ale poporuluĭ maghiar. În ceĭ d'întăiŭ anĭ de primejdie aĭ Marieĭ-Tereseĭ puteaŭ răzbate și maĭ greŭ decît pe vremea luĭ Carol al VI-lea cererĭ carĭ țintiaŭ să schimbe în folosul unuĭ popor încă fără îndreptare sigură și conștiință de sine pronunțată o veche orînduială de Stat pentru care eraŭ gata să aducă cele maĭ scumpe jertfe popoare deprinse a porunci și stăpîni.

Încă în 1741 se ținu în Ardeal o dietă, cea d'întăiŭ din noua eră de privilegiĭ respectate, care dietă alese o deputație spre a se înfățișa cu cererĭ înnaintea „Crăiesiĭ“ venite la Pressburg pentru a-și povesti nenorocirile. Vlădica avea de gînd să vie și el să se amestece în mulțimea celor ce aveaŭ o plîngere de adus, dar fu oprit de boală de a maĭ cerși odată la uși ce nu se puteaŭ deschide pentru ceĭ slabĭ și dușmăniță.

În curînd îĭ veni de la Curte decretul care

numia ca teolog pe Iesuitul Iosif Balogh. La asemenea prilej se aduna un sobor, care făcea nouluĭ „reverend părinte“ anume cererĭ de cîrmuire blîndă și fără înnoiturĭ. În 1739, cînd predecesorul luĭ Balogh îșĭ luase în primire dregătoria, se arătase și dorința ca diploma din 1701, care întemeiase această instituție de supraveghere și asigurare, să fie cunoscută în original de clerul unit (1). Acum, în 1742, protopopiĭ se adunară iarășĭ, luară măsurile obișnuite și, împreună cu dînsele, alte cîte-va care interesează din deosebite puncte de vedere. Într'un timp cînd se respingeaŭ toate cererile de drepturĭ pentru preotul român prin învinuirea că el n'are cunoștințele și purtarea ce se pot cere de la un om al bisericiĭ, se hotărî de acest sobor cumpărarea de „catechizmușurĭ“ în toate satele și răspîndirea in popor a povețelor din ele, păstrarea portuluĭ deosebit pentru preoțĭ, cercetarea lor de către protopopĭ, ținerea de registre la bisericĭ, etc. Vechia bănuială cu privire la situația adevărată a teologuluĭ potrivit cu diploma leopoldină din 1701 apare iarășĭ, alăturĭ cu dorința nouă ca să se împiedece trecerea de la ritul grec al Bisericiĭ catolice din provincie la cel latin (2).

(1) Nilles, p. 544 și urm.
(2) Moldovanu, II, p. 146 și urm.

Urmă dieta nouă, căreia Klein, care asistă la lucrările eĭ, n'avea nimic să-ĭ spuie, după încercările din trecut. El plecă de aicĭ la Curte pentru ca să cerce dispoșițiile miniștrilor ce încunjuraŭ pe tînăra stăpînitoare, de la care așteptaŭ mulțămire atîtea interese protivnice.

Ce a vorbit la Curte, știm printr'un act care adună la un loc cele cuprinse în jalbele anterioare. Era maĭ „obraznic“ data aceasta decît orĭ-cînd, cerînd prin „umilite rugăciunĭ“ lucrurĭ marĭ și înnalte: Să se aducă la îndeplinire diplomele luĭ Leopold, să se recunoască Uniții ca „fiĭ aĭ patrieĭ“ fără deosebire din ceĭ-l'alțĭ și să se facă parte și Românilor cu însușirĭ în guvernul țărĭĭ, care fusese statornicit pentru administrația Ardealuluĭ în 1713 (1), să se dea și popilor românĭ o „porție canonică“ de care se bucură pastoriĭ ereticilor, să nu se apese țărănimea cu birurĭ nepotrivite cu bogăția eĭ, să se stabilească după dreptate și omenie sarcinile datorite domnilor, scăzînd munca pentru stăpînĭĭ pămîntuluĭ la singure două zile pe săptămînă. Și. pentru ca să se asigure cele dobîndite, să se creeze o a patra nație din acest popor, „care, nu numaĭ că e cu mult cel maĭ vechiŭ dar e și cel maĭ mare în număr“ (2). Iar, maĭ

(1) Felmer, *Primæ lineæ historiæ transilvanæ*, ed. Eder, Sibiiu-Cluj, p. 273.

(2) Nilles, pp. 518-9.

pe urmă, el se lămuri și mai mult, adăugînd că e de nevoie pentru ca dreptatea să se facă în sfîrșit, ca el să nu fie singurul unit în dietă, ci împreună cu dînsul să se afle acolo ceĭ doĭ vicarĭ aĭ săĭ, notarul și teologul. În guvern fiind atîția necatolicĭ și catolicĭĭ fiind Ungurĭ, adecă dușmanĭ, să i se acorde luĭ, și urmașilor săĭ după dînsul, situația de consilierĭ de guvern (1).

Cererea trecu în cercetarea uneĭ Cancelariĭ, cea de Curte, și apoĭ ajunse în mînile judecătorilor competenți din Cancelaria ardeleană, pe cînd Vlădica rămînea la Viena, în lipsa Împărătesiĭ, dusă pentru încoronare. Dintr'o parte și din alta, veni respingerea, care se deosebea de a Statelor ardelene, cărora li se făcuse aceleași arătărĭ, numaĭ prin cuviința administrativă a formeĭ și prin șiretenia meșteșugită a dovezilor aduse. În lucrurile micĭ se ceda, saŭ aproape; în cele marĭ, „politice", de la care atîrnaŭ, în fond, și cele d'întăiŭ, nu se încuviința nimic. Prea mulți Uniți în dietă ar turbura echilibrul religios și ar ridica pe necatolicĭ în potriva Curțiĭ; în guvern, pentru a se îngriji părinteșteș de Românĭ uniți, singurĭĭ carĭ existaŭ pentru cercurile *Beamterilor*, sînt atîtea inimĭ bune și spirite nepărtinitoare, toțĭ tovarășiĭ de credință

(1) Traducere românească a cererilor, cu răspunsul și contra-răspunsul, în Bunea, p. 65 și urm.

din poporul prigonitor; incorporarea celor ce se țin de Unire la națiile recunoscute nu se poate face, pentru că ar sărăci țara, represintată prin bielșugul trufaș al nemeșilor și înfloritorul egoism al Sașilor; cele două zile pe săptămînă sînt contra unor hotărîrĭ împărătești și ar fi o ispită pentru iobagiĭ de alt sînge, carĭ ar cere aceleași lucrurĭ. Iar, cît despre temeiul de căpetenie al reclamațiilor românești, Leopoldina a doua, se aduse înnainte că originalul nu i s'a putut afla, că ea n'a fost aprobată de vre-o dietă, și că prin urmare pentru țara care face legile în folosul său, e ca și cum n'ar fi fost dată nicĭ odată pentru a face din Românĭ, coborîțĭ în rîndul vitelor de plug, oamenĭ (1).

Ministriĭ Marieĭ-Tereseĭ fură convinșĭ de aceste argumente, și, la 9 Septembre, suverana, „Crăiasa", dădea cît credea că se cuvine supușilor săĭ din cîmpiile și munțiĭ depărtatuluĭ Ardeal, pănă unde nu vedeaŭ bine ceĭ maĭ duioșĭ ochĭ de „maică". Cîte-va scutirĭ neîndestulătoare pentru preoțĭ, voia ca și nobiliĭ românĭ să poată avea dregătorie, dacă se vor găsi capabilĭ de către aceia ce aveaŭ interes să-ĭ răspingă, și porunca de a se căuta diploma din 1701, pentru ca, în casul cînd s'ar găsi, guvernul ardelean să sfătuiască ce se

(1) Bunea, *l. c.* Cf. protestarea făcută în *Dieta din 1703* contra diplomeĭ, în Nilles, p. 512.

opune la aducerea ei la îndeplinire, adecă nevoile și patimile acelor din carî se alcătuia zisul guvern (1). Se recomanda episcopuluĭ, la sfîrșit, să nu maĭ supere Curtea cu înfățișarea luĭ, ci să-șĭ trateze afacerile printr'un agent, rămîind să vie cu voia guvernuluĭ, numaĭ în împrejurările de tot grele.

În zadar se făcuse decĭ călduroasele rugăminți. se făgăduise întărirea solemnă a Uniriĭ, se pusese în perspectivă chiar darul unuĭ regiment de Românĭ carĭ să lupte în depărtărĭ pentru mărirea și numele bun al Împărățieĭ (2). Curtea nu putea să dea maĭ mult și îndrăznia abia să propuie și atîta strașnicilor apărătorĭ aĭ drepturilor nedrepte, carĭ păziaŭ în Ardeal idoliĭ de diplome din alte epocĭ. Indignarea luĭ Klein nu-ĭ folosi maĭ mult decît îngenunchiarea înnaintea tronuluĭ: când vorbi de osînda neamuluĭ săŭ tratat maĭ răŭ decît Evreiĭ, carĭ aŭ, așa cum sînt, averea, libertatea și cîrmuirea prin eĭ înșișĭ în afacerile luĭ particulare, mariĭ conțipiștĭ vor fi ridicat din umerĭ la auzul acestuĭ mișcător glas de adevăr cuprins în cuvinte latinești răŭ orînduite (3).

O dietă se adună încă în iarnă. I se înfățișă

(1) Nilles, p. 548 și urm.
(2) Bunea, p. 62; Hurmuzaki, VI, pp. 569-70.
(3) *Ibid.*, pp. 567-9, No. CCCXIV

noua hotărîre a suveraneĭ, dar ea nu fu adusă în discuție, fără să fim bine lămuriți în această privință. Maria-Teresa, care fusese lămurită să nu creadă în autenticitatea și valoarea legală a diplomeĭ din 1701, n'avuse de ce să nu recunoască pe cea din 1699; dar întărirea eĭ produse nemulțumirĭ între privilegiațĭ, carĭ alergară la mijlocul cel maĭ practic de zădărnicire: la amînarea până la o amînare viitoare. Erau unele legĭ de prefăcut după starea nouă a lucrurilor în Ardeal, unde se introdusese, cu Austriacĭĭ, o mulțime de factorĭ necunoscuțĭ în trecut. În două articole se puneau pe aceiașĭ treaptă episcopia catolică și supușiĭ eĭ de orĭ-ce stare cu episcopia unită și ceĭ ce atîrnau de dînsa. Gîndindu-se maĭ bine, Statele întoarseră redacția ast-fel, în cît drepturĭ veneau numaĭ pentru nobiliĭ românĭ, iar o creștere a situațieĭ economice era oprită pentru episcopia românească (1). În acelașĭ timp se trimiteau la Curte ca o îndreptățire ocărĭ grosolane în potriva „Valachilor" vagabonzĭ, trădătorĭ, sălbatecĭ, primițĭ în țara, unde venise, unul cîte unul, numaĭ pentru că se cereau brațe pentru cîmpiĭ ce de multă vreme nu se maĭ lucrau (2).

Ce putea face în aceste împrejurărĭ cel maĭ

(1) V. Bunea și plîngerile luĭ Klein, în volumul citat din Hurmuzaki, an. 1744.

(2) Hurmuzaki, *l. c.*

răbdător dintre oameni? Să amîne deslegarea greleĭ întrebărĭ politice, pănă ce poporul nostru va fi în stare să se impuie prin cultură și organisare? S'a găsit cine să recomande aceasta (1), dar pentru Românii din vremea luĭ Klein era ceva care-ĭ îndemna înnainte, către cucerirea fără zăbavă a drepturilor: amintirea împrejurărilor în care s'a făcut Unirea și siguranța că în acte ce li s'aŭ dat de un Împărat, stăpînitor al țării, se cuprinde ceia ce doriaŭ eĭ să aibă. Și credeaŭ, în naivitatea lor de oameni simpli, că la urmă va trebui ca tot voința împărătească să fie maĭ puternică decît îndărătnicia supușilor interesați. Lucrul pornise de la „Împărăție", se dezvoltase prin „Împărăție", și acuma ea trebuia să-l ducă la capăt bun, la ținta pe care o arătase.

Klein nu vedea lanțurile nevoiĭ care prindeaŭ mînile Crăiesiĭ, căcĭ, dacă le-ar fi văzut, ar fi lăsat orĭ-ce nădejde din această parte și ar fi sfătuit pe aĭ luĭ să lupte, supt altă cĭpetenie, cu alte arme, pe alt cîmp de bătae, unde din sîngele vărsat încolțește dreptatea. I se părea că e numaĭ o rea voință, care poate fi învinsă.

Și altă dată vorbise el de primejdia ce ar amenința Unirea dacă așteptările Românilor ce se țin de dînsa ar fi înșelate. Acum se părea că poate vorbi maĭ tare. Credința veche se întărise,

(1) Höchsmann, în *Arch. für siebenbürgische Landeskunde,* XVI.

în adevăr, la hotarele provincieĭ. Oltenia se pierduse prin pacea de la Belgrad și Scaunul din Rîmnic se alipise iarășĭ de Mitropolia bucureșteană. La Apus, Patriarhia sîrbească, strămutată la Belgrad, se înnălța necontenit ca prestigiŭ și se amesteca în lucrurĭ „pravoslavnice“ tot maĭ depărtate. Vlădiciĭ Ienopoleĭ, din Arad, lucraŭ pentru câștigarea din noŭ a locuitorilor din satele de peste Mureș, și prin 1730 40 câștigul lor de suflete în aceste părțĭ nu se putea tăgădui (1). Încă înnainte de desființarea granițeĭ împărătești a Oltuluĭ, cu prilejul uneĭ vacanțe a Scaunuluĭ Rîmnicean, relațiĭ se legase între țara Bârseĭ, ce nu voia să audă de Unire, și Biserica Sîrbilor. Scrisorĭ, deputațiĭ, stăruințĭ, sosirea în Brașov a episcopuluĭ Nicanor Meletievicĭ, fost de Cruședol, care făcu aci un protopop și strînse o sută de galbenĭ pentru regimentul impus de la Viena Patriarhieĭ (2). În Bihor, Româniĭ luase chiar armele pentru a întoarce la vechia credință pe ceĭ nehotărîțĭ, și abia în 1736 se ajunse la dobândirea uneĭ părțĭ din pagubă (3).

În 1743, se crezu că granița Ardealuluĭ poate fi trecută alt-fel decât printr'un Vlădică venit

---

(1) V. Iorga, *Studiĭ și Doc.*, IV, pp. 83—4.

(2) *Ist. besér. Șchéilor*, pp. 131—2 și urm; Herrmann, I, p. 193 și urm.; Stinghe, *Doc.*, pp. 173, 188 și urm.

(3) Nilles, pp. 525—6. Cf Ardelean, *Ist. dieceseĭ Oradeĭ-Marĭ*, II, pp. 23—5.

pe furiș, cu un scop de milostenii. Cu pașapoarte de prelați sîrbi, un călugăr bosniac veni, încunjurat de o mare faimă de sfînt, în părțile Dobrei și Orăștiei, supt cuvînt că pe acolo e drumul în Ierusalim, unde mai fusese odată pe o cale ceva mai scurtă. Mulțimii ce i se grămadea înnainte, în sunetul clopotelor, îi vorbia de minuni, de cinstea ce i fac lui, umilul Visarion, puternicii lumii, dar mai ales de nevoia ca ori-cine ține la sufletul său să lase o lege care încurcă mințile în viață și nu dă, după moarte, mîntuirea, Întărind între ei simpli desprețul, groaza pentru „Letini", călcătorii de posturi, el izbuti și porni o puternică mișcare, pînă ce puterea laică îi opri drumul de triumfător (1).

Klein era la dietă, cînd „Sfîntul" fu prins, și el dădu ochii cu dînsul; dar nici acum, nici pe urmă nu fu prea aspru cu acest propovăduitor al Credinții vechi. Pe cînd dușmanii Românilor se folosiau de acest incident pentru ca să proclame înstrăinarea de Unire a întreguluĭ neam nesigur, episcopul crezu că acest exemplu poate servi la Viena ca să se arate la ce duce neținerea în seamă a făgăduelilor și aducerea la desnădejde prin zăbăvile neputinții sau ale viclenieĭ.

Un ordin împărătesc îl chemase la Curte pentru

(1) Asupra luĭ Visarion Sarai s'a scris o monografie specială de d-l Bogdan-Duica, la 1896.

a da lămuriri în privința aventurii lui Visarion. El se folosi de această călătorie pentru care nu-l mai putea mustra nimeni. Înnainte de plecare, strînse un sobor, în Iunie 1744, și, pe lângă întrebările în privința stăruinților ce mai sînt de făcut și cheltuelilor ce trebuie să aducă, el vorbi, aprins, despre piedica teologului, ce-i căzuse sarcină și ca întreținere, despre zădărnicia rugăminților și despre acea răzbunare ce ar fi pentru Românii înșelați părăsirea Unirii.

Guvernul, teologul aflară cu o bucurie deosebită aceste spuse mînioase saŭ prefăcute. Tăria Românilor pînă acum era și în credința lor nebănuită față de Casa Domnitoare și în legătura lor cu catolicismul. Se dădu de veste la Viena că lucrurile s'aŭ schimbat și, cînd episcopul fu adus pentru lămuriri înnaintea unei comisiuni de cercetare, el prinse bănuiala asupra scopurilor ce se avea cu dînsul și, făcîndu-se a pleca într'un pelerinagiŭ, fugi.

Fugi la Roma. Aicĭ, credea el, va fi dreptatea, pe care n'o descoperise la Viena. Căcĭ de ființa acesteĭ dreptățĭ era încredințat ca de ființa luĭ Dumnezeŭ, în numele căruia păstoria sufletele

Pînă acum, în forma cea nouă a lupteĭ lor pentru dreptate, Românii de peste munți își că-

(1) V. Bunea și broșura d-luĭ Gh Bogdan-Duică despre procesul luĭ Klein.

pătase făgăduinți îndată uitate, diplome ce nu se puteaŭ aduce la îndeplinire și prietenĭ, carĭ dispăruseră. Eĭ nu avuse încă pentru a se mîndri cu dînșiĭ și a-ĭ urma, în silințile și suferința lor, apostolĭ carĭ să mărturisească prin patimile lor adevărul causeĭ, și jertfa acestor mărturisitorĭ e un preț de răscumpărare pentru ca, îndată saŭ maĭ tîrziŭ, dreptatea să fie recunoscută. Însemnătatea cea mare a luĭ Inochentie Klein stă, maĭ mult decît în tulburata sa păstorie, în prigonirea ce a îndurat-o pentru Biserica și poporul săŭ.

Cînd ținea piept celor mulțĭ, puternicĭ și bogațĭ, carĭ știaŭ latinește maĭ bine de cît dînsul, batjocura de care era acoperit fiind-că se încumetase a zgudui stîlpiĭ pe carĭ se răzima o stare de lucrurĭ, pe atît de legală, pe cît de nelegiuită, va fi cutremurat de revoltă, va fi aprins pentru răzbunare și pe alțiĭ decît ființa luĭ batjocorită și se va fi vorbit prin sate de Vlădica Uniților și fruntașul Românilor care le apără nevoia tuturora înnaintea celor ce nu voiaŭ să știe de dînsa.

Cînd însă el plecă, la Viena judecățiĭ și la Roma pribegicĭ veșnice, se săvîrși în mulțimea necărturarilor actul recunoașteriĭ luĭ depline. Cînd el nu se maĭ întoarse și se știu cine-l oprește, și pentru ce vinovăție, începu să se pregătească revolta, ce avu urmările pe carĭ de atîta timp

le vestiaŭ aceia ce vedeaŭ limpede în viitor.

O bucată de timp, el nu înteți nemulțămirea pe care știa bine că o va aduce purtarea Curții față de dînsul. În 1745, anul de după fugă, el se înfățișează încă numaĭ ca un tînguitor care crede în folosul tînguirilor sale. Socotind că din Roma căpetenieĭ sale bisericești el va fi auzit maĭ bine decît dintr'o anticameră ministerială, dintr'o odaie de cercetare saŭ din fundul uneĭ temniți, unde s'ar fi putut să se coboare, rămînînd, — el vorbi din noŭ despre reformele ce se impun. Ceru iarăși îndeplinirea celor două diplome ce răsplătiseră Unirea, înlăturarea teologuluĭ din economia domeniuluĭ episcopal, alegerea luĭ dintre ceĭ de ritul unit, numirea unuĭ nobil cu trecere ca ocrotitor al Bisericiĭ sale. Amintia Împărăteseĭ, cu prilejul uneĭ bucuriĭ de familie, că prin glasul săŭ vorbesc o sută de miĭ de familiĭ credincioase Caseĭ domnitoare și că ea datorește altora îndurarea de care, în timpurĭ grele, Dumnezeŭ a fost darnic față de dînsa (1).

La Viena însă afacerea luĭ era încheiată: cu acest răzvrătitor împotriva nedreptății tolerate de Stat, nu maĭ voia nimenĭ să aibă a face. Cînd află aceasta și se încredință de zădărnicia silințelor sale, bănuielĭ i se iviră în minte în pri-

---

(1) Bunea, *l. c.*, p. 180, No. 2; *Foaia Besericească* din Blaj, 1888, No. 11, 13.

vința celor cari-l așezaseră ast-fel pe lîngă ceĭ puternicĭ. Înnainte de toate, i se părea că descopere acțiunea Iesuiților, carĭ se oploșise în veniturile teologuluĭ și nu voiaŭ să fie scoșĭ din ele. Și, fiind așa cum era, grabnic la faptă, el nu se sfiĭ să alerge de odată la cel maĭ puternic mijloc de intimidare și pedeapsă, la excomunicare.

Prin actul de excomunicare a teologuluĭ Balogh, el arăta, la 12 Novembre 1746, cum s'a furișat supraveghetorul străin în Biserica unită a Românilor, cum s'a instalat în averea eĭ, cum a țesut mreje, în care, pe timpul noviciatuluĭ, și el era să cadă, cum a căutat să oprească numaĭ pentru dînsul numirile și să facă el singur legile, cum încercase a lega reședința protopopilor de locurile de așezare ale Ordinuluĭ, cum întemnițase preoțĭ și se sîrguise a știrbi drepturile episcopuluĭ. În scrisoarea din 19 către episcopul de rit roman el vorbește de „îndrăzneala Iesuiților“, carĭ căutase a pune intrigĭ între dînsul și „principiĭ pămîntuluĭ și Statele regatuluĭ“, despre „învinuirea calomnioasă de necredință și nu știŭ care alte păcate“ ce i-aŭ adus înnaintea Curțiĭ (1). Folosindu-se de faptul că a doua diplo-

(1) Iesuitarum praesumpta temeritas et maior scandali abominatio qua inter principes terrae, etc.; qua apud Augustam Aulam contra me disgratiam provocant calumniosa infidelitatis et nescitur quorum delic-

mă leopoldină e pusă la îndoială, eĭ, Iesuiţiĭ, cearcă să înşele o partidă şi pe cealaltă: făgăduindu-ĭ, pe de o parte, că vor face-o a fi primită, „dacă mă voiŭ învoi cu scopurile lor nedrepte şi nepioase“ (1), iar, pe de alta, stînd la vorbă cu Statele pentru desăvîrşita eĭ înlăturare. „Aŭ nu este aceasta şireata semănare de zizaniĭ pe care Sfînta Scriptură o osîndeşte? Nu e un chip de înşelare vrednică de pedeapsă? Şi ciuma şoaptelor de şarpe?“ (2).

Dar nu i se părea luĭ Klein, care, în sărăcia şi supărările luĭ, îşĭ iscălia scrisorile „tristul tăŭ părinte“ *moestus pater* — că teologul fusese singurul care-ĭ pregătise peirea şi acum îl împiedeca să se ridice dintr'însa. Vicariul săŭ Petru Pavel Aron era un om despre care se poate spune mult bine: un cleric curat în credinţa şi în viaţa sa, trăind aşa cît să i se ţie numaĭ su-

torum accusatione *Copia epistolae ab Illustrissimo domino barone Klein, graeci ritus episcopo fogarasiensi, Roma, 19 Novembris die, ad me episcopum Transylvaniae datae;* Budapesta, Bibl. Universitaţii, Col. Pray, XXVIII, p. 317 şi urm. Urmeaza decretul de excomunicare.

(1) Si eorum iniquis et impiis intentionibus acquievero.

(2) Urmează rugăciunea răspîndiriĭ actuluĭ de excomunicare şi liberăriĭ unor prinşĭ închişĭ: aliquot iam annis saecularibus publicis carceribus indigne maceratos graeci ritus presbyteros. Cf. Bunea, *l. c.*, p. 213.

fletul într'însul, hrănindu-se din „legume cu ceva uleiŭ de in“; ca episcop, el împărția pe cheltuiala sa pîne la peste treĭ sute de școlarĭ sărmanĭ și nu se cruța străbătînd țara pentru întemeiarea și întărirea legiĭ pe care o înfățișa (1). Era și un bun Român: supt cîrmuirea luĭ și-aŭ început roditoarea activitate școala blăjeană și seminariul, a căruĭ deschidere apropiată o vestea el cu atîta bucurie la 1758 (2). Își iubia poporul, și-l durea și pe dînsul de durerile acestuĭ neam al săŭ. „Este“, scria el într'un rînd la Roma, „un popor numeros, rămășițe ale luĭ Traian și Adrian, cum spune istoria, pentru care se și numesc pe sine *Românĭ* saŭ Romanĭ pînă în ziua de astăzĭ. Vorba li este latină și foarte asemenea cu cea italienească. Din fire sînt foarte blînzĭ și aplecațĭ la orĭ-ce meșteșugurĭ saŭ științĭ, la viținĭ ca și la pietate. Dar pînă acum eĭ

(1) Scrisoare a dascăluluĭ școlilor inferioare din Blaj Lásslo, 20 Novembre 1760; în Colecția d-luĭ I. Bianu, după originalul în Arch. Propagandeĭ. V. și mărturia luĭ Samuil Klein, în Iorga, *Ist. lit. rom.*, II, p. 163.

(2) Blaj, 7 Iunie 1758; scrisoarea către Propagandă: seminariul va cuprinde, spune el, șeaptezecĭ-optzecĭ de elevĭ și se va deschide în anul următor. Într'o altă scrisoare din colecția Bianu — din 19 Iulie 1763 — el cere știrĭ dacă în adevăr s'a creat la o școală catolică din Neapole un stipendiŭ pentru «Românĭ, fiind-că ar trimite cine să învețe acolo ca să-ĭ fie apoĭ profesor la Seminariŭ.

aŭ fost cu totul părăsiți și desprețuiți chiar de popoarele care-ĭ stăpînesc, și de ereticĭ. De aceia sînt și foarte aspri și fără știință de carte. Sînt aproape striviți de greutățile Cîrmuiriĭ și ale domnilor, ca fiiĭ luĭ Iacob în Egipet. cum se cetește numaĭ pe aceste timpurĭ că ar fi locuitoriĭ Paraguayuluĭ saŭ aĭ Brasilieĭ" (1).

Dar în acest călugăr fără milă pentru dînsul, în acest iubitor de lumina sufletuluĭ și în acest fiŭ adevărat al țărănimiĭ românești din Ardeal, se luptă ambiția de a stăpîni, și ast-fel el se alunecă a spune cuvinte rele, nedrepte, despre luptătorul învins, care nu voia încă să-și plece fruntea. În starea de suflet a luĭ Klein, el nu

(1) «Populus innumerus... Traiani quondam, ut annales referunt, et Adriani reliquiae; unde etiam Romini seu Romani nunc quoque proprio nuncupentur vocabulo... Valerius Vlaccus, Traiani dux, etc. Idiomate utuntur latino, et italico perquam affini... Genio admodum dociles ad quaeque, seu artes, sive scientias, ad vitia item et pietatem suapte natura proni et plane proclives. Ast hactenus penitus neglecti, contempti item a praevalentibus nationibus et haereticis, atque despecti, et idcirco etiam rudes admodum et idiotae. Publicis privatisque oneribus ad instar filiorum Iacobi in Aegypto propemodum oppressi, quibus consimiles praesenti aevo nonnisi in provinciis Paraquariae et Brassiliae reperiri in Sanctitatis Vestrae bullario const. 38... leguntur ; către Papă; Blaj, 15 Septembre 1756. După o copie aflătoare în Bibl. Batthyányi din Alba-Iulia, a originaluluĭ din *Bibl. Casanatense* din Roma.

putea să-şĭ stăpînească amărăciunea, gîndindu-se la nevoile Bisericiĭ şi la judecata lumiĭ. Unirea însăşĭ, cînd i se vădise zădărnicia pentru binele neamuluĭ întreg, i se înstrăinase oare-cum de inimă: „Acest Scaun al mieŭ a fost archiepiscopal", scrie el în 1747, „şi s'a făcut episcopal numaĭ. Ce folos are decĭ Biserica mea?"

El mustră întăiŭ cu cuvinte grele pe cine i se părea că greşise pentru a-l înlocui pe dînsul, apoĭ, peste cîte-va lunĭ, excomunicarea căzu şi asupra vicariuluĭ necredincios, la 25 August 1747 (1). În sinodul din 19 Octombre, noul vicariŭ, Nicolae din Balomir, ceti decretul care înlătura pentru popor, dacă nu pentru cîrmuire, pe Aron din situaţia luĭ de pînă atuncĭ (2).

Atît maĭ trebuia pentru ca mişcarea împotriva Uniriĭ să isbucnească în părţile unde pînă atuncĭ ea arsese înnăbuşit. Încă din 1745 tulburărĭ urmează plecăriĭ luĭ Klein (3). Curtea luă măsurĭ ca să preîntîmpine o răscoală maĭ întinsă şi maĭ serioasă: pe de o parte, ea aduse la îndeplinire

---

(1) Cf. scrisoarea din Iunie, în Nilles, p. 586, şi p. 592. Actul de excomunicare e menţionat în Bunea, *l. c.*, p. 213 n. 1: el n'a fost publicat după acest protocol din Oradea.

(2) Nilles, p. 213 şi urm., p. 223. Cf. raportul către Propagandă al celor treĭ călugărĭ tinerĭ, întorşĭ din Roma: Maior, Caliani şi Cotore.

(3) Bunea, *l. c.*, p. 191 şi urm.

unele din dorințele episcopului înstrăinat, și anume în ceia ce privește ocrotitorul Bisericiĭ unite, unele drepturĭ pentru clerul eĭ, grăbirea școlilor și tipografieĭ (1). Pe de altă parte, episcopul de Maramureș, Olsawszki, pe care-l sfintise Klein, veni cu o pompă deosebită ca să cerceteze sentimentele Românilor, să li dea sfaturĭ și să propue măsurile ce ar fi bine să se ieie (2). Pentru a asigura pe ceĭ cu frică, se declară, în sfîrșit, că Împărăteasa nu dorește a face catolicĭ și în ceia ce privește formele și ierarchia pe supușiĭ săĭ de rit grecesc, dar uniți cu Scaunul Roman (3).

Cu așa de puțin însă nu se puteaŭ liniști spiritele, maĭ ales că aducerea înapoĭ a luĭ Klein, care se recomandase de toată lumea, se părea celor de la Curte cu neputință. Treĭ tineri abia întorșĭ de la Roma: Grigore Maior, Caliani și Cotore, scriŭ Propagandeĭ, de supt aripele căreia plecase abia, în acest an 1747, și mărturisesc fără reserve adevărata situație religioasă a Românilor. Poporul, spun eĭ, rămas „ca oile fără păstor", se pierde pentru Unirea așa de greŭ întemeiată. „Cancelișticĭ camerali merg ici și colo prin țară, întrebîndu-ĭ pe țăranĭ despre Unire; ĭi duc cu sila la Biserică și, dacă nu merg, ĭi

(1) Bunea, pp. 190, 202-3.
(2) Bunea, p. 193; Nilles, p. 572 și urm.
(3) Nilles, pp. 574-6.

pedepsesc tare, în tot chipul, și eĭ nu știŭ să spuie alta decît: *Episcopul nostru, Episcopul nostru!* și alt nimic. Așa strigă aicĭ, așa pretutindenĭ, trimițînd pe cine-ĭ întreabă, la sosirea episcopuluĭ lor și la ce-ĭ va învăța el: Noĭ, spun eĭ, în toate-l vom crede pe dînsul (1)." Cînd, în ținutul Bistrițeĭ, uniĭ dregătorĭ din partea loculuĭ, sfătuițĭ de cîrmuirea ardeleană, puseră soroc de opt zile sătenilor pentru ca să lămurească dacă țin cu bucurie și primesc cele patru puncte, spuindu-le anume, eĭ treceaŭ peste munțĭ, în Moldova, înnainte de a se împlini săptămîna de îngăduială. În *Fundul regal*, pe pămîntul stăpînit de Sașĭ, pastoriĭ, folosindu-se de împrejurărĭ, spuneaŭ, ca la Sas-Sebeș, vecinilor lor românĭ să-șĭ ia lumea în cîmp, lăsînd ast-fel în urmă cîmpul, pentru că, „dacă nu se unesc, vor veni asupra lor Nemțiĭ și-ĭ vor prinde și-ĭ vor tăia în bucățĭ pe toțĭ" (2). Crucĭ se ridicaŭ pe cîm-

---

(1) Girano gli cancellisti cameratici di quà, di là, per paese, domandandogli intorno all' Unione: gli menano per forza alla chiesa e, se non vanno, gli multano in ogni modo, fortemente; e questi non san' altro, *uno ore* tutti questi: *Episcopu nostru, Episcopu nostru*, et altro niente. Così gridano quì, così dapertutto, rileggandosi alla sola venuta del loro vescovo. Ciò che lui insegnerà, noi, — dicono - - tutto il crederemo. Scrisoare din Blaj, 29 Octombre 1747, în Colecția Bianu.

(2) Con dire che gl'abbian detto gli Sassoni missio-

puri, însemnîndu-se pe dînsele amintirea „sfîntului“ Visarion, deșteptătorul conștiinților adormite (1).

În anul următor, pentru a nu se atîța și mai mult Românii îndîrjiți împotriva legii fără episcop și cu catane, se țin un sinod de informație, pe care-l presidă, nu Aron cel excomunicat, nici fugarul Balomir, ci Olsawszki din Muncaciu, care era bine privit în Ardeal de cînd cu întăia lui călătorie. Se alcătui aici un memoriu, și se alese, ca să-l ducă la Viena, Caliani și Maior, cei doi tineri învățați, împreună cu un protopop. Spuind unde au ajuns Românii ce nu mai voiesc Unirea și nu au preoți, — să se împărtășască între sine cu pîne întinsă în vin sau în apă și cu... ciupercile pădurii, — ei cerură unele drepturi pentru cler și favoarea de a se da voie lui Klein să se întoarcă în eparchia lui ruinată (2). În afară de aceasta însă, soborul din 1748 își însușia toate reclamațiile episcopului pe care-l doria: o a patra natie pentru Români, titlul de consilier al guvernului pentru căpetenia Bisericii

narii di Sassebes che, se non saranno uniti, verrano sopra di loro i Tedeschi e gli taglieranno tutti a pezzi. Scrisoarea citată.

(1) «Haec sancta ac salutifera crux erecta est tempore divi Besarion, quando prophetavit. V. și *Foaia besear.*, *l. c.*, p. 245.

(2) Bunea, pp. 245-6 și *Apendicele*-i, I.

unite, represintarea eĭ în dietă şi primirea în funcţiĭ a credincioşilor Uniriĭ. Încă la 10 Maiŭ 1749, deputaţiĭ eraŭ la Viena şi, plîngînd pe poporul lor, „părăsit şi nimicit aproape“, eĭ se arătaŭ nemulţămiţĭ de zăbava răspunsuluĭ, cît şi de nehotărîrea luĭ Klein, în sama căruia puneaŭ rămasul luĭ la Roma (1).

În acest timp, partisaniĭ legiĭ vechĭ cîştigaŭ tot maĭ mult teren faţă de Biserica duşmană, slăbită din atîtea motive. Balomir trecu la Curtea Domnuluĭ muntean, unde făcu o bună impresie, prin statura luĭ înnaltă şi cunoştinţa-ĭ de latineşte. Dacă un trecător principe din vremea Fanarioţilor nu putea îndrăzni să primească o ofertă ca aceia de a se strămuta dincoace, de pe pămîntul împărătesc, 16.000 de Romînĭ ce voiaŭ să rămîe „pravoslavnicĭ“ (2), pe calea aceasta a ţărilor de la Dunăre se ajungea la o altă Împărăţie, unde toate se preţuiaŭ după rîvna pentru „pravoslavia“ luĭ Visarion „sfîntul“. Balomir merse la Ţarina Elisaveta, şi ambasadorul rusesc la Viena primi îndată instrucţiĭ să vorbească cuĭ se cuvine pentru a fi lăsaţĭ în pace aceĭ carĭ nu vreaŭ să se închine alt-fel de cum aŭ apucat de la părinţĭ (3).

(1) «Codest' abbandonato e già perito popolo... Nè cosa mai pensi o voglia anco Monsignor Klein capir potiamo.» Copiile d-luĭ I. Bianu.

(2) Nilles, p. 598 saŭ Hurmuzaki, VII.

(3) Bunea, p. 248 şi urm.

În 1751, Maiŭ, obosit de luptă şi ispitit a-şĭ petrece în liniște bătrînețele, Inochentie Klein îşĭ părăsia Scaunul, pentru „boală“. În August, se poruncia strîngerea sinoduluĭ de alegere, care ar fi trebuit, după părerea Curțiĭ, să aleagă pe Olsawszki. Dar protopopiĭ adunați înfățișară Împărățieĭ pe Aron şi pe ceĭ doĭ tinerĭ deputați din 1748. Cel d'intăĭ fu preferat, pentru vrîsta ca şi pentru serviciile sale politice (1). Într'o scrisoare din 29 Octombre 1754, el pretinde că a sosit în mijlocul bucurieĭ tuturor celor carĭ, cu cîți-va anĭ în urmă, se depărtase cu groază de acela pe care-l isolase între aĭ săĭ excomunicarea (2).

Pe cînd Aron îşĭ căuta de școlile luĭ înfloritoare, de călugăriĭ luĭ nesupuşĭ (3), de boala luĭ (4),

(1) Bunea, p. 294 şi urm., 299 şi urm.; Hurmuzaki, *Fragmente*, II, pp. 129-31,—maĭ mult după Samuil Klein, în Cipariŭ, *Acte şi fragm.*

(2) Con giubilo universale della Chiesa e con piena contentezza de' poveri sitibondi diocesani e sensibile loro confermazione nella Santa Fede Cattolica.» Asupra episcopatuluĭ luĭ Petru Aron stă să apară o nouă lucrare a păr. canonic Augustin Bunea, lucrare de la care sîntem în drept a aştepta o reînnoire a subiectuluĭ.

(3) Maior scria despre dînsul, din închisoare, la 28 Maiŭ 1765: «S'a făcut Vládică, cum s'a făcut, asupra celuĭ-lalt, încă viŭ, şi astfel supt el peri Biserica . Si fece come si fece vescovo, sopra l'altro vivo; e così sotto di lui perì la Chiesa . Copiile d-luĭ Bianu.

(4) În 1758, la 7 Iunie, el spune că s'a întremat după zăcare. *Ibid.*

„shismaticiĭ“, sprijiniţĭ de baniĭ negustorilor companiştĭ, de îndemnurile Voevozilor vecinĭ şi de ispitele Rusieĭ, se agitaŭ ca să capete voia de a se închina şi a crede cum li se pare maĭ bine şi a-şĭ ţinea şi preoţĭ de legea lor. La o episcopie nouă, nu se gîndiaŭ, ştiind că oamenĭ ca dînşiĭ nu pot cere fără primejdie lucrurĭ prea marĭ, dar eraŭ bucuroşĭ să-şĭ poată primi popiĭ de la Sîrbĭ. Şi Vlădica Nenadovicĭ de la Carlovăţ nu era scump cu scrisorile de sfătuire. În 1751, o *carte* vlădicească fără iscălitură, ce trebuia purtată din sat în sat, arăta naivilor noştri sătenĭ din Ardeal că Unitul se face neapărat Neamţ la urmă şi le da îndemnul de a-şĭ cere un „Vlădică sîrb din Carlovăţ“, de la dînsul, care Vlădică „e gata“ şi va fi numit, dacă se va da „măcar un florin de sat“ pentru a închiria sprijin, căcĭ „acum e timpul“ (1).

Maĭ bine zis, timpul trebuia să vie, odată cu începerea unuĭ noŭ şi greŭ războiŭ pentru Casa de Austria: războiul de şapte anĭ, început în 1756. Doĭ anĭ după plecarea oştilor în depărtare, Vlădica Aron se plîngea de neliniştea ce a cuprins pe „shismaticiĭ“ ce nu voiaŭ să-l recunoască (2), şi în acelaşĭ an Consiliul împărătesc era silit să iea în de aproape cercetare afacerea

(1) Hurmuzaki, *Doc.*, VII, p. 4.
(2) Scrisoarea din 7 Iunie 1758; copiile I. Bianu.

Neuniților ardeleni, cari amenințau să se răscoale.

Kaunitz, conducătorul politicei austriace, se pronunță pentru o măsură hotărîtoare. Oaste, care să sfărîme o împotrivire cu armele, nu era; pasurile nu puteau fi păzite așa de bine încît să nu se strecoare necontenit pribegi cari-și căutau odihna aiurea, scăzînd prin lipsa lor suma birurilor. Prin rău nu se putea face nimic deocamdată. Să se încerce deci cu binele, dînd Neuniților un episcop, dar nu ori-care, ci un om cuminte, care să n'aibă nici o legătură cu Carlovățul. Părerea aceasta fu primită, și Dionisie Novacovici, episcop al Budei și al Cîmpilor Mohaciului, un om bătrîn și sfios față de cîrmuire, fu numit în 1759, după o cercetare care dovedi că se poate pune încredere în acest prelat, care la început era pentru Kaunitz numai „un oarecare Dionisie" (1).

Dar hotărîrea nu era să fie publică decît după limpezirea împrejurărilor din afară. Viitorii fii sufletești ai lui Dionisie știau tot așa de puțin despre numire, ca ori-și-care nu era inițiat în planurile Curții, și ei urmară a-și căuta dreptate pe calea de violență a unei răbdări prea mult timp obosite.

În același timp aproape, doi propoveduitori îm-

(1) Hurmuzaki, *Doc.*, VII, pp. 19-20, No. XVIII; *Fragm.*, II, p. 159 și urm.

potriva Unirii apărură. Unul era un preot tuns, Ioan Molnar, care, descoperindu-şi o misiune ca a luĭ Visarion, începu să vorbească în versurĭ la un bîlciŭ de ţară. Mulţimea văzu în el un „sfînt“ cîrmuirea un răzvrătitor şi, dat pe mîna Uniţilor el fu înlăturat din provincie şi-şĭ încheiè repede cariera (1).

Cel-lalt făcu să se vorbească maĭ multă vreme de dînsul şi ajunsese să aibă în mînă miĭ de oamenĭ, cari-ĭ ascultaŭ cuvîntul. Sofronie din Cioara apăru prin 1760, venind din întunericul uneĭ vieţĭ de călugăr saŭ preot de sat. Folosindu-se de slaba pază din provincie, de ajutorul cunoscut de toată lumea pe care-l dădea Rusia ortodoxismuluĭ în Ardeal, el pornise a cutreiera „mocănimea“, imitînd, într'un chip bătător la ochĭ, pe Visarion, modelul, depărtat acum, al „sfinţilor“. Avea cărţĭ de trecere, o strajă de doĭsprezece ţăranĭ cu plată şi un alaiŭ de alţĭ două sute, arăta poruncĭ de la Curte, cu o pecete „cît un taler“, prin care Împărăteasa dădea voe să se gonească popiĭ neuniţĭ; şi purta, de altfel, haine obişnuite româneştĭ, avea opincĭ de mătase şi în cap o căciulă de miel (2).

Cuvintele luĭ găsiră pretutindenĭ răsunet. Unirea stătea, în adevăr, aşa de răŭ, încît în No-

(1) Petru Maior, *Ist. bisericească*, p. 111 şi urm.
(2) Herrmann, I, p. 245 şi urm.

embre 1760 o scrisoare din Blaj mărturisește, că episcopul trebuise să fugă la Sibiiŭ (1), că în August țăraniĭ voise să se arunce asupra luĭ în Blaj (2), că-l cereaŭ să li fie dat în mînă, „cum cereaŭ Evreiĭ pe Isus din Nazaret“ și că numaĭ atacul administrației minelor de către țărani adusese lovirea și împrăștiarea lor cu sila (3). De la Viena, nunciul spunea luĭ Aron că nu e nimic de făcut și că numaĭ în alte timpurĭ Împărăteasa ar putea face „o întrebuințare maĭ puternică de autoritatea sa“ (4).

Dar zgomotul isprăvilor luĭ Sofronie mișcă cercurile cîrmuitoare din Viena. La 12 Marte 1761 se hotărî într'o conferință ministerială trimiterea în Ardeal, cu ceva trupe, a generaluluĭ Buccow, avînd cu sine și doĭ consilierĭ și fără nicĭ o legătură cu guvernul, părtinitor, al provincieĭ. El trebuia să facă liniște întâiŭ, să statornicească apoĭ hotare între cele două legĭ,

(1) «In fortezza più sicura del suo castello vescovile, principalmente per la paura dei proprî patrioti.

(2) Con intenzione di venir quà sopra d'esso a travagliarci, con tutto l'oppido.

(3) Colecția I. Bianu.

(4) 13 Octombre 1760; colecția citată. Se maĭ spune că: aciò s'aggiugne l'essere quegli scismatici protetti dagli uffici della Moscovia, cui Sua Maiestà non può trascurare, per li suoi presenti interessi con quella Corte».

dintre care, firește, cea unită trebuie sprijinită în deosebĭ, la orĭ și ce prilej; să introducă reforme fiscale și să întemeieze o miliție a grănicerilor. Tot luĭ i se dăduse sarcina de a instala, foarte puțin canonic, pe Vlădica Dionisie. Și era un om de ispravă, în stare a le face pe toate (1).

La 5 Aprilie el sosise acum la locul neorînduelelor. A doua zi Românĭ din Scaunul Sibiiului veniră să-ĭ ceară: iertare pentru trecut, un episcop al lor, saŭ măcar alipirea Ardealuluĭ la eparhia Carlovățuluĭ. El le dădu un bacșiș, spune Herrmann, dar nu numaĭ atît.

În adevăr, Sofronie văzuse că acum nu se maĭ poate împotrivire fățișă, și căută decĭ să se puie bine pe lîngă trimișiĭ împărățeștĭ, cîștigindu-ĭ pentru Neuniției săĭ. De la dînsul, de bună samă, e circulara iscălită de „Popa Sofronie vicarăș", *jurat*, împreună cu „popa Ghiorghi ot Abrud", al „S.S de la Carloveț", prin care, la 10 21 Martie încă, se vestește îngăduirea de Împărătească a „legiĭ celeĭ pravoslavnice, celeĭ din moșĭ și strămoșĭ", a popilor ce vrea poporul, darea pe sama satelor a clădirilor bisericeștĭ făcute cu baniĭ tuturor și numirea unuĭ „arhiereŭ pravoslavnic" (2).

Cînd Buccow ajunse și întrebă, cum am văzut,

---

(1) Cf. Herrmann, *l.*, *c.* și Hurmuzaki, *Fragm.*, II.

(2) Iorga, *Studiĭ și doc.*, IV, pp. 86-7, No. LXXXII.

pe deputaţiĭ Românilor duşmanĭ aĭ Uniriĭ, el primi din mînile acestora, ce credeaŭ că pot vorbi în numele „întreguluĭ popor — *plebs* — român“, cererea, tînguirea ce urmează, tradusă saŭ prescurtată din latineşte:

„Noĭ, fie-care dintre Româniĭ din Ardeal, de rit grecesc neunit“, am aflat de sosirea Măriei Sale şi-ĭ înfăţişăm plîngerile acestea, „pentru cele ce de şeaptesprezece anĭ acum le îndurăm din pricina legiĭ noastre“. Făgăduielile ce s'aŭ dat, n'aŭ fost ţinute în seamă. „Căcĭ contribuţia o dăm şi împlinim toate poruncile împărăteştĭ, şi vrem să le îndeplinim şi să le facem, ba chiar şi sîngele să ni-l vărsăm sîntem gata pentru prea-îndurătoarea noastră Crăiasă“. Şi totuşĭ sîntem învinuiţĭ că tulburăm pacea. „Ne rugăm iarăşĭ Escelenţiĭ Tale, cu lacrămĭ, ca să fim ascultaţĭ cu bunătate, căcĭ întru aceasta noĭ n'avem nicĭ o vinovăţie“. Am suferit prigoniriĭ „de la fruntaşiĭ — *antistites* — ţărĭi, împotriva porunciĭ de la Crăiasa“. Acum nădăjduim a ne putea ţine legea. „Căcĭ noĭ nu ocărîm Unirea, nicĭ o surpăm, ci numaĭ nu o voim, căcĭ nu o înţelegem ce este (1). Preoţiĭ uniţĭ să o ţie, în numele luĭ Dumnezeŭ, căcĭ noĭ nicĭ-odată n'am ştiut că am fi uniţĭ.“ Preoţiĭ aceştia uniţĭ cer să fie primiţĭ, şi se căiesc după

(1) Sed unice nolere non volumus, nam esse non intelligimus.

ce merg peste hotar și ieaŭ „blagoslovenie saŭ absoluție“, „dar noĭ n'avem nicĭ de cum nevoie de dînșiĭ, nicĭ vrem a-ĭ primi“. Al doilea, voim un Vlădică venit, „cu binecuvîntarea și voia părinteluĭ *domini domini* — din Carlovăț și cu știrea tuturor magnaților din Ardeal. Căcĭ noĭ cu dumnealuĭ Vlădica Petru Aron de la început, de cînd a venit, n'am fost mulțămiți, nicĭ nu l-am recunoscut; nicĭ de acuma nu ne folosim de dînsul, nicĭ voim a fi în vre-un chip supt el“. Cerem a se da drumul la aceĭ oamenĭ pe carĭ noĭ, tot neamul — *tota gens* — i-am trimis la Prea-Milostiva Crăiasă, pentru credință (1), și anume: Oprea Miclăuș din Siliște, popa Mucenic — *Matsinik* din Sibiiel, popa Ioan din Galiș, popa Ioan din Sad. . ., căcĭ eĭ n'aŭ maĭ multă vină decît noĭ orĭ-ce alțĭ Românĭ din Ardeal; noĭ i-am îndreptat pe dînșiĭ ca să meargă pentru credința noastră“. Să fie scutiți popiĭ „de contribuție, precum sînt scutiți și parohiĭ Sașilor, și mulți alțiĭ căcĭ popiĭ noștri se roagă pentru Prea-Milostiva Crăiasă, și ne vom ruga și noĭ, în vecĭ“. Să ne rămîie bisericile, cu avutul lor, „căcĭ cu multă sudoare am înnălțat bisericile; moșiile și pămînturile — *fundos et terras* — cu baniĭ noștri le-am cumpărat“. Pînă și bisericile nouĭ, nu le-aŭ făcut „preoțiĭ uniți, ci noĭ din baniĭ noștri. . . Iar bi-

(1) „Propter fidem ad clementissimam Reginam misimus.“

sericile ce sînt mai vechĭ aŭ fost clădite de strămoșiĭ noștri și de cine le-aŭ urmat, fiĭ și nepoțĭ, pe vremea cînd în Ardeal nu se știa nimic de Unire". Dacă Uniții aŭ documente însă, e bine. Să se poruncească dregătorilor „a nu mai închide și a nu mai supăra pentru lege", căcĭ se nasc „multe tulburărĭ — *confusiones* — în poporul nostru românesc, și nu mai putem suferi la urmă atîtea chinurĭ ale închisorilor". Să se dea înapoĭ și gloabele pentru credință. „căcĭ pe mulțĭ dintre Românii noștri ele i-aŭ adus în cea mai mare lipsă". „Noĭ Românii din toată țara, marĭ și micĭ", ne rugăm „pentru un popă anume Sofronie *de quodam popa nomine Soffronj* — ca să poată merge prin toată această țară și să învețe pe popiĭ noștri neuniți, de rit grecesc, pînă ce ne va trimete Prea-Milostiva Crăiasă un episcop, căcĭ îl vom apăra de toată țara, după cum putem și mărturisim; căcĭ, cu toate că dumnealor dregătoriĭ, precum și preoțiĭ uniți, îl învinuesc că s'a ridicat cu ostașiĭ — *cum militibus* — ca să tulbure pacea țărĭĭ, totuși acestea toate nu sînt adevărate, ci numaĭ noĭ, Românii, am făcut strajă la el — *excubias ad ipsum egimus*, — căcĭ dregătoriĭ căutase a-l închide, iar protopopiĭ a-l ucide cu pușca, precum — el poate afla aceasta — aŭ făcut cu uniĭ în satul Pogăceana (1), căcĭ popa

(1) Povestirea la Petru Maior, *l. c.*

Sofronie nu despreţueşte Unirea, nicĭ o ocăreşte, şi noĭ, toată ţara, n'o despreţuim — *nec aspernimus, nec despicamus*: numaĭ cît, celuĭ ce vrea s'o ţie, îĭ e slobod; dar noĭ, Româniĭ din Ardeal, rugăm pe toţĭ să nu avem nicĭ o silă pentru aceasta, căcĭ nu maĭ putem să rămînem uniţĭ; şi pentru învăţătorul nostru Sofronie — *pro doctore Sophronio* — noĭ toţĭ, Româniĭ din Ardeal, vrem maĭ bucuros să perim saŭ să ieşim din ţară decît ca el să sufere prigonire. Cacĭ noĭ, după porunca Prea-Milostiveĭ Crăiese, fără voia luĭ, l'am trezit şi l'am îndupleca să ne înveţe şi să ne deprindă după credinţa noastră neunită". Cerem iarăşĭ un episcop: „căcĭ la noĭ e mare lipsă, şi n'aŭ învăţătoriĭ noştri unde sa se hirotonisească, şi nu capătă de la magnaţĭ pasurĭ pentru a se putea hirotonisi în alte părţĭ". Ceĭ ce trec munţiĭ, sînt închişĭ şi prigoniţĭ; cer decĭ , pasurĭ ca să poată merge în străinătate pentru hirotonisire ca preoţĭ, pînă ce Prea-Puternica Crăiasă cu mila-ĭ îndurătoare ne va privi şi ne va trimite episcop de rit grecesc neunit". Acestea, „pentru ca să ne putem aşeza în bună pace, „noĭ Românĭĭ toţĭ, din tot Ardealul, marĭ şi micĭ" (1).

(1) Concept de traducere din romîneşte în Corespondenţa luĭ Novacovicĭ, în Archivele din Buda, fasc. VII, supt titlul Copia memorialis per deputatos nomine totius plebis vallachicae sub 7-a aprilis 761 coram Commissione Aulica apparentes eadem porrecti.

Înțelegerea se făcu astfel, pentru a-ĭ stîmpăra, cu generalul, și atuncĭ Sofronie iscăli această proclamație:

„Noĭ ceĭ maĭ jos scrișĭ, carĭ am auzit și am înțeles tot răspunsul Înalteĭ Comisiĭ la cererea noastră, poruncim", începe actul, „tare vouă neuniților ca să păziți în toate, cu sfințenie, ponturile ce urmează": 1. „Împărăteasa, ca o mamă bună cu fiiĭ eĭ, neuitîndu-se la prostia — *simplicitatem* — noastră, a vrut să ne mîngîe și să ne facă o milă"; decĭ să se roage pentru ea, pentru Buccow, „pentru toțĭ magnațiĭ creștinĭ", pentru Casa de Austria, pentru oastea eĭ. 2. Comisia a făgăduit că „noĭ, cu legea noastră neunită vom avea pace". 3. Apoĭ, că, „dacă va cunoaște că vom fi supușĭ, ne va da sigur și în scurt un episcop neunit, și oprește aspru ca dieciĭ — *studiosi* — să nu maĭ treacă în părțile straine pentru hirotonisirea preoțească", supt grea pedeapsă. 4. Averile bisericești, ce se aflaŭ la intrarea „Excelențiĭ Sale", 19 30 Martie, vor fi tot așa pănă la cercetarea de obște a Comisieĭ; decĭ să nu se maĭ iea cu sila de la Uniți; ci să dea înapoĭ ce s'a luat, și să nu se maĭ facă așa. 5. Popiĭ neuniți „vor da, ce e drept, porția — *portionem;* dar ne spune să avem nădejde bună, că Excelența Sa va ierta taxa pe cap". 6. Să puie în scris cele ce aŭ suferit „de la preoțiĭ uniți saŭ de la magnați, pentru lege". 7. „De se

vor arăta supuşĭ, pot nădăjdui „că li se va da un privilegiŭ, ca Braşovenilor şi Grecilor, şi credem că şi ceĭ închişĭ pentru lege vor fi liberaţĭ, precum popa Ion din Sad a şi fost liberat din mila Măriei Sale şi se va întoarce în curînd acasă“.

Acestea se vor căpăta prin ascultarea de Buccow, „pe care Dumnezeŭ şi Măria Sa s'aŭ milostivit a-l alege pentru noĭ“ şi prin supunerea faţă de „Vlădica Novacovicĭ din Buda“ — *episcopus Novachovits, Budensis*. „Să fiţĭ decĭ evlavioşĭ, cinstiţĭ şi paşnicĭ.“ Dacă însă cineva se împotriveşte „saŭ dă alte poruncĭ supt pecetea mea saŭ ocăreşte prin graiŭ altă lege“, dacă porneşte la neunire saŭ supără pe cineva, să nu ţineţĭ seamă de dînsul, „ci, prinzîndu-l, să fiţĭ ţinuţĭ a-l aduce la noĭ, pentru ca să-l dăm Comisieĭ Excelenţiĭ Sale“. Să ducă astfel o viaţă liniştită, rugîndu-se luĭ Dumnezeŭ. „Vă spun şi aceia vouă, Neuniţilor, că, dacă Uniţiĭ nu vor păzi această poruncă, îşĭ vor da socoteală. Dar voĭ fiţĭ oamenĭ cum se cade şi plecaţĭ; căcĭ, altfel, dacă veţĭ păţi ceva, nu va fi vina noastră. Pentru că de aceia vă mărturisim poruncile Înnalteĭ Comisiĭ, ca să nu ni se dea vina că nu v'am spus poruncile, dacă se va întîmpla ceva răŭ împotrivitorilor“.

Instrucţiile posedă iscălitura luĭ Sofronie, în latineşte şi în româneşte. El scrie cu însuşĭ

mîna luĭ nesigură acestea: „Eŭ popa Sofronie din Iosag Zlacni, neunit, de leaĝa grečască după rănduiala Bisereci Răsăritului, aceastea, care maĭ sus am însămnat, din cistita Comisie am înțăles, care s'aŭ dat numeluĭ mieŭ și a tot neamuluĭ românesc neunit“ (1).

Sofronie se înfățișă, ni spune Herrmann, pe urmă, în Maiŭ, cu daruri, și primi altele, împreună cu încredințarea că nu e de la „Împărăție“ cartea ce arată. Apoĭ Buccow trecu la Ocna, cu infanterie și husarĭ, dădu biserica de acolo Uniților și duse la Sibiiŭ pe cine arătase gînd de împotrivire. Trecu la Făgăraș, și făcu acelașĭ lucru. În sfîrșit, intrînd în Brașov, la 11 Iunie, el duse în biserica din Șcheĭ pe Dionisie, între două rînduri de catane, ceti cleruluĭ și credincioșilor un cuvînt latinesc, la care episcopul răspunse, de supt baldachinul săŭ, prin altul; se ospătă cu el, cu ofițeriĭ și cu clericiĭ de toate felurile într'o grădină din vecinătate, și încheie cearta așa de bine, încît, în acelașĭ timp, Uniții găsiaŭ că supt

---

(1) În corespondența luĭ Novacovicĭ la Buda, fasc. IX. În latinește: Ego popa Sophronius, graeci ritus, inunitus, ex Zlathna post ordinationem Ecclesiae Hierosolymitanae haec superius adsignita ab Excelsa Commissione intellexi, quae data sunt meo nomini totius plebi Vallachorum inunitae. Actul însuși e în latinește numaĭ. — Pecetea, de ceară roșie, are arme neămurite.

generalul nou lucrurile se îmbunează, iar Neuniții se bucurau de Vlădica dăruit de părinteasca lor stăpînitoare (1).

Istoria bisericească se mîntuie aicĭ, și într'un ultim capitol îmĭ rămîne să înfățișez starea preoților și sătenilor românĭ în acest timp, după întinsa corespondență a luĭ Dionisie.

Dionisie se numia, în cărțile sale de singhelie: „cu mila luĭ Dumnezeŭ pravoslavnic episcopŭ Budi, cămpilor Mohaciuluĭ și a tot Ardealuluĭ“ și, maĭ scurt, iscălia ast-fel, în latinește, actele sale: „cu mila luĭ Dumnezeŭ pravoslavnicŭ episcopŭ alŭ Ardealuluĭ și al Budiĭ“, puind, prin urmare, în rîndul întăiŭ, titlul eparchieĭ sale maĭ nouă, românești. Latinește-l vedem scriind: „episcopus Budensis et Transylvaniæ.“ Pecetea sa fără inscripție, poartă numaĭ o cruce grecească de-asupra uneĭ inimĭ săgetate, ceia-ce e o alegorie ciudată.

Rostul luĭ în Ardeal nu era nicĭ mare nicĭ strălucitor. Înnainte de toate, venise acolo pentru ca să mîngîie sufletele nemulțumite, să crească prin cuvintul săŭ archieresc însemnătatea îndurărĭĭ venite de la Împărăție celor ce n'ar fi

(1) Cf. Herrmann cu scrisoarea din 23 August 1761 a lui Lásslo — în Colecția I. Bianu — și profesia de credință a luĭ Dionisie, în Șcheĭ, 23 August; Stinghe, *Doc*, I, pp. 231-2.

fost vrednicĭ de o asemenea facere de bine. De la început, — data de cînd se socotea la Viena începutul păstorieĭ sale e 3 Septembre 1761 (1), — el trebui să plece, cu toată bătrînețea sa înnaintată, pe drumurile strașnice ale timpuluĭ, ca să răspîndească pretutindenĭ vestea cea bună a „archiereuluĭ pravoslavnic“ trimis de Împărăteasa. În 1762 el merse pe la Miercurea, Sas-Sebeș, Orăștia, Hațeg, Deva, Bălgrad, fără să găsească, spune el, nimic „înpotriva bineluĭ obștesc al țărĭĭ“ (2). Visitația aceasta de la început ținu din Iunie pînă în Octombre, și știm că la 18 Septembre el se afla „în Căscăŭ“, iar la 10 Noembre era găzduit în Sîmbăta de jos (3).

Dar nu se mîntui anul și Dionisie, pe care țăraniĭ îl numiaŭ „Vlădica Budeanuluĭ“, se desgustă de această episcopie îndepărtată și tot atît de lipsită de cinste, ca și de venitурĭ, de această păstorie lăturalnică a „toleraților“. El mulțămește, la 18 Decembre st. n., pentru diploma de numire „în acest episcopat al neuniților din Ardeal“, dar în acelașĭ timp arată că e bătrîn, obosit și slab și că ar fi bucuros a se întoarce

(1) «A 3-tia Septembris, anno 1761.

(2) Adversi bono patriae publico.

(3) «Cănd ŭ am fostŭ noĭ în Sămbăta de josŭ, la 1762 Noemvrie 10.

acum în vechia luĭ diocesă, unde are ce-ĭ lipseşte în Ardeal, adecă reşedinţa (1).

Se judecă la Viena că nu sosise vremea ca episcopul neuniţilor să lipsească din ţara încă atît de tulburată şi necontenit străbătută de îndemnătoriĭ la împotrivire şi răscoală. În April 1763, el cere iarăşĭ să i se îngăduie a veni în Iulie la Buda, de unde bucuros s'ar repezi la Viena, ca să fie ascultat de Împărătească. I se răspunse la Răşinarĭ, dincolo de pădurea Sibiiuluĭ, în apropiere de munţiĭ hotaruluĭ, că poate să plece. dar pe urmă, la 8 Iulie, se dădu o poruncă de a rămînea, şi el nu isbuti să-şĭ capete voia atît de mult dorită: decît să-l lase pe dînsul la Buda, Curtea era bucuroasă a numi pe altul în această din urmă reşedinţă.

Paştile din anul 1764 le petrecu însă la Buda în sfîrşit, şi poate că şederea luĭ aicĭ se zăbovi şi maĭ mult. În 1765, el veni din Buda pentru a cerceta starea de lucruriĭ la Orăştia. În 1767, cînd făcu o nouă călătorie în eparhia luĭ de căpetenie, i se dădu nădejdea că Ardealul ar fi încredinţat altuia, dacă el ar putea să-şĭ găsească aicĭ un vrednic înlocuitor. Nicĭ la această dată, Dionisie nu-şĭ avea altă reşedinţă de cît umila

(1) Pro hocce Transylvaniae episcopatu non unitorum... Aerumnosa senectutis meae debilitas... Pro benigna domum meam transmissione ad prioremque, diaecesim budensem reditum...

locuință țărănească din Rășinarĭ, care se arată și astăzĭ visitatoruluĭ. Se vorbise la 1764 de o clădire cuviincioasă, care ar fi să se înnalțe cu o cheltuială de 2.000 florinĭ (1), dar unor planurĭ așa de costisitoare era greŭ să li se dea urmare. Pînă la sfîrșit, Dionisie rămase pentru Guvern un episcop al momentuluĭ, pentru care nu făcea să se sape o temelie: „episcopul budan al bisericilor neunite de rit grecesc din Ardeal“ (2).

Pentru întreținerea sa maĭ mult de cît sărăcăcioasă, bietul călugăr avea, se zice, un ajutor de 2.000 de florinĭ pe an din partea Curțiĭ și un venit de la popĭ, ca înnaintașiĭ săĭ ortodoxĭ înnainte de Unire: „dajdea vlădicească“ (3). Dar Împărăteasa avea nevoie și pentru sine, pentru cheltuiala din timpul războiuluĭ și de după războiŭ, de banul, puțin și păstrat cu greŭ, al țăranilor românĭ din provincie saŭ al negustorilor din orașe, ce se țineaŭ și eĭ de noua Biserică neunită. Întrebuințînd în amîndouă părțile mijlocul Vlădicăĭ și protopopilor luĭ, ea ceru împrumut capitalul bisericilor, și, la 3 April st. v. 1764, Dionisie răspundea că Brașoveniĭ singurĭ aŭ ast-fel de capital, „pecuniae fundationales“,

(1) Domus episcopalis, ad cuius aedificationem duo millia florenorum requiruntur.»

(2) Ecclesiarum in Transylvania graeci ritus non unitarum episcopus budensis , 1767.

(3) Cf. Hurmuzaki, *Fragm.*, II, p. 171.

pe care, cît este, adecă 500 de florinĭ, sînt gata a-l da cu dobîndă în Vistieria împărătească. Către toţĭ ascultătoriĭ de dînsul se îndreptă încă din 1762 Novacovicĭ, amintind mila „măicească“ a suveraneĭ şi îndemnîndu-ĭ să îngenunche înnaintea „Prea-Înălţimiĭ Eĭ“ cu un dar : „după starea şi putinţa fieştecăruia familiĭ, ceva din bună voia noastră“, aşa ca un „pomŭ verde milostiveĭ, în sămn de prè-plecată mulţămire“ (1). Începu ast-fel „şpeţificaţia“ locuitorilor pravoslavnicĭ aĭ Ardealuluĭ, de toate treptele (2), şi, pe temeiul acestor statistice, *collectura* „din porunca prealuminatuluĭ şi prea-înnălţatuluĭ Iosif Împărat şi cu porunca preaosfinţituluĭ archiereuluĭ nostru Dionisie Novacovicĭ, pravoslavnic episcop neunit“, saŭ „culesul banilor pe sama bisericească“ (3).

(1) Iorga, *Studiĭ şi doc.*, IV, pp. 99-100.

(2) Buccow scrie în 1761 : «In hocce inclyto Transylvaniae principatu diversarum conditionum Vallachi reperiantur : nobiles, boerones, libertini, inquilini, iobbagyones, vagi.» Statisticĭ se păstrează maĭ multe în Archiva luĭ Novacovicĭ ; între altele : «însemnarea fameliilor, preoţilor, bisericilor şi satelor, cariĭ să află în districtul Braşovuluĭ.»

(3) Plata se face după chitanţe tipărite, în «florinĭ nemţeştĭ» saŭ zloţĭ . Se vorbeşte într'un loc de protopopiĭ fugiţi în Moldova la «strîngerea daruluĭ . Se menţionează şi o taxă de 18 crăiţarĭ, «a zablăilor şi slugilor în 1762.

Culegătorul de dăjdiĭ pentru Împărătească nu se bucura tocmaĭ mult de prietenia episcopilor vecinĭ de aceiaşĭ lege. Cel de la Carlovăţ, care voia Ardealul pentru sine, era împotriva uniriĭ a două eparhiĭ în mîna aceluiaşĭ prelat, cu toate că în titlul ce se dădea de Curte luĭ Dionisie, nu se vedea un cumul de diocese (1). Mitropolitul din Bucureştĭ, care cîştigase iarăşĭ pentru dînsul pe Braşovenĭ, scrise cu plîngerĭ pentru afacerea unuĭ Dimitrie Lăcătuş, aducător de cărţĭ bisericeştĭ tipărite la noĭ, care ar fi fost despoiat de dînsele de către un preot ardelean. Avem răspunsul dat de Novacovicĭ „la Mitropolitul dd. Grigorie în Bucureştĭ". El începe prin aceste cuvinte : „Prea-sfinţite, prea-iubitoriule de Dumnezeŭ, întru înţelepţie prea-cuvîntăreţule şi înnalt prea-vrednice d. Arhiepiscop şi Mitropolite, doamne frate şi împreună-slujitor, întru Hristos prea-iubite, prea-dorite". Încolo se spune cum Dimitrie „strămbŭ aŭ înformăluit şi aŭ înştiinţat pre Preasfinţia Voastră", se vorbeşte de un „nepopă Isaia" şi, încredinţîndu-se că s'aŭ dat înnapoĭ cărţile, se arată dorinţa ca „bărfelile şi minciunile fieştecăruia netrebnic om" să nu maĭ fie crezute în paguba luĭ (2).

(1) Hurmuzaki, *l. c.*

(2) Era vorba de treĭ Evangheliĭ, patru Molitvenice, două Catavasiere, un Ceaslov, un Tesalonic . În altă parte se spune că Dimitrie era din ţinutul Chioareĭ

Încă din 1761 Grigore al Rîmniculuĭ, alt Grigore, scrise „fratelu săŭ dorit“, Dionisie, „pravoslavniculuĭ episcop al Budeĭ și al Cămpiilor Mohaciuluĭ și a tot Ardealuluĭ“, cu „sărutare“ pentru alegerea luĭ de păstor al „neamuluĭ rumănesc neunit lăcuitorĭ Tranzilvanieĭ“ (1). În altă scrisoare, din 1763, Grigore socoate că folosește mult recomandînd luĭ Dionisie pe un călugăr Nicodim, de loc din Ardeal, care, „din îndemnarea lăcuitorilor pravoslavnicĭ aĭ Ardealuluĭ, luîndu-șĭ voe și blagoslovenie de la noĭ, s'aŭ dus cu oareș-ce jălbĭ și pără la Curtea rusească, la răposata întru fericire Elisaveta Petrovna, Marea Împărătească a toateĭ Rosiia“ (2). Într'o

că împărțise cărți tipărite în București, imbuta in Valachia civitateque Bukurest arte typographica . Isaia era din Apoldul-Mic, și adusese și el cărți muntene.

(1) I se vorbește și de o carte a luĭ Sinesie, episcop de Arad, tiparită la Rîmnic. Un exemplar a fost dăruit de curînd Academieĭ Române de păr. vicariŭ Mangra. V. *An. Ac. Rom.*, ser. II, t. XXIV, partea administrativa, p. 76.

(2) Amîndouă scrisorile și răspunsul, din 9 Iulie, la aceasta din urmă, în *Stud. și Doc.*, IV, pp. 87-91 și p. 91 No. 1. În același timp scrisese, la 2 Ianuare, și călugărul : «Nicodim ieromonah, igumen B[istrițeĭ]» : trăgîndu-mă și eŭ cu patriia de acolo, mi s'aŭ înveselit sufletul împreună și s'aŭ bucurat și inima de acĭa de multŭ dorire a ticăloșilor pravoslavnicĭ ; cere deci «blagosloveniia și încredințarea ca să vie.

a treia scrisoare, poate încă din 1762, el cere a i se plăti niște cărți bisericești de către „dascalul Vasilie, ce iaste sicritar Preaosfinției Tale“ (1). Avem și o scrisoare către el de la „episcopul Meletie“ Covacĭ din Orade (2).

Din partea unuĭ interesat saŭ altuia, Novacovicĭ putea să primească laude întîmplătoare: Astfel, în 1763, un Ioan Rutthkai, care avea un proces, îl asamănă cu bărbatul zugrăvit de Sf. Pavel, în scrisoarea-ĭ către Efesienĭ, și școlariĭ de la Bălgrad, optzecĭ la număr „în palestra lor de curînd întemeiată“, vorbesc, cu „mica lor Minervă“ — *tenella Pallas* —, de răsărirea în Ardeal a nouluĭ soare archiepiscopal, de unde s'ar putea coborî către dînșiĭ învietoare raze de stipendiĭ (3). Marele boier muntean Constantin Brîncoveanu felicită și el pe episcop și i se plînge că biserica din Făgăraș, clădită de bunul săŭ, a ajuns în mîna Uniților (4).

(1) *Studiĭ și Doc.*, IV, pp. 91-2, No. LXXXV. Pentru secretariul Vasile Miroliub, v. maĭ departe.

(2) 17 Iulie 1766.

(3) «Integra carolina scholastica iuventus.»

(4) Bucureștĭ, 29 Maiŭ st. v. 1761: Malignitate cuiusdam protopopae ab unitis Vallachis est usurpata». Dionisie răspunde la 28 Mart 1766. D. G. Alexicĭ, profesor în Pesta, îmĭ comunică o plîngere a luĭ Nicolae și Emanuil Brîncoveanu, Bucureștĭ, 10 Septembre 1785, către guvernul ardelean contra cuprinderiĭ alteĭ bisericĭ străbune, cea din Sîmbăta, între mînăstirile ce sînt a se dărîma.

Pentru Uniți, Dionisie fu la început, un usurpator, cu care se deprinseră pe încetul, trebuind chiar să intre în corespondență cu dînsul în unele afaceri. La 19 Octombre 1763, episcopul din Blaj, Aron, se plînge la Cîrmuire pentru copiii pe cari-i botează din nou Neuniții și răspîndirea unei cărți batjocoritoare împotriva Unirii, și, în această tînguire, el numește pe Dionisie numai „idem illustrissimus Dionisius" sau „eorum antesignanus", ferindu-se de a-l numi cu un nume de diocesă sau demnitate bisericească (1). În același an, protopopul cel unit din Uniedoara face cunoscută ridicarea unei biserici de cealaltă lege, prea aproape de biserica lor, și aceasta cu voia „Vlădicăi Budeanul" (2). Dar în 1766, protopopul Maniu din Armeaniu, unchiul lui Samuil Klein, se îndreaptă către Dionisie, calificîndu-l de „prea-luminatul și preosfințitul domnul Dionisie Novacovici, din mila lui Dumnezeu arhiereu neuniților în țara Ardealului, mie mare patron preaosfințit", și-i arată cuviincios cum „nu știu ce oi să mai facu cu preoții Mării Tale, că nu să supun nici poruncilor cră-

(1) Se vorbește și de: Ille procul dubio infamis liber schismaticus, nuper huc inventus, contra Sacram Religionem regnantem

(2) Non sit ibi ecclesia ad ecclesiam et altare contra altare , ca și cum s'ar zice: «Relinque hanc et ite ad illam .

eștĭ", smomesc pe Uniți, „dați Paștile dă le poartă muerile prin sat, de facu atăta scandelă" și „să mestecă în poporul altuia" : doĭ protopopĭ, spune el, de o parte și de alta, să să adune și să facă incviziție și împăcăciune". În sfîrșit, vicariul Ignatie Darabant, fiindu-ĭ episcopul bolnav, scrie într'o afacere de preot luĭ Novacovicĭ cu toată titulatura de cinste, dîndu-ĭ și numele de „episcop ardelean al neuniților de rit grecesc" (1).

În cîrmuirea sa sufletească Dionisie era ajutat de un secretariŭ. Pe cel d'intăĭ care ocupă acest loc, îl adusese el din Buda : îl chiema „jupînul Vasile Miroliub" și primia ca „sicretariș al Preasfințituluĭ" o sută de galbenĭ pe an, pe lîngă carĭ maĭ cerea, din Viena, unde plecase, alțĭ o sută. Fu scos atuncĭ și înlocuit cu un însemnat om de școală din această epocă, Român din Brașov, Dimitrie Eustatievicĭ, care ajunse „săcretariușĭ episcopesc a tot neamuluĭ neunit țăriĭ Ardealuluĭ" încă din 1762 și păstră mult timp această însărcinare (2). În 1763, pe lîngă

(1) Blaj, 31 Mart 1766: D. Ignatius, vicarius generalis Illustrissimo ac Reverendissimo p. Dionisio Novákovith, graeci ritus non unitorum episcopo transilvaniensi, domino colendissimo, Resinar . Odata i se spune de un corespondent și «reverendus d. archiepiscopus .

(2) V. și Iorga, *Ist. lit. rom. în secolul al XVIII-lea*, II, la locurile arătate în tablă.

dînsul, Vlădica luă ca „scriitor“ pe un Daniil Marginaĭ, care se îndatorește „și cănțelarii instrucția a păzi și a cinsti“. La Curte Dionisie ținea ca resident pe un „Agent“, anume Feerman. În sfîrșit, în toate daraverile bisericești maĭ însemnate, el trebuia să se înțeleagă cu „conzistoriumul vlădicesc“, cu soborul cel mare al protopopilor săĭ, care avea și dreptul de a „ușura judecata“ și de a „bișegui“ saŭ amenda pe preoții carĭ, făcînd parte din vre-un sobor local, judecase răŭ (1).

Protopopiĭ aceștia și preoții ce atîrnaŭ de dînșiĭ nu eraŭ ușorĭ de îndreptat și de ținut în ascultare. Eĭ știaŭ în ce împrejurărĭ venise acest prelat sîrb la stăpînirea bisericească a Neuniților din Ardeal, îșĭ aminteaŭ de luptele și suferințile lor pentru libertatea religioasă și nu uitase pe acela care-ĭ dusese, fără să se deosebească în rang și naștere de dînșiĭ, la biruință. Sofronie plecase din țară la punerea în Scaun a luĭ Dionisie, dar multă vreme încă numele săŭ trezi speranțe, deșteptă bănuielĭ și izvorî prigonirĭ.

Eraŭ preoți carĭ nu cruțaŭ cu batjocura pe căpetenia lor străină. „Știțĭ, auzit-ațĭ“, se spune

(1) La Buda, Novacovicĭ avea ca înlocuitor încă de la 1765 pe Sofronie Chirilovicĭ, stareț de Sf. Mihail de Grabaț, pe care în 1767 voia să-l înlocuiască printr'un Iosif.

într'o cercetare, „pre popa Petre din Săntăŭ să fie dzis că Vlădica Dionisie iaste rață și rățoiŭ: pregheță că strănge banĭ și s'a duce pe acie încolo“. Alțiĭ spun la Orăștia: „Brașoveaniĭ nu te cunoscŭ arhiereŭ, alțiĭ grăia că maĭ multŭ poate un satŭ decăt Preaosfinția Ta“. Se pîrește un preot care „multe să fi grăit asupra Domnuluĭ Vlădicăĭ“. „S'aŭ jeluit“, cetim, „cum că el iaste protopop pus de la Împărăție și de la episcop, și n'ar fi venit episcopu neuniiat în țară, de n'ar fi fost el protopop“. „Că mi să pare, căndŭ aŭ fostŭ Preasfințitul în Săntăŭ“ (1), zice o pîră, „n'aŭ știutŭ ce hulă face Mării Tale, ce aŭ udat icoana Preacisti cu apă și aŭ zis că pentru Măria Ta plănge, căcĭ aĭ venit în Săntăŭ, și multă mîhnire s'aŭ făcutŭ atuncea“, Protopopul Ioan din Sad afirmă că de la suferințile luĭ, care „a văzut în față pe Împărătească“ a atîrnat întemeiarea episcopieĭ neunite (2). Și cam tot așa un popă orăștian: „Să nu fiĭ răbdat eŭ și alțiĭ doĭ preoți lăngă mine, n'arŭ fi Vlădica Budeanulŭ Vlădică în Ardealŭ“. Un altul, în ceartă cu un tovarăș, cuteza să scrie ast-fel episcopuluĭ, căruia i se declara, de altmintrelea, rob „smeritŭ și plecat“: „Să-l scoț din oraș, ca să fie pre

(1) Se vorbește într'un act de popa Constantin de la sfănta mănăstire a Săntăuluĭ», unit.

(2) «Nullum episcopum in Transylvaniam venturum fuisse, nisi ille carceres perpessus fuisse.

pământ pace și între oameni bunăvoire, iar, de nu-l veĭ scote, să nu-mĭ băgaț vină, că îl voiŭ scote eŭ".

Guvernul ajutase pe Novacovicĭ, cu măsurĭ aspre, ca să-șĭ zdrobească dușmaniĭ ascunșĭ. Împotrivitoriĭ la poruncile de împăciuire merseră pe cîte zece anĭ să lucreze la cetatea din Bălgrad; ceĭ ce fusese păgubițĭ de Sofronie primiră paguba înnapoĭ (1), și anume fără zăbavă (2). Călugăriĭ fură luatĭ pe goană: ceĭ din Prislop și „Plotzk" eraŭ declaratĭ ca fugarĭ „scandaloșĭ" de la Unire. Ceĭ de la „Remetz" și Gioagiŭ Gyogy avură aceiașĭ soartă, cu toate că se arătase depărtarea mănăstirilor acestora de graniță și folosul lor pentru ca să învețe copiiĭ carte (3).

Totușĭ si maĭ departe urmară a sluji popĭ din vremea luĭ Sofronie, neîntăriți de Dionisie (4). Se atîta lumea ca să ceara, pentru revisia hotarelor dintre Unire si vechia credinta, un fel de mare sobor de popĭ și laicĭ ca o Adunare

(1) Per Sophronium laesis condigna satisfactio et plenaria restitutio.

(2) Adresă a lui Mörringer catre Dionisie; 3 Maiŭ 1761: Mox et de facto .

(3) Ubi etiam pueri nostri in litteris et divinis servitiis instruantur . Răspuns: aceste locurĭ din launtru ut plurimum pravorum hominum receptaculo servisse.

(4) Slujească din vreame luĭ Sofronie, cu îngăduința protopopuluĭ Simion, neîntărit.

Națională (1). În August 1762, „popa Nicolae“ din Zlatna scrie luĭ „popa Ianăș“ cuvinte ca acestea:

Iară de alte ştie Dumnezeŭ, iară, trimeţîndŭ şi părintele Sofronie m[o]l[it]vă şi blagoslovenie, şi să nu ne supărăm nimica, ca, deaca-ı va ajuta D[u]mnezeŭ, va mai cerceta şi Sf[in]ţie Sa încoace, iară la Vl[adi]că zice sa nu mergemŭ. Iară, de-ı şi merge, sa vii pe la mine, unde ta vei afla, ca ştiu raspunde mai bine. Şi sa vii cu 6 oameni batrani, să ne înţelegem şi mai bine ce vom face.

Se răspîndeaŭ, prin Novembre 1762, scrisorĭ ce îndemnaŭ la rascoală, la aruncarea Unirii„ si la scoaterea jugului iobăgieĭ“ (2), cum pare să fie urmatoarea *carte* pe care o traducem iarăşĭ în romaneşte din latineasca în care ni s'a păstrat:

Mă închin Domniilor Voastre preoţiloı şi satenilor din Saard. Dar sa ştiţı ca am sa va vestesc mult, dar nu e timpul. Una va voiu vesti: întăiıţı-va în credinţa şi rugaţi-vă milostivului Dumnezeu, şi sa nu ziceţı ca nu vom putea să ınvingem pe pagîni, pentru că e sınt mai marı ın ţara: căcı nu sınt eı mai marĭ, Dumnezeu e mai mare. De aceia, acum staţı uniţı,

(1 Certum communem popparum et laicorum congressus.

(2) Sparsae quaedam per principatum litterae disunitos incolas ad tumultuandum, eiiciendam e patria Sacram Unionem excutiendumque iobbagionatus iugum. Cf. şi Iorga, *Călătoriile lui Mihaĭ Popovicĭ* (Arad, 1900).

şi gătiţi-vă la războiŭ, ca să gonim Unirea şi iobăgia din ţară. Ci cumpăraţi-vă puştĭ şi pistoale, căcĭ va veni vremea cînd veţi da un plug cu boĭ pentru un pistol micuţ, şi nu-l veţĭ afla. Şi să nu credeţĭ că aceasta e glumă saŭ poveste, ci grăbiţi-vă, căcĭ nu ştiţĭ ceasul cînd va veni şi porunca. Şi voĭ credeţĭ că părintele vostru a perit, dar, tot ce faceţĭ, se trimite la el. Iar acum bucuraţi-vă şi veseliţi-va pentru că Dumnezeŭ ne va ajuta şi ne va ridica, pentru că, după cum mi-a scris părintele, şi eŭ v'am scris vouă. Iar voĭ nu băgaţĭ de samă în cîte chipurĭ se gătesc duşmaniĭ ca să vă nimicească, iar Domniile Voastre nicĭ într'un chip nu vă sfătuiţi, nicĭ vă adunaţĭ, ca să îndemnaţĭ pe credincioşĭ la rugăciune, ca să vestiţi cuvintele acestea tuturor credincioşilor în adevăr ; şi dacă cineva dintre duşmanĭ va întreba : ce sînt aceste cuvinte ? voĭ spuneţĭ : că se va găsi scris, dar adevărul nu-l ştie nimenĭ. S'o ştiţĭ însă, că de la mine sînt adevărate. Şi să nu se întristeze nimenĭ pentru că nu va fi auzit numele mieŭ : ci eŭ am scris numele mieŭ, dar m'am temut că vre-un strain va aduce scrisoarea aceasta şi, dacă ar înţelege duşmaniĭ, vor opri armele. Iar Domniile Voastre pe mine, pentru oaste (?). Dar nime dintre credincioşĭ să nu cuteze a prinde pe cinevaşĭ ; că cine va face aşa ceva, unul ca acela ar fi fost maĭ bine să nu se fi născut pe lume. Iar cine veţĭ asculta, rugaţi-vă luĭ Dumnezeŭ, micĭ şi marĭ. Ci să ştiţĭ că prin marĭ cheltuielĭ şi ostenele s'aŭ trimis aceste cuvinte în ţara vecină. Ci nu acestea, ci altele : căcĭ în ele sînt lucrurĭ maĭ marĭ şi maĭ de preţ ; de aceia nu mi se cade a le da în ochiĭ tuturora. Dar aceste vorbe să le trimiteţĭ în toată ţara. Amin, şi Dumnezeŭ să vă ierte păcatele. Alt ceva însă, maĭ mare şi la toţĭ de folos : dacă vă veţĭ supune, mărturisiţi-vă şi pocăiţi-vă şi învăţaţi-vă a face eleimosină.

Şi să nu vă supăraţi că e scris urît, căci mai urîţi vor fi ceĭ ce nu vor crede; amin (1).

Bănuiala că ar fi autorul, unealta luĭ Sofronie, căzu asupra unuĭ protopop Simion de Bălgrad, care sta în mănăstirea din Gioagiŭ, şi, înlăturînd învinuirea că el ar fi vorbit ţăranilor de venirea apropiată a luĭ Sofronie cu Tătariĭ, el recunoscu că ştie despre adăpostul de la Argeş al tulburătoruluĭ, şi nu se sfii a spune că oamenii „zicŭ că ar fi bine de ar veni, şi ar da bani colectorii mai cu dragŭ“ (2). În acelaşĭ an, cînd grăniceriĭ românĭ din părţile Bistriţeĭ nu voiră, din motive religioase, să jure steaguluĭ şi plecară acasă, cu armele ce li se dăduse (3), se vorbi de un preot neunit care se făcuse printre eĭ *vicariŭ*, în Bîrgăŭ, şi lucra împotriva Uniriĭ. Tot atuncĭ, în sfîrşit, i se înfăţişă luĭ Novacovicĭ o plîngere în care i se amintia jurămîntul ce făcuse în Şcheiŭ „de a sta cu noĭ şi la ne-

(1) Corespondenţa citată, fasc. III; în latineşte.

(2) Cf. *Studiĭ şi doc.*, IV, pp. 93-4, no. LXXXVII. Că trebue pus actul în 1762 chiar arată ce s'a spus, ordinul guvernuluĭ din 19 Noembre 1762: «non unitus simul ac malitiosus Sofronii assecla şi raportul din Mureş-Oşorheiŭ, 9 Octombre 1762, al episcopuluĭ: in Diod habitantem... Cuius examen his accludo. Cognovi quidem in praenominatum minime esse culpae, quem in gratiam Exc. V. humillime recommendo.

(3) Hurmuzaki, *l. c.*

norocire și la fericire, până la ultima suflare. și de a păzi poporul ce ți s'a încredințat“ (1).

În 1764, orĭ-ce schimb de scrisorĭ cu Sofronie e oprit supt cele maĭ grele pedepse (2). Totuși se înseamnă un călugăr Efrem, care vine de două orĭ „cu veșmintele schimbate“ și dispare (3). Dar în 1765 se prind iar „scrisorĭ ale luĭ Sofronie“, *litterae soffronianae;* protopopul Ioan din Sad cere la guvern să poată merge la Viena cu „stăruințĭ“, și într'un loc auzim pe sătenĭ plîngîndu-se „cum ne ținem cu stăpân saŭ păcurariŭ sufletescŭ, și nu ne apără“. De și aveaŭ acum Biserica lor recunoscută, dacă nu ocrotită, Neuniții fug peste munțĭ în așa de mare număr, în cît, pentru o ast-fel de părăsire a țărĭ, poate, se crede de nevoie a se ordona împușcarea și arderea corpuluĭ vinovaților (4). Se iaŭ Românilor în

(1) «Quasi non Ill. V. opem de nostro principatu, prouti se promisit iuramentotenus Coronae, in Bulgárszeg, quod tam in adversis, quam in prosperis nobiscum stabit usque ad ultimum vitae spiritum et concreditum sibi populum custodiet . Guvernul răspunse, la 4 Ianuar 1763, calificînd pe Neuniți de necuviincioșĭ și nerecunoscătorĭ.

(2) Herrmann, I, p. 257 și urm.

(3) Cf. *Studiĭ și Doc.,* IV, p. 96, No. XCII.

(4) Protocoale din Sas-Sebeș. 1765, Octombre : «Praevaricatores alpestres..., non laqueo punientur, verum igne sclopetario traiiciantur, eorumque cadavera comburantur . În aparență, e vorba de contrabandiștĭ.

de obște armele și se oprește a li se vinde praf de pușcă (1). Încă de la începutul anului se luaŭ măsurĭ pentru a opri acest exod al nemulțămiriĭ maĭ adîncĭ care-șĭ luase întîmplător steagul legiĭ, și se punea un preț de cincĭ-zecĭ de galbenĭ pentru acela ce va da în mîna guvernuluĭ pe „cunoscutul înșelător Sofronie“, căpetenia „ispititorilor“ ce duc pe „Valahĭ“ în Moldova și Țara-Românească (2). Și episcopul Dionisie primi de la guvern îndemnul să spuie ce trebuie pentru a-șĭ ținea credincioșiĭ în cuprinsul hotarelor: la 11 August, el scria astfel: „dumnealor jup. ostașilor și tuturor pravoslavnicilor creștinĭ cariĭ să află în Jina Noao“:

Iar vorbele acele streine, mincinoase și înșelătoare, care vă vin de la ceĭ ce aŭ fugit, să nu credețĭ, — că ale lor vorbe sintŭ mincinoase, după cum și eĭ, că acolo, la Țara-Rumănească nicĭ o statornicie, nicĭ o dreptate, ce toată răutatea și nevoe, și mulțĭ ar vrea să vie de acolo aicea, dar nu e slobod a-ĭ priimi. Așea dar cu toată

(1) *Ibid.*, 31 Octombre: «Commissio gubernalis, in qua iubetur ut: 1° arma a Valachis desumantur; 2do mercatoribus interdicatur ne Valachis pulverem pyrii vel plumbum vendere praesumant .

(2) *Ibid.*, 22 Iunie: Contra profugium plebis contribuentis ad Moldaviam Vallachiamque, unde nimirum aliqui seductores in principatum advenire perhibentur. Item stipulatur proemium 50 aureorum illi dandum qui notum impostorem Sophronium E. Gubernio sistere poterit».

inimə şi cu tot sufletul împliniţĭ datoria voastră, faceţĭ slujbă cu credincĭoasă osărdie, să nu perdeţi loculŭ, moşiile şi mila cea împărătească ce aveţi şi, de veţĭ asculta acestŭ sfatŭ alŭ mieŭ părintescŭ şi arhipăstorescŭ, mare bucurie şi laudă veţĭ face la tot neamul românescŭ neunit, şi mila împărătească va fi totdeauna cu voĭ (1).

În Februar 1766 se iartă de pedeapsă un călugăr din Bălgrad, care fusese închis pentru corespondenţă cu Sofronie. În acelaşĭ an, un „preot Nicolae, paroh din Abrudu“ pîreşte către Cîrmuire uneltirĭ tainice venind de la doĭ „şpionĭ“, Teodosie şi Efrem, veniţĭ de peste munţĭ. Generalul, înaintea căruia se înfăţişă, îĭ dădu o scrisoare către episcop, iar acesta una „la călugărul din Galaţĭ, ca printr'ănsul să să ivească lucrul şpionilor, unde săntu“. El puse mîna apoĭ pe o scrisoare a luĭ Teodosie „ieromonahul“ către un protopop, Simion Stoica din Bălgrad, care am văzut că fusese bănuit încă din 1762 pentru legăturĭ cu Sofronie. „Şpioniĭ luĭ Sofronie aceştiia“, scrie el în Iulie Vlădicăĭ, „adecă Efremu şi Teodosie, i-amŭ aflatu unde sănŭtu, pri[n]zîndu-le şi cartea“: adecă Efrem era la Ţălna, maĭ sus de Bălgrad, „lîngă unŭ călugăr Athanasie slujitoriŭ“, iar Teodosie, venit maĭ pe urmă de la Muntenĭ, se găsia la Bulz, dar, *strigaţi de tisturĭ prin tîrgurĭ*, eĭ fugise de un timp. Totuşĭ Nicolae-ĭ putu da de

(1) Cf. Iorga, *Ist. lit. rom.*, II, p. 342.

urmă unuia, și-l trimise la protopop, cu o scrisoare cu ascunsurĭ, prin care-ĭ spunea că, dacă nu face ca Teodosie să ajungă la Rășinarĭ, „va rămănea cum îĭ strigă printre toțĭ omenĭĭ“, anume că „umblă cu minciunĭ, să aducă alt Vlădică în Ardeal“ (1).

Scrisoarea, prinsă, a luĭ Teodosie pomenea și numele preotuluĭ Gligorie de Ponorel, și, în Septembre (2), Nicolae-l așeză și pe dînsul la episcop că e „prieten cu Sofronie“ și mîna dreaptă a protopopuluĭ. El și Gavriș din Bistra, aflînd că luĭ Nicolae i se datorește descoperirea, îĭ ieșiră înnainte în tîrg și „l-aŭ măscărit și aŭ rupt pecetiul“. Atuncĭ parohul din Abrud scrise, cum văzurăm, la Rășinarĭ spunînd că se împart *antimisurĭ* de la Rîmnic și de ale luĭ Sofronie, „zicăndu că nu-sŭ bune a Preaosfințituluĭ“. Un alt „șpion a luĭ Sofronie“ ar fi Ion Sperlea saŭ Sperle, popa de la Bulz. Și pîra se încheie astfel: „Iară facu înștiințare Preasfințituluĭ pentru șpioniia, care am datu înnainte pentru aducerea altuĭ Vlădică, pe exariul de la Arad, în trecuta vreme; eŭ nu știŭ ce aŭ răspunsŭ înnaintea Preosfințituluĭ; că atuncea aŭ fost trimisul la exariul, iarăși acuma l-aŭ dus tocma la însușĭ Vlădica Sinesie, la Hălmagĭ.“ Maĭ întîlnim o poruncă

---

(1) *Studiĭ și Doc.*, IV, p. 97, No. XCIII.

(2) Scrisoarea e sosită la 15 ale luneĭ.

a Vlădicăĭ ca să se facă cercetare, saŭ *vălătaș* cu *utrom*, în privința purtăriĭ și înțelegerilor ce avuse „spioniĭ“ cît aŭ stat la Bulz (1) și o plîngere către dînsul a preoților din „Zlagna“ contra celuĭ ce-ĭ face pe nedrept „șpionĭ și protivnicĭ înnalteĭ guberniĭ și arhiereuluĭ luĭ“ (2).

În 1769, un archimandrit Sofronie se află pe lîngă Pîrvu Cantacuzino, cîrmuitorul Țăriĭ-Românești în numele Rușilor, și e maĭ mult de cît probabil că e Sofronie al nostru (3). Dar încă la 1774, tot în cursul războiuluĭ de peste munțĭ, se pune la preț iarășĭ capul turburătoruluĭ (4). Tot în acest an, protopopul din Sas-Sebeș e trimis la Sibiiŭ, și i se opresc hîrtiile, pentru că stătuse în schimb de scrisorĭ, de „țidule viclene“, se zicea, — cu „acel cunoscut înșelător Sofronie,

---

(1) La Bulzŭ la mănăstire popa Teodosie șpionulŭ cu a cuĭ știre aŭ șezut acolo și cu a cuĭ slobozenie s'aŭ dusŭ de acolo; așijderea și pentru călugărul Efrem, cu a cuĭ știre s'aŭ dusŭ la Țara-Românească, și cu a cuĭ povață, și unde să află acum.

(2) Tot în 1766, la 11 Octombre, popa Todor din Begăŭ e pîrît de colegul săŭ unit cum că cu sfatul și știre popi Teodor l-aŭ prins oamenii luĭ Sofronie, și aŭ robit, și l-aŭ muncit.» Se pare că și în 1767 se vorbește de un îndemn al luĭ Sofronie: id in se continens, quid dictae plebi agendum veniat.

(3) *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. Iorga, pp. 160, 177.

(4) Herrmann, I, p. 257 și urm.

care începe din nou a răspîndi otrava legii românești shismatice în această țară“ (1).

În afacerile acestea tăinuite, care urmăriau scopuri ușoare de ghicit, dar pe care nu le putem hotărî în amănunte, se amestecă, precum am văzut, protopopii, cari au o mare putere și ascultă, ceĭ maĭ mulțĭ dintre dînșiĭ, foarte puțin de episcop. Iată ce putem afla despre starea și purtările lor din Corespondența luĭ Novacovicĭ.

La Abrud, judele sas fiind rugat de niște preoțĭ să hotărască un proces, el răspunde: „Nu mă amestec în legea voastră: este protopop; mergeți la el.“ Acest dregător bisericesc, cu judecata luĭ deosebită, recunoscută de cîrmuirea țăriĭ și de guvernele orășenești, se alegea de către credincioșĭ, mirenĭ și clericĭ (2), dar Vlădica-l întăria, de cînd era un Vlădică, și avea dreptul, de care se folosia însă foarte cu scumpătate, de a-l *pune gios*, saŭ a-l scoate din funcție. Umbla îmbrăcat ca preoțiĭ ceĭlalțĭ, decĭ aproape ca țăraniĭ, cu „mintie“, „cațaveică“, și celelalte accesoriĭ. Afară de veniturile sale ca preot, el primea

(1) Notorii illius impostoris, Sophronii, virus schismaticae religionis valachicae iterum in hac provincia spargere incipientis correspondens.

(2) Cas de alegere din parte a «huiates non uniti, tam ecclesiastici, quam plebei .

o dajdie — *dasznie* — anume, care se socoate la 3 florinĭ „renenses.“ Dar nu se mulțămiaŭ cu atîta, și, în 15 April st. v. 1763, Dionisie cerea pentru dînșiĭ de la Guvern să li se dea din fiecare sat maĭ mare două „căble“ de grîŭ, două de ovăs și un florin ; de la satul mijlociŭ o „căblă“ de grîŭ, tot două de ovăs și numaĭ 30 de crăițarĭ ; iar de la satul mic un car de fîn, iar două „căble“ de ovăs și 15 crăițarĭ ; în Scaunele săseștĭ, unde țărănimea noastră stătea mult maĭ bine, s'ar cuveni, credeaŭ protopopiĭ, patru „căble“ de ovăs, un ulcior de vin și un galben unguresc (1). Dar la 4 Aprilie 1764 se răspingeaŭ fără deosebire toate aceste cereri (2).

Protopopul face „visitația“ „eparfirieĭ“ sale, dar găsim casurĭ cînd vre-un preot, ca Duma din Șcheĭ, face el „visitația“ în ținuturile unor protopopĭ, apăsațĭ de pîrĭ ale poporenilor. El judecă și poruncește judecata, dînd „pecete de vălătuitu, de sorocitŭ și de opritu“ ; preoțiĭ sînt

---

(1) Ut in comitatibus ipsis a singulo maiori pago duos cubulos tritici, duos cubulos avenae et unum Rf.; a mediocri, 1 cubulum tritici, 2 cubulos avenae et xr. 30; a minimo vero unum currum foeni, 2 cubulos avenae et 15 xr. In Sedibus autem a quovis pago 4 cubulos avenae, urnam unam vini atque hung. unum a suis auditoribus habere liceat, patiente regionis solo.

(2) Caeterum ut protopopis vel triticum, vel avena, vel foenum pagatim contribuantur, haud permitti.

pedepsiți și luîndu-li-se vitele de muncă de pe ogor. „Soborul cel mare“ se alcătuește din ei, și într'un rînd Dionisie spune că nu se poate hotărî în privința serbătorilor ce ar trebui împuținate, fără să-și întrebe întăi protopopii (3). În oraș îl vedem „puind și scoțând gucimanii“, dar și „bănd cu dănșii“.

Căci purtarea protopopilor nu e la înnălțimea chemării lor: ridicați ceĭ maĭ mulți dintre dînșiĭ pe timpurile luĭ Sofronie, pentru energia în lupte care nu cereaŭ însușirĭ păstorești, eĭ sînt împovărați de toate păcatele acelora pe carĭ trebue să-ĭ certe și să-ĭ îndrepte, și nu se feresc de loc de ochiĭ lumiĭ. Cutare protopop e vestit pentru lăcomia la bacșișurĭ: e pîrît că iea „o spată de porc de la dutce“, „zeace veadre de must“, „pominoace, den toate satele cîte un zlot... și o găleată de ovăs și 2 speate de porc, și 2 pogăcĭ din toată eparhiia, pe sama vlădicĭască“. Altul, Bucur Mărdan, necinstește fetele din satul săŭ, li făgăduește că va fugi cu ele în Moldova, unde-și va afla un rost și maĭ strașnic de cît în Ardeal, și bate pe părinții carĭ vin să se tînguiască. Dar acela despre care se spune

(3) In materia dispensationis festorum absque consensu omnium meorum archidiaconorum, ob evitationem suspicionis et aliarum sequellarum, quidquam agere non possem.»

mai multe e bătrînul protopop Petru de la Orăștie. Și el iea bani: cînd episcopul Novacovicĭ veni în oraș la 1764 și i se făcu „prănz în casa jup. Gheorghie Vințanul“, — un negustor din altă parte, sprijinitor al protopopului, — pentru aceasta și pentru „forșpan“, el luă 13 fl. de la satele mai marĭ, iar „din alte sate aŭ luatŭ căte un mariiaș, și de la preoțĭ alt măriaș“ și, în sfîrșit, de la „satele de varmeghie“, „căte 2 dutce“. E „sfadnic“: face la ceartă pe negustorĭ „capre rîioase“ și „capre de pre războr“; „pre unĭĭ i-aŭ mînat la arnicĭ, pre alțiĭ pre la strămăturĭ“ saŭ „pre la bolte“. Cînd poporenĭĭ se adună la o serbătoare în pridvor și pornesc a scrie o jalbă împotriva luĭ, el iese din biserica. smulge „călămările si hărtiia“, și-și apucă un dușman de gît, „de înnegrise tot“. „Spuipă“ si „suduie“, și de morțĭ, *sucindu-se apoi cu bîtul către oamenĭ. Trage preoțiĭ de piept prin tîrg la temniță.* Se sfădește cu potirul în mînă; merge la „crîjmă la un Sas“, căcĭ „aŭ fost în 9 anĭ călușeariŭ“. Cînd e mînios, nu vine la biserică zece Dumineci în șir. Se bate „cu unŭ omu dinŭ pricaz“. Dă „cu bîta și cu palma“. Pierde în învălmășală „o baeră de la dulamă“. Nu știe carte: cînd slujește, vezĭ oameniĭ „cotindu-se și rîzind“. Spune numaĭ „Credeul“ și Cazania: nu face „învățătură creștinească“, nicĭ spune sărbătorile. Primește pe dascăl în biserică, și-l în-

vață diecii saŭ ginere-săŭ (1), a căruĭ soție spune cu mamă-sa, bătrîna protopopeasă, la vederea negustorilor protivnicĭ: „Ce te uiți la niște capre rîioasă; lasă-ĭ, nu te prinde cu eĭ“. Și încă sînt alții cari l întrec, precum e acela care cu *feciorul* și „bătașiĭ luĭ cĭocoĭ liagă-ĭ în lanț“ pe preoți, „și-ĭ spănzură de grindă“; care iea „dajde de 2 saŭ de 3 orĭ“, „pune leage“ și „să tocmește cu vinovatul“, de „strică lege săboruluĭ“; iar, la orĭ-ce tînguire, răspunde cu „cuvinte grozave“ și cu lauda că-ĭ „el arhiereŭ, și nu altul“ (2).

Venim acum la preoți. Eĭ eraŭ și în 1762, după jocul intereselor private, șease, opt, zece la un sat, împarțind venitul mai mult saŭ maĭ puțin „frățește“. Veniaŭ din felurite stărĭ și în felurite chipurĭ. Cutare era, ca „șpioniĭ“ Teodosie si Efrem, „calugar umblător“. pe care vre-un protopop cu înțelegerĭ în strainătatea pravoslavnică „l-aŭ băgat în biserică, de aŭ și slujit“ Alțiĭ, destul de rarĭ, se trimit la Vlădica „să învețe“ pentru preoție. Sînt pe cari-ĭ vrea satul saŭ o parte din el: sînt, se spune într'o cercetare, „lăngă popa Gheorghie 50 de oamenĭ, iar împotrivă, 20“. Une orĭ sătenii *scot cu mare cheltuială*

(1) Nu știe, fără dascălul, ginere-său, învața în besarecă.

(2) Alt protopop e învinuit în 1762 pentru luare banilor din țară fără de poruncă.

pe vre-un diac de la „domnul Măria Sa“, pentru ca să li se slujească în biserică. Alteorĭ *catanele* hotăresc popia cuiva, cu de-a sila: vedem pe un popă și preoteasa luĭ „giucănd cu cătanele în anul 1764“; unul merge și maĭ departe și, îmbrăcat în haine militărești — „militaribus vestibus indutus“ —, iese beat din cîrșmă și gonește lumea; la Comana de jos, preotul, alt tovarăș de petrecere al grănicerilor, îĭ îndeamnă să ucidă pe cine ar îndrăzni să-l înlocuiască. „Am militarĭ prietini miĭ“, striga un preot, „și cu aceia, ce voiŭ vria, pocĭ face“.

Adesea recomandația vine de la domnul loculuĭ: comitesa Teleky spune că nu e nevoie pentru a face un popă nicĭ de singhelia străină, nicĭ de singhelia Vlădicăĭ, cît de voia stăpînuluĭ, nefiind posibilă numirea „invito domino terrestri et absque eiusdem seria recommendatione“. Cîte-va cuvinte de la protopop folosesc, firește, ca în acest cas:

Acestŭ preot, popa Timofteiŭ, din satu Lupoae, varmeghie Dobăci, care, pentru multă sărăcie neavăndŭ cu ce-ș plăti singhelie, și neaducăndŭ nicĭ ţîră de scrisoare de mărturie, eŭ nu i-am dat voe a sluji nemic, și acum parochieniĭ, milostivindu-să, l-aŭ ajutorat ca să-ș ià singhelie afară; decĭ, pentru multa a luĭ întărziere, altă pricină nemică nu n' [e], ce iaste preot de cinste, neavănd nicĭ-o canonicĭască împedecare; cu săteni are dragoste, și săntŭ în mare lipsă sătenii pentru preot. Anul 1766, Maĭ 28. Protopo[p] Gavriil Mihaĭ.

După hotărîrea guvernuluĭ, orĭ-ce preot neunit trebue să fie „întărit“ de Novacovicĭ, dar poate să-șĭ scutească el această cheltuială, dînd mită protopopuluĭ: „un burliŭ și 2 ferdele de grăŭ“ de exemplu, saŭ „un rămător gras“, „o găleată de grăŭ și 6 măriiaș“, orĭ „opt zloțĭ și unŭ carŭ de fînŭ și un mielŭ“, și încă „nu iaste de ale Preaosfințituluĭ antimisul“ — saŭ și numaĭ șeapte florinĭ. Se întăresc astfel popĭ în orĭ-ce condițiĭ, și vedem slujind un „preot neîntărit, cu a doao muere“.

Ales saŭ primit de episcop, preotul jură că va păzi, va mîngîia turma sa, „afară de instrucție nu va eși, de gloabe și birșagurĭ să va păzi și feri“, și adauge: „Cum grăescŭ, așa să-mĭ ajute Dumnezeŭ“. El se întoarce apoĭ acasă, și duce viața ce-ĭ îngădue mijloacele. Unĭĭ sînt țăranĭ liberĭ, boierĭ, „nemeșĭ“, ca acela care spune: „Sfăntŭ săbor, eŭ știŭ că sănt neameșŭ și preot; de unde are voe să mă poată să mă părască în doao săboară?“. Alțiĭ însă, mulțĭ, sînt iobagĭ, fiĭ de iobagĭ. „Popiĭ iobagĭ“, spune guvernul, „carĭ n'aŭ fost liberați, nu pot fi scutiți de îndatoririle, întemeiate pe legĭ, față de domniĭ lor, și nu se înțelege, cum ridică măcar o astfel de pretenție de scutire“ (1). Liber saŭ ba, el mun-

(1) «Poppae iobbagyones non manumissi a debita suis terrestribus obligationis conventione in legibus fun-

ceşte alăturĭ de credincioşiĭ săĭ, şi vedem cum popa „Ioan din M[a]erile Sibiiuluĭ“ pleacă „cu caru în pădure“.

Dar li s'aŭ dat unele drepturĭ: din 1765 e oprită sistarea preoţilor neuniţĭ. Cînd sînt orînduiţĭ de Dionisie, sînt scutiţĭ de capitaţie (1), şi eĭ cer a se întinde acest drept la toţĭ slujbaşiĭ bisericiĭ: crîsnicul, „fătul biseariciĭ“, dascălul, care e şi „ludi magister“, toţĭ carĭ sînt scutiţĭ în eparchia episcopuluĭ unit. Casa lor e apărată de încălcarea mirenilor străinĭ din dregătoriĭ: „Nicĭ odinioare pînă acum tisturile nicĭ a face la casa saŭ marha preuţilor n'aŭ îndrîsnitŭ“. De şi se plîng că „nu potŭ birui şi cu porţiile şi cu dăjdiile“, eĭ nu slujesc „în cinste“, ci aŭ venitурĭ bune: „pănĭ, adecă pogăciĭ“, „ferdele de mazăre“ şi alte legume saŭ grîne, „venitul prazniculuĭ Botezuluĭ“, „de la morţĭ“, de la alte sărbătorĭ şi slujbe.

---

data nullatenus eximi possunt, unde nec videtur quomodo hancce, nullo prorsus fundamento fulcitam, praetensionem illegitimm formare vel praesumunt.

(1) La 8 Decembre st. v. 1762, din Mureş-Oşorheiŭ, Novacovicĭ se plînge că se iea încă taxa capitis sacerdotum non unitorum . La 23 Iulie 1765, către perceptorul din Sas-Sebeş: Recordabitur Perillustris Dominatio Vestra ex altissima Sacratissimae Caesareo-Regiae et Apostolicae Maiestatis clementia taxam capitis non unitorum fungentium sacerdotum per me confirmatorum relaxatam esse .

Cînd ştim ce se poate găsi printre protopopĭ, ne închipuim că preoţiĭ nu sînt totdeauna cum s'ar cădea să fie. Cutare „suduie de pausŭ, de pomană pă protopopĭ şi pă nameznicĭ“. Altul „dă de treĭ orĭ cu picĭorul în pămăntu“ la mînie. Între eĭ se ameninţă „a se scoate de barbă afară din besearecă“. Fiul unuĭ preot zice preotuluĭ rival: „că va căpăta una care nu o va putea duce la Sărata“ şi-l face „leşinat“. „La Sibiĭ“, se spune de un popă, „fiind la o cărcĭmă, înnaintea multora aŭ sărutatŭ o Unguroaică şi ne-aŭ făcutŭ ruşine la toţ“. Într'un loc, ţeraniĭ arată că păstorul lor „aŭ afurisit, şi omul aŭ săcat de picioare, de nu poate umbla şi zace la pat“, că a sărit la bătaie cu îmblăciĭ şi topoare şi declară, cerînd scoaterea luĭ: „Maĭ bine neam da toţ la Unaţie, dar nu n'om da“. Alţiĭ arată cam tot aşa că-ĭ „face tălharĭ, sudue de mumă, să laudă totŭ cu bîta, face-ĭ hunţf... şi să c... pă blagosloveniia nostră şi le ţipă prescurile din biserică; şi toţĭ gata sintŭ a merge la Unaţie“. Aiurea, un preot merge cu sabia după oamenĭ cu catanele, suduie „să zacă Duhul necurat în tine şi în tot niamul tăŭ“ şi dă în oamenĭ cu ferdelul de măsurat grîŭ. Eĭ fac pe uniĭ locuitorĭ de cinste „calvinĭ blestemaţĭ şi afurisiţĭ“. Un preot „să bicĭuluieşte“ pentru „multe prade şi trăsurĭ fără de cale“, iar în latineşte altul e zugrăvit aşa — traducerea n'ar avea haz:

„iurgiosus, contentiosus, plagosus, noctis filius, noctis opera sequens, hoc est moechus, et caetera... Caput fregit, animam blasfemavit“.

Cu cît avea de lucru la cîmp, dacă maĭ avea și păcate, preotuluĭ nu-ĭ maĭ rămînea, firește, vreme pentru biserica luĭ. La Orăștie, episcopul găsi „în biserecă, în partea din jos“ a orașuluĭ, „sfînta cuminecătură mucezită și înfloritä“. Aiurea, popa, care nu putea suferi femeile și le califica: „procleată, diiavolă, scroafă“, nu voia să le cuminece: „Le-aŭ mănat“, spune o martură, „la un om mirean să le ispovedească, că acela nă iaste noao popă“. Uneia-ĭ spune: „Nu oiŭ spovedui Rușiĭ, că tu eștĭ Ruscă“; în loc de împărtășenie el dă mireanuluĭ care-l înlocuia, apă: „Fie ce apă iaste, tu-ĭ toarnă în cea gură“, și, spune informatorul, „i-aŭ mersŭ“ bolnavuluĭ „și pre barbă“. Popiĭ pun lumea în lanțurĭ pentru vinovățiĭ maĭ ușoare, eĭ lasă cimitirele în părăsire, și într'un rînd unul din eĭ dă gloabă un octoih, „aflănd țintirimul deșchis..., păn va închide țintirimul“. Un preot e învinuit că se face represintat la slujbă prin copila luĭ, în vrîstă de treĭsprezece anĭ. Aț̆ĭ auzit, se întreabă la cercetare, „să fi slujit leturghia cu fata luĭ?“. „Aŭ slujit“, spune un răspuns, „leturghia cu fata luĭ, și o aŭ văzutŭ îmblăndŭ în altar, și aŭ scos fata nafura din altariŭ în bisearecă, și o aŭ pus pre masă“. Iar altul: „Fata luĭ popa Petre ce-

teaște Apostolŭ la biserecă, cănd̆ŭ iaste leturghie, și nafura fata scoate". Alt martur ar fi auzit-o spuind Tatăl Nostru și Crezul și știe obiceiul popeĭ de a „țipa prescurile în vale", cînd nu le da la cînĭ.

Așa fiind practica preoției pe alocurea, nu e de mirare că respectul către oameniĭ luĭ Dumnezeŭ lipsia atuncĭ cu totul. „Vaĭ, popă, vină", i se striga unuia, „vină numaĭ: îțĭ voiŭ da eŭ clopot; clopotul e al nostru, nu al tăŭ". Birăul comiteluĭ Teleki, un Român și acest birăŭ, batjocurește pe preotul satuluĭ; și acesta nu găsește alte răspunsurĭ decît: „nu mă sudui, că doară nu sîntemŭ frațĭ", „nu mă rușina în drumul țăriĭ"; cînd țeranul „s'a țăpat" apoĭ „să apuce pă popa de barbă, fiindŭ călărĭ", protopopul, ce era de față, îl înfruntă cu blîndeță: „Rogu-te și cu Dumnezăŭ, nu face așè": după care, firește, se aud „botele touncănindŭ". Pentru că preotul nu e pe placul enoriașilor, aceștia nu vin cîte două lunĭ la biserică. În ziua Sfîntuluĭ Ilie, sătenii din altă parte pun steagurĭ de batjocură în ușa preotuluĭ, spuind tare că prețuiesc maĭ mult pe păstorul porcilor din curte (1).

Între îndatoririle preoților și protopopilor eraŭ

(1) Festum qui vocatur Ilie Prologh ...Se plus honoris porcorum quam animarum pastori contribuere.

și de acelea care priviaŭ judecata. Alăturea de „Scaunu mirenescŭ“, cu „țităluirile“, „protestațiile“, „asesoriĭ“ săĭ, era județul după „Sfănta Pravilă“, înnaintea soboarelor protopopilor saŭ Vlădicăĭ, carĭ hotăriaŭ și „după rînduiala țări și porunca legilor împărătești“. „Obiceiul“ nu era uitat nicĭ el, și Orăștieniĭ se îndreptățesc cu „tocmeala ce pururea amŭ avut obicĭaĭ de la strămoși noștri, pentru că obicĭaiulŭ vechĭ, în care nu să află eresŭ, să poate socoti și a să ținia în locŭ de lege“.

Înnaintea acestor judecătorĭ se înfățișează, întăiŭ, preoțiĭ chiar, pentru vinovățiile lor canonice. Pedepsele maĭ înțelepte și maĭ blînde sînt acelea ce se daŭ de însușĭ Vlădica: „opreliște de la biserică“, „lipsire de epitrafll și de venit“, saŭ aceia ca „să fie aicea în Rășinarĭ la învățătură“ un timp oare-care. Doĭ preoțĭ carĭ, timp de maĭ mulțĭ anĭ, se făcuseră de rîs unul pe altul, sînt siliți a-și da „sărutarea cea preoțească și creștinească“, poate pedeapsa cea maĭ grea. Nicolae din Abrud, amestecat în afaceri politice cu Cîrmuirea, primește, la 21 Octombre 1764, de la Dionisie această hotărîre: „Popa Nicolae să fie îngăduitor pănă să va îndrepta din gubernie și, aflîndu-să undeva locŭ, să va da norie, iar în Abrud nicĭ de cum“. Petru protopopul din Orăștia rămîne, după cîte făcuse, „în Scaon, dară nu singurŭ lucrătoriŭ; singur nicĭ judecată să facă,

nice vizitație întru clerŭ saŭ norod; ce să să comportăluiască întru toate preotuluĭ care să va rîndui de la noĭ lîngă dînsul să fie sinearghis". Poporaniĭ luĭ, carĭ aŭ smuls din biserică strana făcută anume, la un loc de cinste, pentru trufașul Gheorghe Vințanul, rămîn „să fie supt neblagosloveniia noastră, pănă vor veni înnaintea noastră la Rășinarĭ, pentru îndreptare".

În soboarele obișnuite, iată cam în ce fel se răsplătesc greșelile: pentru neîngrijirea altaruluĭ se daŭ „doao găletе de grăŭ și 20 veadre de vin". Cine e maĭ greșit, se pune în lanțurĭ de protopopiĭ abusivĭ: „Aduceți lanțul", spune unul, și se aduc „niște fiare de caĭ". Un preot primește douăsprezece *beațe* „pentru că aŭ zisŭ protopopuluĭ Moga: Minți". Pentru căsătoria cu o unită, pedeapsa e „40 de bătе saŭ patru galbinĭ". Și, în exercițiul funcțiunilor sale de certare părintească cu bățul, un protopop strigă cuĭ cîrtia: „Nu sănt slobod a batе popi meĭ, și pre macar cine, pănă va cădea carnia putredă după trupul săŭ, că pentru aceia mi-aŭ dat bățulŭ în mănă, că eŭ săntŭ judecata!"

În lămurirea afacerilor mireneștĭ, soborul lucrează ast-fel. Se începe cu o sorocire a protopopuluĭ, cu un *vălătaș* de cercetare, și apoĭ *se strînge soborul*. Pîrîtul se aduce înnainte la Brașov este obiceiul de „prinsoare în țintirim"— saŭ dă „chizeș", a căruĭ misiune nu e plăcută,

pentru că el stă une orĭ, cînd îĭ fuge prietenul, „cu lanțu în picioare“ (1). Mărturisirile se capătă une orĭ prin înduplecarea bățuluĭ: „Cănd ar judeca Sfinția Ta drept“, se spune unuĭ protopop, „să o puĭ supt bătae, atuncĭ amŭ vedea ce arŭ spune“. Se cere jurămîntŭ: „Acĭastă muere“, răspunde protopopul menționat, „nu să poate bate, ce numaĭ un jurămănt are“. Sînt cheltuielĭ de judecată, ca: „3 mariiaș pentru trapădul“, saŭ osteneala, „judecătorilor“. Pentru amînare e altă plată: „Și i-amŭ datŭ doĭsprăzece banĭ dreptate, ca să fie oprită judecata păr Lunĭ“. *A se muta judecata înnaintea Vlădicăĭ* e îngăduit, dar cine face ast fel apel *pune patruzecĭ de banĭ*. În ceia ce privește pedeapsa, marturul fals primește patruzecĭ de *beațe*, din care odată „iartă judecata cincĭsprezece“. Părinții ce silesc la nuntă primesc închisoare. Sînt multe sentințe patriarhale, ca aceia care îndatorește pe un protopop hrăpitor „să cumpere păgubașuluĭ alte capre, pănă în 15 zile“. Înnainte de a se spune osînda, se oferă părților ce sînt în ceartă *pacea:* ast-fel, uneĭ fete ce nu voia să iea pe flăcăul ce i se păruse „la un ochiŭ tras în sus și în jos“ i se dă această alegere: „aŭ să dea 80 de florințĭ, aŭ să-ĭ dea 80 de toiage, aŭ să-s cunune“.

(1) Cf. la Brașov: Chizeșul l-aŭ legatŭ pre el, și l-aŭ datŭ în mâna Sfatuluĭ .

Pentru numele bun al acusateĭ, fata luĭ „Onea Munteanul din Chieța“, trebuie să spunem că ea a voit maĭ bine gloaba saŭ *beațele* (1).

Eraŭ însă gîlcevĭ bisericeștĭ strașnice, pe care nicĭ unul din soboarele „Preosfințituluĭ“ Novacovicĭ „Budeanul“ nu putea să le înlăture : anume lupta veche dintre Unire și Neunire, care intrase numaĭ într'o nouă fasă.

Între alte lucrurĭ ce se impusese luĭ Dionisie fusese și cel maĭ mare respect pentru cealaltă Biserică românească, de care nu era vrednic să alăture pe a luĭ. În decretul din 6 Iulie 1761 i se spusese a comunica „plebeĭ neunite“ că tot ce s'a făcut nu vine din împotrivirea eĭ, ci din mila nemărginită a Împărăteseĭ. Unirea rămînea dorința suveraneĭ, căcĭ, acum cînd s'a strecurat, la 30 Mart, sorocul de alegere, e slobod orĭ-cuĭ a trece din noŭ la Unire, pe cînd nu e iertat nimăruĭ dintre Unițĭ să-șĭ părăsească credința : una aduce după sine răsplată — *omnis gratia et protectio*, iar, cealaltă numaĭ „cea maĭ crudă pedeapsă“—*saevissima animadversio*. Dionisie scrise în acest sens, și, în 1763 el dădea din noŭ acelașĭ îndemn (2). Să nu se amestece preoțiĭ săĭ în „greutățile de la Bistrița“, pe care le cunoaș-

(1) *Studiĭ și doc.*, IV, pp. 95-6, No. XCI; pp. 101-2.
(2) Hurmuzaki, *Fragmente*, II, pp. 175-6.

tem, să „nu puie piedecĭ Unirĭĭ și să nu smomească pe nimenĭ de la dînsa“ (1).

Dar atîta nu ajungea ca să facă uitat trecutul și să împace pe următoriĭ celor două credinți, carĭ pe acele timpurĭ trăiaŭ viața sufletuluĭ numaĭ în lege. Lăsînd la o parte faptul că guvernul era aplecat către prigonirĭ, că, de exemplu, cismarii din Făgăraș fură opriți de a lucra pentru că nu voiaŭ Unirea și că Vlădica Aron numia desprețuitor, pe Neuniți „toleraț ĭ de felul acesta“: *eiusmodi tollerati*, (2), focul era ținut necontenit aprins de luptele pentru biserică.

Comisia luĭ Buccow lucrase cum nicĭ nu se putea aștepta alt-fel. „Dacă sînt într'un loc“, hotărîse ea, „Uniți, fie și în maĭ mic număr, biserica se va da acestor Uniți“ (3). Se întîmplă astfel în ceĭe maĭ multe părți ca la Ilembac, „unde 725 de locuitorĭ neuniți stăteaŭ fără biserică“, înnaintea celor nouăsprezece uniți, carĭ

(1) In difficultates Bistriciensium, eominus Unionem impedire aut homines ab ea avertere praesumant. În privința unuĭ convertit ce se oferia, se decide: Popa Ioja, făcând profesie, nu să priimește maĭ mult la Neunație .

(2) Într'o scrisoare către guvern; Blaj, 9 Septembre 1763.

(3) Ecclesiae, si in loco aliquo, licet minori etiam numero, supersint uniti, illae unitis adiudicentur.»

aveaŭ unde să se închine pentru că eraŭ de legea Împărăteseĭ. Bisericile cele maĭ multe, maĭ vechĭ și maĭ însemnate fură luate ast-fel de supt oblăduirea luĭ Dionisie (1).

În unele locurĭ, împotrivirea Neuniților la lucrarea bisericilor fu înviersunată. Așa în Orăștia, unde se amintește luĭ Novacovicĭ „cătă fricĭ, nevoe și streinătate amŭ răbdat, de pănă amŭ ajunsŭ de amŭ sculat muerile și copii, precum era vremile, în țintirimul bisereci, stând cu multă fricĭ, ca să nu ne scape biserica dinŭ mănă“. Adesea slujba lor trebuia să se facă în șurĭ și colibe, și încă se pomenesc casurĭ cînd ele fură dărîmate, ca, supt Atanasie Rednic, cele din domeniul Blajuluĭ (2). Une-orĭ iarăși ceĭ maĭ puținĭ, neavînd cu ce-și ține biserica fără pămînturĭ, o lăsaŭ celor mulțĭ, de lege dușmană, carĭ trebuiaŭ să le clădească aiurea un paraclis. Nu eraŭ rare însă luptele în toată forma, cu morțiĭ ce se aduceaŭ spre îngropare în biserica a căreĭ stăpînire se reclama. Aiurea, nevoia silia pe oamenĭ să meargă și dincolo, fiind-că biserica lor

(1) Într'o scrisoare din 26 Octombre 1764, Adam comite Teleki vorbește de o biserică făcută de Mihaĭ Viteazul: in vicinitate pagi Losárd — Luşărdea, în parțile Doboceĭ — templum sit in meo fundo, etiam antea, a Vajvoda quondam Michaele aedificatum».

(2) «Cultum divinum in horreis et domibus frequentare cogantur.»

din alt sat era prea departe. Lucrurĭ ce se pot spune, acestea din urmă, despre Uniţĭ şi Neuniţĭ de o potrivă.

Prin toate acestea se hrănia ura nelegiuită între fiiĭ aceluiaşĭ neam, carĭ se prigoniaŭ între sine în numele unuĭ Dumnezeŭ de iubire, înţeles, în fundul inimiĭ tuturora, în acelaşĭ chip, de sigur. Neuniţiĭ numiaŭ pe „duşmanĭ“ cu vorbe de ocară: „Uniaţĭ“, „spurcaţĭ“, „păgînĭ“; îĭ insultaŭ, *increpantes*, spune naiv o plîngere, *animam*, *matrem*. Preoţiĭ eraŭ loviţĭ, clopotele sfărîmate, cu ajutorul catanelor une-orĭ, saŭ al dregătorilor (1): „I-aŭ stricatŭ cuptoarele“, se spune de un preot, „şi uşile, şi toate ce avea; cu păgubire le-aŭ aruncatŭ în uliţă“. Clericiĭ din ambele tabere se trăgeaŭ de barbă şi de păr, în vederea străinilor, ce rîdeaŭ în pumnĭ: „per barbam et capillos, horrendum in modum“. Minciunĭ se purtaŭ pentru a înteţi mulţimea: într'un loc se spunea că e poruncă de la Dionisie, că, dacă un „unit, un catolic, luteran saŭ ţigan“ ar intra în biserică, „să se sape pămîntul, să se spele păreţiĭ şi să se sfinţească din noŭ“ (2). Protopopul din Săcel vesti oamenilor „că are carte

(1) Illi sunt multi , spun Uniţiĭ din Abrud, «et officiales sunt ex suis.»

(2) Templum effodi, parietes lavi, totum deinde sanctificari debet.

de la ghenerariul și secretariul să nu le slujască la oamenĭ care aŭ fostŭ la ospăț, la Uniieți" (1). Înnaintea șpanuluĭ, a crainiculuĭ, a judeluĭ se înfățișaŭ tînguirĭ de prigonire, pe care eĭ le respingeaŭ cu dispreț saŭ batjocură: „Nu te-a bătut pe tine, ci haina": *Non te percussit, sed vestem.* „De ți-ar fi spart capul, eŭ aș fi știut ce să fac, dar așa du-te la șpan", care trimitea și el aiurea, în rîs.

Hărățirea aceasta zădarnică ducea la scene într'adevăr vrednice de rîs și de compătimire. Unitul era împiedecat de a fi naș la Neuniți; moașa, dacă era neunită, n'avea voie să se ducă în casele Uniților (2). La un ospăț de 1-iŭ Ianuar în Săcel, Uniții fură înlăturați, și tot așa pe aiurea de la petrecerĭ poporane. Ba găsim și o cerere de despărțenie pe motivul rar „că nu poate trăi cu dănsa, fiindŭ fată de tată unit".

Și, alăturea de aceste împunsăturĭ și răutățĭ puse la cale, se întîlnește vechia nepăsare a Românuluĭ pentru toate străduințile de a pune în micile cutiuțe ale gînduluĭ omenesc lucrurĭ marĭ și tainice ce nu se pot cuprinde în întregime, necum să se poată măsura cu de-amănuntul.

(1) Pentru aceasta el capătă beţe 10 , în sobor, şi oprit de slujbă .

(2) Obstetricem ab unita gravida, iamque paritura, arcere non reformidant.

A se face unit saŭ neunit era și un lucru de oportunitate, acum cînd se deprinsese lumea cu ființa uneĭ a doua legĭ, care prinsese rădăcină. Ceĭ din Orăștia, aĭ luĭ Dionisie, amenință că, nefăcîndu-li-se dreptate, „gata săntemŭ a părăsi biserica“. Într'un sat unde popa bate cu „măcăul peste capŭ și peste mîinĭ“, oamenĭĭ spun că, „de nu vor avè mîngăiarea, toțĭ se vorŭ da la Unație“. Popiĭ unițĭ se amestecă în certe ale colegilor lor neunițĭ, și daŭ și mărturie pentru dînșiĭ la episcopul de cealaltă lege. Ba vedem, pe negustoriĭ din Orăștia luîndu-șĭ titlul de „*pînă acum* neunițĭ“ : „hactenus graeci ritus non uniti“.

Între ascultătoriĭ luĭ Novacovicĭ era întăiŭ o minoritate de negustorĭ din orașe, nu toțĭ Românĭ, ci mulțĭ dintre dînșiĭ Grecĭ, Bulgarĭ, Lipovenĭ, carĭ nu ajutase puțin la smulgerea concesiilor din 1761. Asupra lor sînt cîte-va lucrurĭ, care merită a fi însemnate aicĭ.

La Sibiiŭ se pomenește preotul, ἐφημέριος „al cinstiteĭ companiĭ a Grecilor din acest oraș“, ce era pe această vreme un Iacob Olympiotas ; dar companiștiĭ, chiar „jurațiĭ companii grecești de la Sibiiŭ“, carĭ veniaŭ la slujba luĭ, se îndreptaŭ pentru orĭ-ce afacerĭ de judecată bisericească tot la Novacovicĭ. Brașovenĭĭ aveaŭ și un „părinte grecesc“, un *ephemerius*, numit de peste Dunăre, care fu, în această vreme, Cristofor și

apoĭ Ieroteĭ, de la 1763. Afară de aceștia, erau bine ospătați în acest oraș pravoslavnic cîte un „preotŭ călugăr“, venit de peste munți, care serba și logodna în casă. Dar preoții din Șcheĭ ascultaŭ de cuvîntul Vlădicăĭ din Rășinarĭ, la care se îndreaptă în toate nehotărîrile și greutățile lor, spuindu-ĭ, în 1767, pînă și nevoia de „a eși în țară, la Bucureștĭ“, pentru ca să li se întărească hrisovul pentru păscutul oilor, de Domnul noŭ, fiŭ al luĭ Scarlat-Vodă. Și aceștia cu bogăția lor de negoț, care dădea numaĭ vămiĭ împărătești 20.000 de florinĭ pe an (1), eraŭ niște puternicĭ sprijinitorĭ (2). Se pare, în adevăr, că eĭ reînnoiră acum o veche și însemnată cerere, folosindu-se de încheiarea păciĭ: aceia de a fi supușĭ Șcheieniĭ bisericește episcopuluĭ de Rîmnic și Mitropolituluĭ din Belgrad saŭ unuĭ sobor de obște: „vel universali greci ritus congregationi“, iar în cele-lalte afacerĭ Consiliuluĭ de Răsboiŭ (3).

---

(1) Herrmann, I, p. 197.

(2) Se menționează, în Corespondența luĭ Dionisie Brașoveanul Vlad, ce mergea cu negoțul pînă la Posnania, în țara leșască . Cf. Herrmann, *l. c.*

(3) Despre înfățișarea cererĭ în 1738, v. Herrmann, I, pp. 197-8. În corespondența luĭ Novacovicĭ se află o versiune fără dată, în care, ca și înnainte, Eustatius Vassilievich, presbyter et parochus ecclesiae cathedralis bolgarssegiensis; Georgius Hers, quaestor

La Ocna Sibiiului găsim juraţi ai bisericii neunite, asemenea cu gocimanii din Braşov, şi bătrînii, carii înfăţişează pe locuitorii români din tîrg: „iurati aedilles ecclesiae non unitae huiatis, libertini, Petrus Rattz et Szavul Nisstor, simul cum senioribus eiusdem ecclesiae, scillicet Szimon Thudur, Tudor Nyegull, Toma Vayna et Ivon Vineram". La Mureş-Oşorheiu, aflăm iarăşi negustori români, carii merg cu mărfurile la bîlciul Bistriţei: ei se plîng că, în ceia-ce priveşte legea, sînt „ca trandafirul între spini", neavînd preot care să-i boteze, căsătorească şi îngroape, aşa încît „unii dintre noi trec de ceia parte". Din Turda scriu odată Vlădicăi *Lipovenii*, carii poartă aceste nume: Păcurariu Mihaiu, Moguşu Gligoru, Samfiru, Solomon, Mărginean Avram, Goadă Lazăru, Ţirlea Trifu, Beligheru Gheorghe

---

et incola suburbii Bolgárssegh , cer Împărăteseï drepturile arătate. Se doreşte cîrmuirea de «suos proprios, a magistratu coronensi eiusque subiectione penitus separatos, iudicem et assessores iuratos, qui occurrentes lites derimerent atque sic hucusque inter civitatem coronensem et incolas bolgárssegienses subortas controversias ac illatas aggravationes penitus tollerent . Altă dată, se spune la sfîrşit, dorinţa Şcheienilor nu fusese încuviinţată ob publica, eaque maioris considerationis negotia, quibus moderno rerum statu et flagrantibus belli turcici circumstantiis eandem Maiestatem Vestram Sacratissimam occupari palam est ., Pentru ceï ce aduseră petiţia, v. Stinghe, *Doc.*, I.

și Mustea Gavrilŭ. „Noĭ ctitoriĭ din orașulŭ Belgraduluĭ, orașaniĭ împreună cu Lipoveaniĭ“, cer într'un rînd luĭ Dionisie un preot „aicĭ la Lipoveni“. Din Deva s'a păstrat o plîngere a dascăluluĭ școliĭ împotriva protopopuluĭ: „dascălul lafet din Deva asupra protopopuluĭ Devi, chirŭ Mihalŭ, precum nu i-ar fi plătit deplinŭ pentru școală, care aŭ fostŭ tocmit 30 f.“.

Maĭ bine decît pentru orĭ ce altă așezare orășenească de Românĭ se lămuresc însă lucrurile pentru Orăștie, mulțămită îndelungateĭ lupte a negustorilor de acolo cu protopopul Petru. Aicĭ „poporani, fii sfinteĭ bisericĭ dinŭ orașŭ Orăștie, neuniță“, sînt mulțĭ și bogațĭ, de trepte de sus și de trepte maĭ de jos, ceia ce nu uită să însemne, precum și între femeĭ se face deosebire între „o jupănească“ și „mueră maĭ de josŭ“. Eĭ aŭ gocĭmanĭ, aleșĭ de dînșiĭ și întăriță de guvern: „și gocĭmanŭ cine l-aŭ pusŭ“, arată eĭ odată, „nu știm, că aŭ înșelat la Sibiĭ pre ceĭ marĭ cu numele nostru, și noĭ nu știmŭ nimica“. În legăturile cu „județul“ eĭ sînt fără sfială: într'un rînd, pătrunde „totŭ orașul la județulŭ în casă“. „Pecetea“ acestuĭ dregător nu e ținută totdeauna în samă: „Aŭ scosŭ protopopulŭ pecetea domnuluĭ județuluĭ, zicănd: Vă opresc cu pecetia județuluĭ... Noĭ nu știm să fie domnul județul Vlădică peste preoță, iară Sfinția Ta, dacă facĭ pre domnul Vlădica mortŭ

și cu musaiŭ voești a judeca pre popa, nu l-am lăsat". Eĭ numesc preot pe cine li place: „pre popa Constandinŭ", îĭ auzim spuind într'un rînd, „noĭ l-amŭ adus la noĭ dascalŭ și prinŭ chivernisirea și cheltuiala noastră s'aŭ preoțitŭ". De Sîntul Gheorghe eĭ îndeamnă ast-fel pe acest popa Constantin, pe care-l sprijiniaŭ din răsputerĭ: „Sfinția Ta te gată cu aldămașu, precum știĭ obicĭaiulŭ orașuluĭ și, cândŭ vomŭ trage clopotul, precum în toțĭ ani s'aŭ făcut, să fiĭ gata, și toțĭ ne vomŭ strînge și vomŭ îmbia, și noĭ te cunoaștemŭ noaă preot".

Sătenĭĭ sînt și acum, cum i-am văzut înnainte, împărțițĭ în maĭ multe clase. Dar de curînd, prin întemeiarea grănicerilor, s'a maĭ adăugat una. Între catane întră cineva fără voie: „L-aŭ luat la cătane, în ce chip, adecă cu putearia a tot satuluĭ săsescŭ Șomărtiŭ". Primind armele împărătești, se ridică însă săteanul maĭ sus de aĭ luĭ: „militarĭ", se zice, „în vremea aceia, iar acum lăcuitorĭ proștĭ". Așezațĭ undeva supt „tistul lor milităresc", eĭ joacă un rol, care nu e însă de cinste, adesea orĭ. Eĭ bat, taie, trag cu pușca, năvălesc și smulg bisericile, fac pe preot: „cîne de popă", etc.: Dar pentru noĭ grăniceria era însemnată prin aceia că dădea Românilor mîndrie și conștiință de însușirile lor. Un vechil de magnat se plînge într'un rînd că iobagiĭ nu maĭ vreaŭ să știe de slujbă, că-ĭ și bate în zăr-

dar, „bucurîndu-se că și eĭ peste puțin se vor face catane“ (1).

Cît despre țăraniĭ obicĭnuițĭ, carĭ trăiesc, cum i-am putut vedea în altă parte a cercetărilor acestora, supt juzĭ, birăĭ, namestnicĭ, juraților, — uniĭ dintre eĭ sînt cărăușĭ, dar ceĭ maĭ mulțĭ lucrează pămîntul, saŭ pasc turmele, „ducînd“ și aducînd „oile la staurŭ“ și de la „staurŭ“. Chiar între iobagĭ, în afară de dregătorĭ. se desfac oamenĭ a căror mărturie e maĭ curînd crezută: „oamenĭ de omenie“ și „femeĭ de cinste“, cu care se face totdeauna „vălătașul“.

Din hîrtiile episcopieĭ neunite se capătă, cu privire la eĭ, cum se și poate aștepta, maĭ mult știrĭ despre viața de familie, alcătuirea. petrecerea și desfacerea eĭ.

Legăturile neîncuviințate de biserică sînt dese, și mulțĭ sînt „feciorașiĭ“, copiiĭ din florĭ. Cînd se face pîră la sobor pentru înșelarea uneĭ fete, hotărîrea nu e aspră: „Să o ia de muere saŭ, nevrăndŭ să o ia, să dea creștere (?) prunculuĭ 14 fl. și eĭ, maĭ sus numiteĭ mueriĭ, 6“.

Căsătoria se face de cu vreme, și Novacovicĭ

(1) Ut nos ipsi quoque verberibus etiam paucum servitii ab illis subditis trahere possumus, laetantes semet ipsos eo quod illi quoque brevi dierum facturi erunt milites.

iea măsurĭ contra celor ce binecuvintează cununia între o fată de „13 anĭ“ și un băieţel de... 11, ba chiar între mireasa „de 3 anĭ“ și mirele potrivit cu dînsa. Une orĭ fetele se mărită la 9, la 11 anĭ. Silirea la căsătorie e un lucru des, și se pomenește o fată „pusă în fiară“ pînă ce se învoiește.

Înnainte și în afară de logodnă, e o înțelegere, din iubire, și pe cinste, între viitorĭi soțĭ cari-șĭ plac ochiĭ. Tinerĭi „încredințațĭ“ ast-fel „și-aŭ dat mîna“: *tradere manum*. „Și-aŭ datŭ mâna“, se spune, „și s'aŭ legatŭ cu toate scrisorile care aŭ scris“. „Altă legătură“, glăsuiește o mărturie, „atuncĭa n'aŭ fostŭ, numaĭ dragoste și voie bună; dară adevăratŭ că amŭ auzitŭ, cândŭ aŭ datŭ mâna maĭ dintâĭ, precumŭ avem noĭ obiceiŭ aicĭa în țara Oltuluĭ, s'aŭ făcutŭ legătură între dănșiĭ, și aŭ pus și birșagŭ pentru ca să să dea 24 de florinți, care dintru dănșiĭ s'ar lăsa de acĭa legătură, saŭ care ar întoarce“. Orășeniĭ daŭ inele: „Ţine“, ar fi spus un Brașovean feteĭ unuĭ companist din Sibiiŭ, „ține inelu arvună, și să nu-ț paie cu greŭ păn voĭ merge la Brașov și ț'oĭ trimite inelu ce aŭ rămas de la dumneaeĭ maica; care maĭ frumos nu trebuie, — că prețu luĭ este maĭ multŭ decîtŭ o sută de galbinĭ“. Un dar de logodnă se alcătuește, de exemplu, din „2 mărămĭ de damascŭ per 3 fl., 1 fachiolŭ, 4 coț panclică, 1 pantofli,

1 mănușă, 1 apărător", — saŭ evantaliu, precum *fachiolul* e o batistă. Cînd strică una din părțĭ logodna, ea „întoarce darul îndoit, și toată cheltuiala, și pentru zminteala logodneĭ ștrof vlădicescŭ 12 galbinĭ: darul fiindŭ de 6 galbinĭ, să i să întoarcă în doile". N'avem o descriere de nuntă, dar este o pîră că un preot a serbat cununia „după unsprezece cĭasurĭ cătră miazănoapte, nice vestire în biserică, nice a ști tineri rugăciunile ceale poruncite (1)". Protopopiĭ daŭ „țidula de slobozanie a să cununa", luînd uneorĭ un bacșiș, ce se ridică pînă la „1 măriiaș".

Obiceiul fugiĭ e pomenit de cîteva orĭ, dar în treacăt. Se plătește odată gloabă de mire, „fiind-că aŭ fugit cu fata". „Dator iaste", spune o hotărîre, „a nu priimi părintele pă fii-săŭ, fiiind căsătoriță în întămplarea fugiĭ".

La orașe, negustoresele se îmbracă maĭ luxos: Muliu Marica iea de la părințĭ, ast-fel, o „mantie de anglie", un „brățŭ", „12 lanțurĭ de argint", „un inel de aur", „o cruce de argintŭ poleită și cu mărgăritare". Alta spune că i-a risipit bărbatul zestrea, ce se alcătuia din: „brățŭ, șirurĭ de mărgăritare, inele de aur, argint, gheordie de coftirie și roche de mătase cu florĭ cu fir și cerceĭ de aur și 2 *nisaia* și un șurțŭ".

Ca totdeauna și orĭ unde, sînt și bărbațĭ răĭ:

(1) Adecă: credeul și poruncile.

zgîrciți, hărțăgoși; o femeie se plînge că, atuncĭ „când băga în brid, iar număra să vază, sănt atătea ață ba“ și că a bătut-o răŭ pentru că se înfruptase dintr'un feliŭ de pește, pe care stăpînul și-l păstrase pentru el. Se judecă un bărbat care și-a bătut nevasta cu „vătrariul“, și înțeleptul episcop îl osîndește la „15 bețe, și să fie la arestŭ pănă va da chizeși că nu va face ce aŭ făcut pănă acum“, și încă „un an să fie despărțiți“.

Cînd femeia fuge din casa eĭ, se poate întîmpla ca soborul să condamne la *beațe* pe fugare și pe mama care a învățat-o și care se pricepe însă a strămuta procesul la vre-un inspector mirean, ungur, care hotărește despărțenia. Odată, o Țigancă fuge și, întorcîndu-se pocăită, Țiganul eĭ o primește, o *cuprinde*; dar, pentru a răzbuna bunele moravurĭ jignite de această zburătoare, i se dă, pe cheltuiala Țiganuluĭ mărinimos, firește, „canon la beserecă la Veaștem, flor. 12; iară nu birșag, numaĭ canon“, ceea ce nu costa maĭ puțin. Alt bărbat se poartă altfel: femeia fuge, și el n'o caută: pentru aceasta, ea primește treĭ „toiage“, iar el de două orĭ pe atîta. Femeia dovedită de purtare rea dăgloabă și ajunge în unele orașe săseștĭ la temniță, la „țucaos“, și Sfatul decide „să o bată și să o scoață din hotar afară, cu specolatorul“, dar și atuncĭ situația bărbatuluĭ e ridicul de împovărată. El,

dacă dorește să se însoare din nou, trebue „să umble ca să afle de muerea luĭ unde să află, vie iaste saŭ moartă“ și, cînd descopere „precum să fie fugit cu altŭ bărbatŭ a să cununa“, descoperirea n'are urmărĭ pentru dînsa (1).

Despărțenia, „deschilinirea“, se face în multe chipurĭ. Pentru un capriciŭ, care iea înfățișarea de glumă criminală une-orĭ: „Încă și oamenĭ săntŭ“, ni se spune, „în Ținutul Hinedori și a Dolni și orașul Devi, cari de oamenĭ nelegĭuiț s'aŭ făcut, că ș'or schimbatŭ muerile unu cu altu“. Fără lămurirĭ: Soțiĭ, scrie un biet socru necăjit, aŭ trăit „într'o cinste a casiĭ lor unul cu altul, bine, pînă în săcerat; iară de la săcerat pănă astăzĭ unul de cătră altulŭ deschiliniț sănt; și, nu știŭ pentru ce pricină, în zioa aceaia, nicĭ bătae saŭ cĭartă făcăndŭ fetiĭ meale, numaĭ cu frumosul i-aŭ luat din mănă furca cu tortul și o aŭ mănat la mine acasă, zicăndu-ĭ că nu-ĭ maĭ trebue cu ea să trăiască, nicĭ muere să-ĭ fie, lepădăndu-ĭ după ia și 2 boĭ de zestre, ce i-am dat“; iar, cînd socrul se înfățișează cu întrebărĭ, „me-aŭ arătat săcurea, să esŭ din casă, că mă va face vadŭ“. Lipsa de opt anĭ a unuĭ soț desface căsătoria. Dar se face cercetare împotriva uneĭ femeĭ, pentru pricina „precum, după

(1) Bietul om, deznădăjduit, scrie episcopului că, de nu-l vom slobozi, să va face Uniiat.

ce s'aŭ dusŭ el", soțul, „la cătane, înnainte de 6 anĭ ea s'aŭ mărĭtat cu altul".

Pentru „a treia și a patra cununie" se cere o „carte protopopască". Un biet iobag, Todoriță Costan, din Moigrad, în varmeghia Solnoculuĭ de mijloc, căruia-ĭ murise treĭ neveste, a patra fugind încă cu zile, nu e mulțămit cu atîtea jertfe, ci, învocîndu-și sărăcia, cere voie a maĭ jertfi și pe fugare: „Așŭ vrea să șaze cu mine, că am pruncĭ și nu-mĭ pociŭ ținea casa fără gazdă,—că sîntŭ om cu domn".

Obiceiurĭ, superstițiĭ nu se pomenesc, din nenorocire, decît foarte rar. Așa se judecă o *birăoae*, „strigoae și fermecătoare", care, „s'aŭ făcut mută" și a tors a răŭ în casele vecinilor. Se atinge datina prînzuluĭ de Crăciun din baniĭ tuturor flăcăilor (1) și alegerea Craiuluĭ de Paștĭ dintre aceiașĭ tinerĭ (2).

Aceasta era în privința moralității țărănimea noastră din Ardeal și părțile vecine acum o sută și cincĭzecĭ de anĭ. Cine o va asămăna cu cea de astăzĭ, se va închina înnaintea opereĭ binefăcătoare pe care a îndeplinit-o pe tăcutele o Biserică de o potrivă cu cealaltă, într'o țară unde Statul are alte scopurĭ.

(1) În pagus Czikenthal .

(2) Rex paschalis, nomine Morar, quem pro eo die praeficere sibi solet rustica iuventus.»

EPILOG

Pe cînd se tipăriaŭ aceste studiĭ, a apărut la Blaj o lucrare de un mare merit, datorită celuĭ maĭ chemat dintre istoriciĭ noștri de peste munțĭ, părintele canonic Dr. Augustin Bunea. În ea se cercetează maĭ pe larg o parte din subiectul lucrăriĭ mele: „Vechile episcopiĭ românești a Vaduluĭ, Geoagiuluĭ, Silvașuluĭ și Bălgraduluĭ". Cum am avut prilejul să spun și în „Convorbirile literare" (1), mă găsesc de aceiași părere cu păr. Bunea în toate chestiile esențiale aproape. Dar dimensiunile maĭ marĭ ale scrieriĭ sale, întrebuințarea unor izvoare de care nu m'am folosit, privirea lucrurilor dintr'un punct de vedere deosebit aŭ adus pe autorul „Vechilor episcopiĭ" la ridicarea și deslegarea unor întrebărĭ, la care nu mă oprisem. Cred că nicăirĭ n'aș putea să mă ocup de dînsele maĭ potrivit de cît la capătul acestor cercetărĭ.

(1) V. n-rul de la 1 April 1902.

1. Decretul lui Vladislav al II-lea din 1494.

La 1494, regele Ungariei supune pe egumenul unei mănăstiri maramureșene de rit grecesc „Arhiepiscopului de Ardeal“ (1). Pe acest timp, nu e nici o dovadă de episcop românesc în Bălgradul Ardealului, saŭ de o mitropolie a noastră în altă parte a țării. Am lămurit lucrul prin încercarea, din partea catolicilor, de a lega bogata mănăstire de „archiepiscopia“ *lor* din Ardeal.

Păr. canonic Moldoveanu, din Blaj, în darea-i de seamă asupra unei istorii a episcopiilor românești ardelene, citează o altă versiune a actului, în care stă scris, în loc de „Transylvania“: „Transalpina“, adică, nu Ardealul, ci Țara-Românească (2). Versiunea e cuprinsă în ediția actului de Batthyányi, în *Leges ecclesiasticae*, și eruditul maghiar, ca și Petru Maior al nostru, l-a cunoscut numaĭ după o copie din 1721. Decĭ după atîta nu ne-am putea hotărî în privința citirii ce trebue primită.

Dar, din alt punct de vedere, versiunea Batthyáni, primită de păr. Moldoveanu și Bunea, nu se poate admite. În Țara-Românească era pe atuncĭ, la 1494, un Vlădică la dreapta Oltului, cu

(1) Maĭ sus, p. 14
(2) Cf. Ciparĭu, *Archivu*, p. 702.

titlu metropolitan, şi poate unul în stînga rîuluĭ, pentru Banatul de odinioară. Dar aceste două Scaune archiereştĭ, întemeiate în veacul al XIV-lea, nu eraŭ organisate înnainte de vremea luĭ Neagoe-Vodă şi activitatea orînduitoare a luĭ Nifon patriarchul. Pe de altă parte, pe atuncĭ, dacă în Ungaria regele Vladislav nu era un rege mare între alţĭ regĭ, Voevodul muntean Vlad Călugărul (1), ce domnià la Tîrgovişte, trebue socotit printre ceĭ maĭ slabĭ cîrmuitorĭ aĭ noştri. De cît o încercare de a se pune mîna pe o bogată mănăstire, se poate admite cu mult maĭ greŭ supunerea de către un rege ungur a depărtatuluĭ Maramureş către neînsemnatul Scaun tîrgovişteau dintr'o ţară vasală. E adevărat că aşa ceva s'a făcut de Sigismund pentru Mihaĭ Viteazul, dar fără a se pomeni un precedent; şi pe urmă raportul era altul la 1595 între principatul ardelean şi Ţara-Românească, ambele ţărĭ închinate Turcilor şi răsculate, cu primejdie mare împotriva lor, decît acel care fusese altă dată între marea Ungarie liberă şi Ţara-Românească în care i se recunoşteaŭ drepturĭ de suzeranitate. Titlul de Mitropolit al „Ungrovlachieĭ“ e alcătuit după acela al Voevoduluĭ, şi numele nu făcea alta decît să arate aşezarea geografică a

(1) Saŭ Radu la începutul Domnieĭ.

ţăriĭ (1). Despre o pretinsă autoritate exercitată peste munţĭ de un Vlădică severinean în veacul al XV-lea, vom vorbi îndată la episcopia din Feleac, cu care e în legătură această pomenire a luĭ „Daniil, archiepiscop de Severin“ (2).

2. *Ioan de Caffa.*

A avut acest Vlădică, pe care-l cunoaştem numaĭ prin măsurile luate în 1456 împotriva luĭ, o diocesă, un rost cunoscut şi recunoscut de Cîrmuire? Păr. Bunea crede că el „venise în ţară pe furiş“ şi că repede i s'aŭ încheiat uneltirile prin pedeapsă. E maĭ probabil, gîndindu-se cineva la starea de lucruriĭ de atuncĭ, că Ioan n'ar fi fost de loc oprit într'o păstorire, a căreĭ durată nu se poate fixa, dacă nu s'ar fi început cruciata de la Belgrad şi dacă întîmplarea n'ar fi adus unul la altul pe Hunyady, luptătorul cucernic, şi pe Capistrano, sfîntul războinic. Multe lucruriĭ învechite în întuneric apăr în vederea urmaşilor la licărirea de fulger a uneĭ prigoniriĭ (3).

(1) V. Iorga, *Studiĭ şi Doc.*, III, p. LVII saŭ Onciul, în *Conv. lit.* din 1901.

(2) Episcopul Mateĭ pentru Românii din Ardeal, ce nu voiaŭ să fie catolicĭ, episcop pe care-l pomeneşte Cipariŭ, *Acte şi Fragm.*, p. XVI, e cam îndoelnic.

(3) Observ că Ioan de Caffa a fost menţionat întâiŭ de păr. Nilles, în *Symbolae.*

3. *Macarie „episcopus gallicensis“.*

De oare-ce nu observasem articolul canonicului Boroș, în *Unirea* pe 1897 (1), Macarie acesta-mĭ era cunoscut numaĭ prin porunca din 1469, tipărită de Pesty (2), de a i se răspunde veniturile fără piedică din partea nimăruĭ. D. Boroș citează însă, după *Katholikus Szemle* (3) un act pontifical, prin care Papa însărcinează pe archiepiscopul de Strigonia, ca fiind „în acele părțĭ“, să cerceteze plîngerile pe care le aduce împotriva episcopuluĭ ardelean, pentru încălcare de drepturĭ, Macarie, acelașĭ „episcopus gallicensis“ și acum, în 1466. El fusese întăiŭ călugăr, de origine românească poate, la Sf. Chiprian, mănăstire din Constantinopol. Fiind, după sinodul de Unire din Florența, printre puținiĭ Răsăritenĭ carĭ se ținură și maĭ departe de hotărîrile florentine, Papa Calist—1455-8 îl făcu episcop. Ne gîndim, după această îndreptare cronologică, la întîmplările din 1456, la trimiterea la Roma a luĭ Ioan de Caffa, la propaganda misionarilor, la silințile de a cuceri sufletele simple ale țăranilor noștri pentru o altă lege decît cea veche. Nu e de loc îndrăzneț a se presupune că Ioan,

(1) N-rele 15, 18, 21, 29 și urm.
(2) *Szörenyi Bánság*, p. 347 n. 3.
(3) 1877, I, p. 28 și urm.

a căruĭ întoarcere în Ardeal nu e încă dovedită, n'a fost crezut vrednic la Roma să maĭ fie păstorul acelor pe cari-ĭ sfătuise răŭ. Atuncĭ se vor fi dat ordine la Constantinopol, unde fu descoperit Macarie și trimis pentru desăvîrșirea opereĭ, abia începute, a Unirieĭ.

Din hotărîrea de la 1466 vedem că această Biserică avea „bunurĭ“ și că cea maĭ mare parte a lor se găsia în ținutul Oradieĭ, în țara Ardealuluĭ și în diocesa de Erlau, unde vor fi fost convertiți ce nu se puteaŭ supune altuĭ prelat unit, afară numaĭ dacă „Agriensis“ nu e „Argiensis“ saŭ diocesa catolică de Argeș, în Țara-Românească. Ca unul ce fusese numit de Scaunul apostolic, după norme de organisare ce nu existaŭ la noĭ, Macarie îșĭ avea o „mensa episcopalis“, și plîngerea luĭ fu ascultată, aducînd o cercetare, al căruĭ sfîrșit favorabil s'ar lega foarte bine cu porunca din 1469 către Sibiienĭ pentru plata veniturilor.

Un episcopat unit al Haliciuluĭ nu se constată *de fapt* de nicăirĭ, și Haliciul acesta e atît de departe de Sibiiŭ și de Oradea-Mare! Numele episcopuluĭ ortodox din Haliciŭ pe acea vreme se cunoaște, și n'avem pe ce ne răzima pentru a crede că el ar fi avut drept predecesor pe Macarie, fugar după ce Unirea ar fi fost părăsită. În Polonia catolică un episcop unit găsia alte mijloace de traiŭ și altă întrebuințare decît

aceia de a merge pentru hrană în țărĭ depărtate, străine și barbare. Și de-ar fi venit în Ardeal acest pribeag, cu greŭ ar fi vorbit el, tocmaĭ la Roma, care știa pentru ce-l numise, de „drepturile-ĭ“ ardelene, enumerîndu-le. Dacă ar fi fost vorba de un episcop *străin* pentru Româniĭ uniță aĭ Ardealuluĭ, era unul în Moldova, și poate cel de la Severin; era, în Ardeal chiar, cel de Milcov, toțĭ catolicĭ carĭ amestecaŭ, de sigur, catolicismul lor cu multe practicĭ răsăritene (1).

Decĭ și acum aș vedea în Macarie un episcop de Galațĭ și — ca și păr. Bunea, care preferă însă Haliciul — dintre Galațiĭ ardelenĭ m'aș opri la cel din părțile Bistrițeĭ. pentru că acesta era aproape de Moldova, pentru că aicĭ era un castel, și pentru că de aicĭ era maĭ ușoară strămutarea în mănăstirea nouă a Vaduluĭ.

4. Episcopiĭ din Feleac.

Zic „episcopiĭ“, și nu „episcopie“, pentru că o ast-fel de episcopie n'a existat nicĭ o dată, ci numaĭ oare-carĭ împrejurărĭ aŭ adus ca în Feleac, satul românesc, vechiŭ de pe la 1377, care păzia drumul de negoț ce trecea prin pădurea cea mare și primejdioasă de lîngă Cluj, în acest vechiŭ cuib de pîndarĭ și străjerĭ, să se așeze

(1) Iorga, *Studiĭ și doc.,* III, pp. XXXV-VII.

un pribeag, care a lăsat și fiuluĭ săŭ de suflet titlul de Vlădică ce-l avea (1).

Asupra acestor episcopĭ avem puține știrĭ, dar destule pentru a ne lămuri aproape desăvîrșit. Toate știrile le-a descoperit și pus în circulație Ciparĭŭ: el a găsit o notă slavonă din 1489 și două acte latinești, de la 1538 și 1550 (2).

Nota e scrisă pe o evanghelie pentru a mărturisi că această sfîntă carte s'a copiat „în zilele mareluĭ Craiŭ Matieș", „în numele Feleaculuĭ lîngă Cluj", adică pentru slujba bisericiĭ Sfinteĭ Paraschiva de acolo, din porunca „archiepiscopuluĭ nostru Daniil", care e și ctitorul biserieeĭ. Se adaugă sus, la numele luĭ Daniil episcopul, și deslușirea: „al Severinuluĭ"; dar, cum vom vedea, e probabil numaĭ un adaus maĭ tîrziŭ

După aproape patru-zecĭ de anĭ, la 1538, vedem pe Romînca Ana vînzînd popeĭ din Feleac (3) casa, grădina, livada de fîn, pe care le avea de la fratele eĭ, Petru, episcopul românesc din Feleac.

Iar la 1550, isbutește să învingă înnaintea Sfa-

(1) Cf. Jakab Elek, *Kolozsvári tört.*, *Okl.*, I, pp. 58, 94–5; II, pp. 56–8.

(2) V. *Archivu*, p. 776 și urm. După o copie, actul din 1550 se află tipărit și în Jakab, *l. c.*, II. După Ciparĭŭ, cele două acte în Hurmuzaki-Densușianu, la data lor.

(3) «Honorabili Iohanni, presbitero valachali et plebano eiusdem possessionis Felek.»

tuluĭ din Cluj, acelaşĭ popă Ioan, căruia anumite rude îĭ tăgăduise însuşirea de fiŭ legiuit al „luĭ Danciu episcopul“, „episcopul, care stătea în satul Feleac“. Despre Danciu însuşĭ, mort atuncĭ ca şi sora luĭ, Ana, de bună seamă cea de maĭ sus, se daŭ lămuriri preţioase. El era fiul unuĭ vechiŭ popă Vlad din acelaşĭ sat, şi odinioară cumpărase de la acesta din urmă o locuinţă, cu împrejurimea eĭ, un fugar archiereŭ, Vlădica grecesc Marcu —„*quidam graecus episcopus, nomine Marcus*“. Marcu îşĭ sfîrşi zilele în Feleac, şi el luă pe lîngă sine pentru a-l învăţa meşteşugul săŭ duhovnicesc pe Danciu, din care făcu un fiŭ adoptiv şi un „Vlădică“ pentru folosul celor cîte-va familiĭ de păzitorĭ aĭ codruluĭ.

Legătura se găseşte uşor. Grecul Marcu se va fi rătăcit în Ardeal, pe vremea cînd Europa întreagă era cutreerată de pribegĭ din neamul săŭ, goniţĭ de urgia Turcilor cuceritorĭ. El dădu tînăruluĭ Danciu cunoştinţĭ şi avere, şi acesta, îndeplinind functiunile de preot, va fi crezut, după moartea învăţătoruluĭ săŭ, că se poate numi, fără ştirea nimănuĭ, „Vlădică“, precum fusese Marcu. Daniil şi Danciu e aceiaşĭ persoană; decĭ el trăia încă la 1489, ca ascultător al Craiuluĭ şi păstor al satuluĭ: de ar fi fost altele timpurile, el ar fi „vlădicit“ maĭ departe de cîte vecinătatea păduriĭ saŭ ţinutul Clujuluĭ. Din neamul luĭ Danciu se maĭ făcu „Vlădică“ pe aceiaşĭ cale Petru,

înnainte de 1538, dar Ioan, fiŭ al luĭ Danciu, nu se maĭ numi alt-fel de cît cu titlul de preot, căcĭ vîntul Reformeĭ bătea în ţară, şi de la un Vlădică românesc eraŭ să se ceară alte însuşiriĭ de cît ceva carte slavonească şi un condeiŭ meşter. Pînă în zilele noastre aproape, preoţia din Feleac rămase de moştenire în neamul ce se mîndrise cu treĭ Vladicĭ fără eparchie.

5. Ştefan cel Mare şi mănăstirea Vadului.

Din No. 13 a *Transilvanieĭ* pe 1874, scoate păr. Bunea, pentru a-l pune în lumină, inventariul din 1553 al Ciceuluĭ, inventariŭ care s'a reprodus şi în Hurmuzaki-Densuşianu, V, p. 150 şi urm.

Între alte pămînturĭ ce atîrnă de Ciceŭ, se înseamnă două moşiĭ: Bogatele, pe care Petru Rareş, stăpînul Ciceuluĭ, le dăduse Vlădicăĭ ce stătea în Vad, alt punct din raza întinsă a pîrcălăbieĭ Ciceuluĭ. Şi se maĭ spune că Vadul însuşĭ şi Zlatina eraŭ ale Scaunuluĭ archieresc maĭ de demult, — *ab antiquo* —, dăruite fiind însă tot de „Voevozĭ".

Cine sunt aceĭ Voevozĭ maĭ vechĭ? Nu m'aş sui pînă la Balc şi Drag, carĭ, „Voevozĭ" de sigur, nu eraŭ aĭ Moldoveĭ, cum se vede din forma menţiuniĭ. Dar păr. Bunea are dreptate cînd se gîndeşte la Ştefan cel Mare. Acesta a fost, cum se ştie (1), fericitul cuceritor care a rupt

(1) Iorga, *Chilia şi Ce'atea-Albă,* pp. 271—2.

într'o parte măcar granița munților, așezîndu-și plăeșii în Ciceŭ din 1475 încă.

De aicĭ însă putem merge maĭ departe, atingînd măcar o foarte mare probabilitate. Propaganda catolică de la jumătatea secoluluĭ al XV-lea scoate pe Ioan de Caffa din Vlădicia luĭ „schismatică“ la 1456. În locu-ĭ Hunyady și Capistrano pun poate de Mateĭ (1). Roma trimite pe Macarie. Acesta se simte maĭ sigur lîngă granița celuĭ maĭ tare din Voevodatele românești vecine: Moldova. Ștefan cel Mare domnia atuncia și, luînd Ciceul, el chemă pe Macarie de lu Galațiĭ Bistriției în Vadul din preajma Ciceuluĭ. Aicĭ se făcu din noŭ, la 1523, o mănăstire distrusă, și, venind Rareș pentru a-și lua partea din moștenirea ungurească, el crescu și maĭ mult însemnătatea episcopieĭ, care nu ținu mult timp după dînsul și dispăru odată cu dinastia luĭ.

6. *Episcopia Gioagiuluĭ.*

La 1557 regina Isabela făcea un episcop (2) la mănăstirea Gioagiuluĭ de sus, care ar fi alcătuit o veche episcopie, cu drepturĭ și venitурĭ cunoscute. Cristofor e arătat ca un cunoscător de „carte grecească“. Se maĭ spune că de

(1) Ciparĭŭ, *Acte și Fragm.*, p. XI: după *Germania franciscana*, ce-mĭ lipsește.

(2) V. pp. 16—7 (citez după tiragiul aparte).

el atîrnaŭ „călugărĭ, preoțĭ și alțĭ oamenĭ ce țineaŭ legea grecească“.

De cine să fi fost făcută mănăstirea ? Fiind-că din existența mănăstiriĭ, din înnălțarea reședinției s'a desfăcut și acum, ca și peste vre-o jumătate de veac, în Bălgrad, activitatea unuĭ Vlădică.

La 1523, popiĭ și cnejiĭ din părțile Bistrițeĭ se apucaŭ să refacă mănăstirea Vaduluĭ, sprijiniți, poate — de și nu se spune anume, în ce ni s'a păstrat de Ștefăniță-Vodă Moldoveanul. Întîia oară însă mănăstirea pare a fi fost înnălțată de Ștefancel-Mare. Și păr. Bunea bănuește cu dreptate că din Țara-Românească a venit și clădirea mănăstiriĭ din Gioagiŭ.

Anume, d-sa citează un loc din Istvánffy, cronicarul unguresc din al XVI-lea veac, care vorbește de venirea la Buda pentru închinare a luĭ „Radu“, Domnul Țeriĭ-Românești, care aduse ca daruri caĭ împodobiți, șoimi, săbiĭ scumpe. În schimb, după stăruința maĭ multor magnați, el ar fi dobîndit Gioagiul, răscumpărat de la un fost comite al Secuilor. Locul acesta a fost cunoscut și luĭ Engel (1), care admitea și el o călătorie a luĭ Radu la Buda, în cele din urmă timpurĭ ale Domnieĭ și vieței sale.

La o călătorie la Buda a Domnuluĭ muntean, a orĭ-căruĭ Domn muntean în Scaun, nu ne pu-

(1) *Gesch. der Walachey*, p. 190.

tem gîndi: stăpînirea lor era totdeauna prea șubredă pentru ca ei să se încumete a pleca atît de departe. Dar nici material lucrul nu e cu putință. În adevăr, la sfîrșitul lui Octombre 1507, după cronicile moldovenești, Radu are o ciocnire în părțile Rîmniculuĭ cu vecinul său Bogdan-Vodă. La 3 Decembre următor, el se găsia la Tîrgoviște și încheia un tratat cu Sașiĭ (1). În Februar 1508, îl vedem greŭ bolnav, și peste cîte-va săptămînĭ el moare (2). Cînd putea el să facă lunga călătorie?

Se maĭ adauge un fapt: după Istvánffy, Radu-Vodă cel ce veni la Buda ar fi început numaĭ legăturile sale de supunere față de Ungaria supt Craiul Vladislav. dar el ar fi urmat și supt urmașul acestuia, Ludovic, ce-și începe stăpînirea la 1516. Deci e vădit că avem a face cu alt Radu, cu un Radu pribeag, care umbla numaĭ după Domnia, pe care o atinse maĭ tîrziŭ.

Radu reclamase în 1503, prin Poloni, de la Ungurĭ Făgărașul și Amlașul, și chiar Rodna (3), reservate, ca apanagiĭ întîmplătoare, pentru Voevoziĭ noștri, de Mateĭ Corvin. Luĭ Radu de la Afumațĭ, Zapolya-i dădu după 1526 Alvințul și Vurperul, tot în părțile Bălgraduluĭ (4). Nu e

(1) Engel, *l. c.*, pp. 187-90.
(2) Iorga, *Pretendenți domnești*, p. 206.
(3) Hurmuzaki, II², p. 509 Cf. *ibid.*, p. 179.
(4) V. maĭ sus, p. 142.

mai firesc să se vadă în *acest* Radu, pribeagul care căutase la Buda o moșie de adăpost, ce i se dădu la Stremț, lîngă Gioagiul de sus (1)?

7. *Episcopii calvini și ortodoxi din principatul Ardealului în secolul al XVI-lea.*

Ioan-Sigismund Zapolya fu, la dreptul vorbind, cel dintîiu principe al țării nouă ardelene, alcătuită din sfărîmăturile vechiului regat unguresc. Supt raportul religios, el fu un călduros sprijinitor al Reformei, și lui îi datoriră locul de „superintendent" pentru credincioșii ce nu se grăbiau să vie la dînșii, doi vlădici rătăciți ai Românilor: Gheorghe de Sîngiorz și Pavel Tordași, dintre cari cel din urmă nu se constată prin nimic să fi trăit dincolo de anul 1570. „Craiul" cuceritor de conștiințe muri la 14 Martie 1571 (2).

El își ținuse episcopii români în satele românești de lîngă reședința sa din Bălgrad, căci într'o mănăstire drept-credincioasă, ca a Gioagiului, a Prislopului, a Vaduluĭ, nu era loc pentru dînșii: îi vedem scriind din Teiuș, din Lancrăm. Însemnătatea numirii lor stă aiurea de cît în le-

(1) «Diodul *și Amlașul* erau pe vremea lui Zapolya în stăpînirea lui Emeric Balassa; Zermegh, în Schwandtner, II, p. 414.

(2) Fessler-Klein, III, p. 608.

găturile lor cu calvinismul oficial: anume într'aceia că, episcopĭ de la Curte, oamenĭ aĭ Cîrmuirĭĭ, eĭ aveaŭ, în teorie, autoritate asupra „tuturor bisericilor românești din țara Ardealuluĭ“ (1) Pentru întîia oară, toțĭ Românĭĭ din țară eraŭ supușĭ aceluiașĭ păstor sufletesc.

Urmașul ultimuluĭ Zapolya se întîmplă să fie catolicul Ștefan Báthory. Păr. Bunea crede că supt el aŭ trăit alăturĭ două episcopiĭ românești ale întreguluĭ Ardeal: cea calvinească, supt Paul Tordași. care ar maĭ fi trăit pînă la 1577, și o alta, drept-credincioasă, de lege veche, al căruĭ întîiŭ ocîrmuitor ar fi fost Eftimie, avîndu-șĭ reședința în Silvaș.

Lucrurile mi se par a se înfățișa însă ast-fel. După dispariția luĭ Tordași, Ștefan Báthory, care, în cel dintîiŭ timp al cîrmuirĭĭ sale, nu putea face alta de cît să urmeze în privința religioasă predecesoruluĭ săŭ, numi un episcop, pe Eftimie, cu vechia îndreptare de convertire la calvinism. În adevăr, în actul de numire se spune că el va „propovedui cuvîntul luĭ Dumnezeŭ cel curat și drept“, păstrînd „ritul săŭ“ (2), și se știe ce înseamnă pe acest timp „cuvîntul curat și drept al luĭ Dumnezeŭ“. Peste cîteva zile, dieta hotăria, din parte-ĭ, că în legea românească nu

(1) *Doc. Bistriței*, II, p. XLII.
(2) *Doc. Bistriței*, II, p. XLIII.

se va aduce o schimbare față de starea lucrurilor supt Ioan-Sigismund (1). Și din alte acte Eftimie, de altmintrelea un călugăr moldovean, apare în această însușire de predicator.

Dar pe urmă, cînd Báthory fu în adevăr stăpînul în Ardeal, la 1574, la retragerea de bună voie a luĭ Eftimie, el numi, cu totul în alțĭ termenĭ, pe Cristofor, poate egumenul din Gioagiŭ, — cum propune păr. Bunea. Acestuia nu i se pun nicĭ un fel de îndatoririĭ anume, și chiar despre legea alor săĭ se vorbește nehotărît (2).

În 1576 Ștefan trecu ca rege în Polonia, păstrînd în Ardeal, al căruĭ titlu îl maĭ purtă încă, anumite drepturĭ de supraveghere. Supt fratele săŭ Cristofor, care-ĭ urmă în cîrmuirea provincieĭ, dieta primi în 1577 cererea unora dintre Româniĭ cu tragere de inimă pentru calvinism, ca să li se îngăduie a-și alege un „superintendent“ în locul celuĭ ce murise (3). Se alese decĭ alt Tordași, Mihaĭ, pe care-l vedem patronînd tipărirea de cărțĭ religioase în 1582 (4).

Despre dînsul nu se știe nimic după această dată. În 1585 însă se arată luĭ Sigismund Bá-

(1) Ciparĭŭ, *Archivu*, p. 301.
(2) Maĭ sus, pp. 25-6.
(3) Ciparĭŭ, *Archivu*, p. 301.
(4) Maĭ sus, pp. 33-4; Bunea, p. 42 (nota citată aicĭ e probabil după aceiași tipăritură).

thory, saŭ maĭ bine epitropilor principeluĭ copil, că, murind Eftimie „episcopul“, s'a făcut liber locul de „superintendent“ al bisericilor române din comitatele de Nord: Turda, Cluj, Doboca, Solnocul dinnăuntru. În loc, „bisericile“ alesese — pe la 1579 (1) — pe un Spiridon, care primi întărirea de la Craiul Ștefan și se făcu recunoscut și de preoțiĭ ce se aflaŭ în alt Solnoc, cel de Mijloc, și în Crasna. Sigismund îl întări în calitate de episcop în aceste părțĭ și, după terminiĭ întrebuințațĭ, se vede de ce natură era această episcopie românească a „bisericilor“ saŭ „superintendență“ (2).

Cum se vede, Spiridon îșĭ punea Vlădicia în legătură cu a luĭ Eftimie, lăsînd la o parte pe Cristofor, care nu fusese „superintendent“, și pe Tordași, care fusese și era poate încă — tot „superintendent“ în alte părțĭ, „*alesŭ* piscopul Românilorŭ în Ardeal“ (3).

Și Cristofor ortodoxul avuse însă un urmaș, ca și Eftimie cel trecut la calvinism. În 1581, acesta, Ghenadie, se intitula „arhiepiscop a totŭ ținutulŭ Ardealuluĭ și al Orăzieĭ“ (4), păstorind maĭ ales în

(1) Ciparĭŭ, *Archivu*, p. 302.

(2) Actul pentru recunoașterea luĭ Spiridon s'a tipărit întîiŭ, după *Liber Regius*, de păr. Bunea, p. 57 n. 1.

(3) Bianu și Hodoș, p. 95.

(4) Maĭ sus, p. 26.

părțile de miază-zi, vecine cu Țara-Românească. La 1585 el făcea loc luĭ Ioan din Prislop, cel dintîiŭ Vlădică românesc ce se constată a fi locuit în această mănăstire, prefăcută de o Domniță munteană cu vre-o jumătate de veac înainte. Păr. Bunea a tipărit actul pentru numirea luĭ Ioan, care, cu toată forma calvină în care e scris acest act, rămase tot-deauna un bun ortodox și avu norocul de a fi cel dintîiŭ Mitropolit românesc stînd în Bălgrad.

8. Mitropoliții din Bălgrad.

Cînd Mitropolia se înființă, știm că în Maramureș Mihaĭ Viteazul aduse ca episcop sufragant pe Serghie (1). Pe Calvinul Spiridon, episcop românesc calvin prin preajma acelor locurĭ, firește că nu-l putea primi; dar acesta ieși iarăși la iveală după plecarea Românilor luĭ Mihaĭ și Imperialilor luĭ Basta. Păr. Bunea publică din *Liber Regius* întărirea luĭ din 1607, din partea luĭ Sigismund Rákóczy, și, pe lîngă vechile luĭ drepturĭ, i se daŭ și altele nouă, făcînd dintr'însul un „superintendent suprem“ peste toată stăpînirea „Craiuluĭ“, și pe acea din țara Ungurească, „salvo iure alieno“ (2).

(1) Sufragant în sensul ideilor naive ale timpuluĭ, decĭ cu toată legătura de atîrnare dintre Scaunul din Balgrad însuși și acel din Tîrgoviște.

(2) Bunea, p. 73, n. 2.

Nu putem spune dacă a residat vreodată un episcop român în mănăstirea maramureșeană din Perĭ, cum ceruse Simion Movilă (1). Dar în 1608, cînd un noŭ principe ardelean, Gabriel Báthory, întări pentru a treia oară pe Spiridon, repetînd forma cunoscută a decretuluĭ, el nu maĭ încredințează Vlădicăĭ din părțile de sus și o „superintendență supremă", dar, în loc, îĭ dă și Maramureșul (2).

Raportîndu-se la un loc din critica păr. Moldoveanu, care-mĭ scăpase din vedere, păr. Bunea statornicește faptul, foarte însemnat, că Dosofteĭ, urmașul în Bălgrad al luĭ Teoctist, care fusese și el urmașul luĭ Ioan, cel dintăiŭ Mitropolit, că Dosofteĭ avea în atîrnarea sa și Maramureșul. El se numește în adevăr, la 21 April 1622, într'o notiță, „Vlădica Dosofteiŭ, cĭ-am fost în Roman și în Hușĭ și maĭ mare pestre toate mănăstirile țerieĭ Moldoveeĭ, așișdere Vlădic în Ardeal și în Maramureș, și am fost în Ținutul Săcmariuluĭ pănă la Dobriținu" (3). Într'o scrisoare a luĭ către călugăriĭ de la Bisericanĭ, în

(1) V. maĭ sus, p. 167 n. 1.

(2) Bunea, p. 76 n. 1; care a dat la lumină, după *Liber Regius*, actul. Cred acum ca și părintele Bunea că el e Spiridon de «Ardeal și Maramureș în *Doc. Bistriței*» Cf. maĭ sus, p. 193 n. 1.

(3) Ciparĭu, *Archivu*, p. 781.

cea d'intăiŭ a luĭ patrie, el se întitulează însă mult maĭ simplu: „cu mila luĭ Dumnezeŭ preasfinţitul chir Dosofteiŭ, Mitropolitul Bălgraduluĭ, al toată ţara Ardelenească şi Ungurească, şi celelalte“ (1).

O întrebare ce n'a fost lămurită e aceasta: ce rost a avut în Moldova Dosofteĭ şi cînd a putut-o părăsi?

Episcop la Roman şi Huşĭ, cum s'ar părea că reiese din notiţă, n'a fost, căcĭ un Dosofteĭ nu figurează printre cîrmuitoriĭ acestor două Scaune păstoreştĭ. El a fost egumen numaĭ, poate chiar la Bisericanĭ. Ştefan Tomşa a stat, cum se vede din scrisoarea luĭ, în strînse legăturĭ cu dînsul, şi i-a dat el decĭ grija tuturor mănăstirilor. Dosofteĭ pribegi cînd năvăliră Poloniĭ cu Alexandru Movilă în 1615, dar ne spune singur că „s'a înturnat în ţară“. Se ştie că Tomşa avu o nouă Domnie, care ţinu pînă în 1623. Dar Dosofteĭ n'o aşteptase, ci-şĭ găsise în Ardeal, care-l adăpostise ca pribeag, un rost maĭ mare (2).

(1) Hasdeŭ, *Arch. ist.*, I, p. 93.

(2) Păr. Bunea lămureşte prin întinderea teritoriuluĭ luĭ Gavril Bethlen întinderea spre Apus a eparchieĭ luĭ Dosofteĭ şi arată că acesta n'a putut avea Maramureşul decît pînă în 1623, cînd s'a numit un archiereŭ anume pentru această ţară. Şi am văzut, în adevăr, că titlul al doilea lipseşte din scrisoarea către Bisericanĭ. — Dosofteĭ se raportă într'o cerere la veniturile

Titlul luĭ Ghenadie, urmașul luĭ Dosofteĭ, e iarășĭ noŭ: Maramureșul lipsește, și acolo apar pentru Românĭ „episcopĭ“ rătăcitorĭ (1). Dar apare ca o amintire a trecutuluĭ Vadul, *unde poate că stătuse până la moartea luĭ Spiridon aceștĭ Vlădicĭ de miază-noapte.* Bălgradul e titlul Scaunuluĭ săŭ, iar Oradea-Mare, Satu-Mare figurează, pentru că ele făceaŭ parte din posesiunile luĭ Bethlen în ultimele luĭ timpurĭ de stăpînire.

De păstoria luĭ Ghenadie se leagă un act de o mare însemnătate, care a fost, în adevăr, tipărit de două orĭ: în *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár* (2), iar de acolo în *Istoria diocesei Oradeĭ-Marĭ* de I. Ardelean (3), dar asupra căruia păr. Bunea atrage cel d'intăiŭ atenția în deosebĭ. E o scrisoare a patriarchuluĭ calvinisant Chiril către „Craiul“ calvin Rákóczy, în afacerea Românilor din Ardeal, supt data de 2 Septembre 1629.

Din ea se vede că Bethlen nu găsise la noul

stabilite de Vladica Eftimie , pentru că această cerere se adresa Bistrițenilor, în ținutul carora fusese, în adevar, episcop Eftimie — Păr. Bunea maĭ citează și o cumpărătură făcută pentru Mitropolie de acest prelat în 1626.

(1) Bunea, pp. 82-3, 91. Regret că nu pot avea cartea d-luĭ Tit Bud, citată acolo.

(2) II, pp. 137-40.

(3) II, pp. 86-8.

episcop Ghenadie o aplecare deplină spre a lucra pentru schimbarea legiĭ la credincioșiĭ săĭ. Pentru a-și liniști cugetul, el ceruse stăpînuluĭ său să întrebe și pe patriarchul din Constantinopol, cerîndu-ĭ dezlegarea trebuitoare; și Bethlen se îndreptase către Chiril, aducîndu-ĭ argumente în sprijinul planurilor sale de reformă. Turciĭ, zicea el, n'ar fi împotriva lucruluĭ, fiindcă lor nu le pasă de deosebirile ce sînt între creștiniĭ supușĭ lor; prin trecerea la calvinism s'ar împrăștia neștiința Românilor, aĭ căror preoțĭ nu știŭ une-orĭ nicĭ să cetească, necum să învețe asupra lucrurilor cetite; decît să nu fie nicĭ o lege, nu e maĭ bine să fie una, chiar dacă s'ar deosebi întru cîtva de dogma constantinopolitană, pe care n'o păzia tocmaĭ de aproape patriarchul Chiril? Ca ultim mijloc de convingere, „Craiul" aducea bucuria cu care prefacerea ar fi primită de regele Suedieĭ, de Electorul de Brandenburg și de principiĭ protestanțĭ aĭ Germanieĭ.

Răspunsul e cumpănit și înțelept, potrivit cu demnitatea patriarchală ca și cu prietenia politică față de Calviniĭ. Cine are o lege rea, n'are nicĭ o lege; starea bună pe pămînt nu trebue cumpărată cu primejdia sufletuluĭ; neștiința saŭ sila, „despre care nu credem să fie în ținutul Mărieĭ Tale", pot să-și atingă ținta, fără ca să-ĭ stea luĭ, patriarchuluĭ, prin putință a se apăra

alt-fel decît cu graiul: „dar fățiș saŭ în taină să ajutăm cu mînile noastre la această deserțiune, ar fi un păcat din partea noastră, pe care toate chinurile de pe pămînt nu l-ar putea spăla". Și apoĭ e cineva maĭ aproape, care împiedecă pierderea la Româniĭ ardelenĭ a credințiĭ vechĭ și drepte: „Pentru a se face lucrul bine și în liniște, ar trebui înnainte de toate să se rupă legătura de sînge și de iubire, care, de și într'ascuns, dar în felul cel maĭ strîns leagă pe Româniĭ din Ardeal cu locuitoriĭ Țăriĭ-Românești și Moldoveĭ. O prefacere de lege la ceĭ d'intăiŭ n'ar îngădui-o nicĭ-odată Domniĭ vecinĭ din aceste două țărĭ, ci maĭ mult de cît sigur vor pune piedecĭ, dacă nu cu armele, măcar cu ascunse întețiriĭ" (1). Acest patriarch din Constantinopol, care stătuse maĭ mult timp în țară, își dădea ast-fel sama pe deplin de puterea unității prin graiŭ și credință a poporuluĭ românesc de pretutindenĭ (2).

(1) Sed ad id feliciter pacateque assequendum rumpi deberet ante omnia sanguinis affectuumque nexus, qui inter Valachos ditionis Transilvanicae ac incolas terrarum Valachiae Moldaviaeque, clancularius quanquam, at artissimus viget. In id sane principes vicini dictarum terrarum nunquam concedent obicesque, si non armis, saltem occultis suggestionibus, certo certius ponent.»

(2) Păr. Bunea citează și un decret al luĭ Gabriel Bethlen pentru preoțiĭ românĭ, din 25 Iunie 1614.

Întrebuinţînd un studiŭ asupra superintendentuluĭ Geley, care studiŭ a eşit în revista *Új Magyar Muzeum* pe 1859, păr. Bunea face pentru întăia oară cunoscute maĭ multe lucrurĭ nouă cu privire la păstoria episcopuluĭ Iorest, care succedă luĭ Ghenadie (1).

Se vede întăiŭ că, la moartea luĭ Ghenadie, Geley voia pe altul decît pe Iorest, şi că acesta, „Milovitius", era un călugăr muntean, de loc din Macedonia şi meşter de tipar: păr. Bunea găseşte adevărul cînd îl identifică pe „Milovitius" cu Meletie Macedoneanul, tipograful luĭ Mateĭ Basarab. Egumenul de la Govora se arăta şovăitor în privirea dogmeĭ, şi Geley voia să-ĭ impuie un întreg program de luminare prin şcoală şi de moralisare prin calvinism: şcoală de latineşte, greceşte şi româneşte, tipografie, slujbă în limba credincioşilor, predică, tipărire de ru-

(1) În Teofil, pomenit de dipticul din Bălgrad — *Studiĭ şi Doc.*, IV —, nu putem vedea pe Mitropolitul muntean. Un cas analog — un Vlădică Ardelean între ceĭ munteni — s'ar găsi în pomelnicul Mitropoliţilor din Ţara-Românească, tipărit în Cipariŭ; dar acest pomelnic nu e decît alcătuit de Cipariŭ însuşi după datele din Condica Sfîntă, unde se află, firește, şi hirotonisirile streine. Teofil poate fi protopopul din Haţeg, precum Ştefan e călugărul din Bălgrad, carĭ, amîndoĭ, se înfăţişară pentru episcopie alăturĭ de Iorest.

găciunĭ, de cîntărĭ ce se întrebuințează în Banat, răspîndirea tot prin tipar a Catechismuluĭ, „ce s'a tălmăcit acum pe românește“ (1).

Știm că vestea morțiĭ luĭ Ghenadie se dădu, de Geley, Craiuluĭ a doua zi, la 4 Septembre (2). Doritoriĭ se înfățișează: călugărul Ștefan din Bălgrad, poate viitorul Ștefan Simion, protopopul din Hațeg și Meletie la care, se oprește „superintendentul“. În acest timp se tipăria de preotul muntean Dobre *Cazania* la Bălgrad. Pentru organisarea lucruluĭ de bună seamă veni de maĭ multe orĭ Meletie, și moartea luĭ Ghenadie-l găsi în Ardeal. Pentru acelașĭ lucru însă știm că venise, înnainte de 15 Septembre, un „călugăr moldovean“ (3). Acesta, Muntean de origine, se numea Iorest și crescuse la Putna, — cum se vede dintr'o scrisoare a ierarchilor moldovenĭ către Țar, tradusă din Muraviev de episcopul Melhisedec (4), dar pentru întăia oară întrebuințată de păr. Bunea. El era numit acum la

(1) Cf. maĭ sus, pp. 51-2.

(2) V. Bunea, p. 86; maĭ sus, p. 52 și Kemény, *Notitia capituli Albensis*, p. 296: Stephanus Gelei refert mortem episcopi valachici Georgio principi oratque eum ut hominem prudentem huic muneri praeficiat. Albae, 4 Sept. 1640 .

(3) V. maĭ sus, p. 167, nota 1.

(4) *An. Ac. Rom.*, XII, pp. 347-9.

24 Septembre, cînd Geley se ocupa de „punctele“ ce va trebui să jure noul Vlădică (1).

Pentru sfîrșitul Vlădicieĭ luĭ Iorest, un element noŭ de cunoștință îl aduce păr. Bunea din scrisoarea citată a episcopilor Moldoveĭ către Țar. Vedem de acolo că el s'a răscumpărat de la închisoare printr'un act scris că va plăti „Craiuluĭ“ 1000 de talerĭ, pentru carĭ se făcură chizeșĭ douăzecĭ și patru de persoane, că el veni în Moldova pentru a strînge milă și că de aicĭ luă drumul Moscoveĭ : fusese liberat după ce stătuse nouă lunĭ întregĭ în temniță (2).

Un Sas îșĭ lămurește osîndirea luĭ Iorest, prin desfrîŭ (3). „Craiul“ însușĭ dă acelașĭ motiv, și cuvintele analistuluĭ sas trebue puse în legătură cu acelea din diplomă. Însă vedem că Rákóczy se lăcomia la baniĭ osîndituluĭ și că se găsiaŭ douăzecĭ și patru de oamenĭ cu trecere carĭ să puie chiezășie pentru un popă sărac. În sfîrșit, clerul superior moldovean arată apriat Țaruluĭ că osînda s'a datorit numaĭ unor neadevăruri

(1) Cf. Ciparĭŭ, *Acte și fragm.*, p. 7 și Kemény, *l. c.* p. 296: Iniuriosissima proponit puncta valachico illi popae, qui successor esse vult episcopi defuncti Valachorum, subscribitque se [Gelei] episcopum Hungarorum. Idem zelosissime informat principem de conditionibus a se propositis futuro episcopo valachico .

(2) Melhisedec, *l. c.*

(3) Cf. și Ciparĭŭ, *Archivu*, p. 629, nota a.

scornite de predicatorul Curții. Așa în cît pentru aceste motive rămîn de părere că înnainte de toate pentru nesiguranța în răspîndirea calvinismului a fost scos Iorest, în favoarea căruia vorbise la început Domnĭ ce-l puteaŭ cunoaște. Pentru viață ușoară nu băteaŭ cu vergile Ungurii pe un Vlădică românesc ce ar fi împărțit cu o deosebită rîvnă „Catechismul luĭ Rákóczy“ (1).

La episcopul Ștefan, păr. Bunea înlătură greșala că el ar fi făcut o hirotonisire de episcop maramureșean în 1651 împreună cu Mitropolitul Moldoveĭ și un episcop de Bistra: e vorba numaĭ de egumeniĭ de Moldavița și Bistrița. Adresîndu-se de-a dreptul la lucrarea eruditului maghiar Marki, care nu-mĭ era cunoscută decît prin articolul canoniculuĭ Boroș, d-sa rectifică data de 1651 (2) pentru sfîrșitul păstorieĭ acestuĭ Vlădică. Ar avea astfel dreptate Șincaĭ (3), care-l

(1) În analisarea amănunțită a scrisoriĭ din Melhisedec trebue ținut samă că avem a face cu o traducere făcută de o persoană care n'avea cunoștinți maĭ întinse de istorie străină. Nu avem dovezĭ de reclamațiĭ din partea luĭ Mateĭ-Vodă, dar nicĭ nu ni s'a păstrat corespondența acestuia zi cu zi cu Ardealul.

(2) V. maĭ sus, p. 60.

(3) III, pp. 92-3.

pomenește încă, resumînd un privilegiŭ, la 1653 (1).

Pomelnicul din Bălgrad pomenește după Ștefan pe Daniil, care se întîlnește maĭ tîrziŭ, odată în Ardealul de jos, iar altă dată în pribegie la Muntenĭ. Pe de altă parte, ca traducător din grecește apare peste munțĭ, la Curtea luĭ Mateĭ Basarab, un monach Daniil Andrian din „Panonia", din Țara Ungurească, precum ar fi zis cineva maĭ puțin învățat. Ultima luĭ lucrare e din 1652. El era Român din Ardeal saŭ din părțile vecine, om bine privit la Curtea munteană și tipograf, ca și Meletie și Iorest. Păr. Bunea propune să se identifice călugărul și Vlădica Daniil, și socotim că are dreptate. D-sa reproduce și actul din 1662, prin care Daniil e numit din noŭ pentru „bisericile de peste Olt", cu ascultare de „episcopul ortodox" saŭ superintendentul ungur. E interesant — și aceasta ar maĭ forma o dovadă pentru identificarea propusă — că principele vorbește cu acest prilej și de „învățătura" luĭ Daniil și că spune că-l întărește maĭ ales după stă-

(1) Dar n'aș pune temeiŭ pe hotărîrea confusă a dieteĭ din 1655; Ciparĭŭ, *Archivu*, p. 436; din care nu reiese vacanța Scaunuluĭ din Bălgrad. Relațiile luĭ Rákóczy cu Constantin-Vodă Munteanul n'aŭ fost fațiș rele niciodată.

ruința cancelariului Ioan Bethlen, un om de carte și un scriitor (1).

Sava Brancovicĭ a fost un Sîrb, dar n'aș vedea în chiar actul său de numire tendințĭ slave pe care el să le fi furișat (2). Păr. Bunea reproduce după *Liber Regius* întărirea luĭ de acelașĭ Apaffy, care reînnoise și puterile episcopuluĭ de spre Muntenĭ Daniil. Din act se vede că Scaunul fusese socotit ca vacant „pentru schimbarea timpurilor și a lucrurilor", că se adunase un nou sobor de alegere și că Sava eșise iarășĭ Vlădică și din acest sobor (3). D-sa lămurește cu deamănuntul reformele calvine ce s'au strecurat supt păstoria luĭ Sava.

Care a fost causa peiriĭ luĭ Brancovicĭ? Nu se poate tăgădui că și aicĭ, ca și în casul luĭ Iorest, a fost la mijloc o neînțelegere între Vlădica Românilor și superintendent, care găsia că subordonatul său „valach" nu-șĭ face toată da-

(1) Bunea, p. 113 n. 2.

(2) Cf. și mai sus, p. 51.

(3) Apaffy a plătit, ni spune Ziarul Aneĭ Bornemissa — *Magyar Tört. Tár,* 1878, I, p. 240 — «40 fl., 40 de vedre de vin și 12 măsurĭ de grîŭ", ce se puteau preface și în leafă anuală, pentru traducerea uneĭ cărțĭ religioase românești. Păr. Bunea dă, după *Archivul* luĭ Ciparĭu, un număr de hotărîrĭ ale principeluĭ în favoarea preoților românești.

toria, și, în adevăr, Sava n'a întemeiat școlĭ și n'a tipărit nimic, pentru propagandă. După un articol al luĭ Thallóczy în *Ungarische Revue* (1), păr. Bunea aduce alt motiv, în care ar vedea pe acel de căpetenie: anume Gheorghe, neastîmpăratul și ambițiosul frate al luĭ Sava, intrase în legătură cu partida dușmană luĭ Apaffy, principele domnitor, și se compromisese astfel cu Paskó, Csáky și Beldi. Una din pricinile prigoniriĭ luĭ Sava, urmată apoĭ de a fratelui său ce alergase de la Constantinopol să-l scape, a fost fără îndoială aceasta.

Dar, de sigur, că n'a fost singura. Frații Brancovicĭ aveaŭ legăturĭ și cu alțĭ dușmanĭ aĭ luĭ Apaffy decît aceia carĭ uneltiaŭ pe lîngă Turcii de la Poartă. Cum am spus (2), noul Domn muntean a fost de la început un dușman al „Craiuluĭ" vecin, și dușmănia și-a dat-o la lumină Șerban-Vodă, îndată ce a putut s'o facă. În Țara-Românească-și căută un adăpost Gheorghe și alțĭ cîțĭva din familie, și de aicĭ veniră stăruințele amenințătoare pentru Sava și pîrile pentru răsturnare la „Împărăție".

Dar la o Curte cum era cea din Ardeal, maĭ ales pe această vreme, persoanele, cu dușmăniile, cu poftele lor, jucaŭ un rol mare. Că aŭ

(1) P. 604 și urm. Thálloczy întrebuințează și cartea luĭ Deák Farkas, pe care n'am avut-o la îndemînă.

(2) V. și *Studiĭ și Doc.*, IV, Prefața, la sfîrșit.

fost magnaţĭ carĭ aŭ rîvnit la averea Vlădicăĭ, ni se spune, nu de un istoric tîrziŭ, ci de unul din ceĭ maĭ bogaţĭ şi siguri cronicarĭ aĭ timpuluĭ, Cserei. Şi Sava însuşĭ se vede ridicînd plîngerĭ împotriva aceluiaşĭ Naláczy care se arată în cronica ungurească printre aceĭ ce l-aŭ răpus ca să-l prade.

E semnificativ şi felul cum vorbeşte Apaffy însuşĭ de afacerea pe care nu cuteza s'o înfăţişeze în adevărata eĭ lumină. La 30 Septembre 1680, el scrie la Poartă, unde se începuse acum lupta pentru mîntuirea luĭ Sava, în aceste cuvinte, residentuluĭ săŭ acolo: „Dacă afacerea Vlădicăĭ românesc se va aduce înnainte, poţĭ răspunde cum e şi adevărul: lămuririle date sînt falşe, căcĭ el a fost osîndit, după legea cea dreaptă, într'un sobor de obşte al preoţilor unguri şi romănĭ şi de faţă cu oamenĭ înţeleptĭ dintre mirenĭ, la pierderea vrednicieĭ sale, şi afacerea e încă înnaintea judecăţiĭ. Dar", adauge principele, lăsînd liniştea de pînă acum la o parte, „după faptele luĭ cele rele, ar fi vrednic nu o singură dată de moarte. Poţĭ lua şi hotărîrea soboruluĭ [din Iulie] ca dovadă" (2).

Cînd, în August, Şerban-Vodă se învoi la sfinţirea luĭ Iosif, urmaşul luĭ Sava, prigonirea acestuia

(2) *Török-Mag. Állam-Okm.*, VI, p. 101.

se oprise la scoaterea din Scaun. Am văzut (1) în ce cuvinte se pomeneşte noua hirotonisire în Cartea Mitropolieĭ. Iată însă şi scrisoarea prin care, la 4 Septembre, Domnul muntean anunţă lucrul luĭ Apaffy (2):

„Am primit scrisoarea Măriei Tale şi am înţeles de lucrul Vlădicăĭ de la omul ce a venit pentru sfinţire. Cu toate că după pravilă s'ar fi căzut să cercetăm cum stă afacerea, dar, ţiind samă că creştiniĭ din ţara Măriei Tale nu pot să rămîie fără păstor, am lăsat orĭ-ce cercetare, şi el, înţelegîndu-se cu Mitropolitul nostru, l-a sfinţit ca Vlădică, cu toate că vorbele celuĭ-lalt Vlădică nu le-a cîntărit îndestul, ţiind samă numaĭ de aceia să nu rămîie poporul fără de păstor, precum ni scriĭ".

La această dată Gheorghe nu se maĭ afla în Ardeal, ci lucra la Poartă împotriva celuĭ ce-ĭ nenorocise fratele. Cînd Apaffy trimise în Septembre solul său la Poartă, el îl însărcină să lămurească pe Turcĭ şi pentru mireanul Brancovicĭ: el ar fi fost dovedit ca tovarăş al trădăriĭ luĭ Beldy, şi, de şi iertat, se temuse de pedeapsa ce putea să-l atingă în urma unor destăinuirĭ nouă, şi plecase. Plecase pe la Şerban, semănînd în drum ură, şi merse la Turcĭ

(1) Maĭ sus, p. 80.
(2) *Török-Mag. Állam-Okm., l. c.*, p. 97.

să-ĭ întețească. Atuncĭ Sava fu întemnițat, și la aceasta contribuiră și dușmaniĭ pentru lege. Căcĭ ni s'a păstrat o jalbă către Craiŭ, prin care „maĭ mulțĭ credincioșĭ, protopopĭ și preoțĭ“, carĭ cer a se întemeia tipografia de propagandă, a se înnălța școala pentru cucerirea conștiinților, lăsînd la voia Craiuluĭ, dacă neamul lor trebue să se calvinească, — aceștĭ Românĭ pe placul stăpînilor arată cu nemulțămire și aceia că Sava: „cu toate că e *pus jos*, tot sfințește preoțĭ și bisericĭ“ (1).

Printr'o mențiune din Zaconicul de la Cipariŭ (2), în care se spune că Șerban-Vodă a dat Vlădicăĭ „Sava Vestemeanul“ două cărțĭ tipărite în Țara-Românească, din care cea maĭ

(1) *Tört. Tár*, 1878, II, p. 706. Pentru Sava Brancovicĭ, v. și articolele tipărite de păr. vicar Mangra, în *Tribuna poporuluĭ*, n-rele 40, 45, 50, 55. Pentru curiositate, notez că actul cunoscut prin care Brîncoveanu dăruește la 1698, din parte-ĭ, venitul cel vechiu al Mitropolieĭ Bălgraduluĭ — v. Cipariŭ, *Archivu*, pp. 453-5; Popoviciŭ, *Unirea Românilor*, p. 71 n. 1; Iorga, *Soc. Sibiiuluĭ*, p. 18 n. 1 — are în copia din *Condica Brîncovenească* (ms. la Arch. Statuluĭ din Bucureștĭ, fol. 137), în locul mențiunii luĭ Mihaĭ, aceasta: „făcută și înnălțată de un prea-sfîntul și de Dumnezeŭ alesul și pomenitul părintele Sava Brancovicĭ“. După o comunicare a răp. I. Petruț către d. G. Bogdan-Duică.

(2) *Acte și fragm.*, p. 261.

nouă are ca dată de apariție 13 Novembre 1683, păr. Bunea ajunge să hotărească faptul că Sava n'a putut fi numit decît prin 1684. În 1685, se tipărește însă la Bălgrad „Cărarea pe scurt", fără mențiune de Vlădică. În Decembre al acest an, noul episcop, Varlaam, plecă din Brașov pentru hirotonisire (1).

De aicĭ reiese că Sava n'a putut păstori decît în 1683-4 saŭ în 1685, între apariția „Cărărilĭ" și luna luĭ Decembre.

Supt Varlaam se tipărește *Ciaslovețul*, căruia i se atribue în *Bibliografia română* data de 1687 (2). Păr. Bunea propune „1685", fiind-că se spune că a *început* a se tipări odată cu numirea nouluĭ Vlădică. Cartea s'a început decĭ în 1686, cînd Varlaam a fost întărit de Craiŭ, și s'a mîntuit probabil în acelașĭ an.

* * *

Încheiŭ cu dorința ca lucrărĭ atît de bune cum e aceasta a păr. Bunea să se publice cît maĭ des în țările românești despărțite de noĭ. și în felul acesta de pretutindenĭ să se înceapă munca, prea mult timp zăbovită, pentru înnălțarea clădiriĭ solide și cuprinzătoare a istorieĭ neamuluĭ întreg.

(1) V. maĭ sus, pp. 84-6.
(2) O primisem, maĭ sus, p. 86.

CUPRINSUL

I. Introducere: Înnainte de Unire 3
Începuturile organisăriĭ religioase a Românilor din Ardeal: Ioan de Caffa 12
Pretinsa Mitropolie a Bălgraduluĭ din sec al XV-lea 13
Episcopia Vaduluĭ 15
Episcopia Gioagiuluĭ 17
Episcopiĭ calvinĭ pentru Românĭ 18
Coresi 21
Episcopul român Eftimie 24
Urmarea activităţiĭ luĭ Coresi 27
Episcopul Ghenadie 30
Vlădica Ioan de Prislop, întăiul în Bălgrad . . 34
Mihaĭ Viteazul şi întemeierea Mitropolieĭ . . . 36
Mitropolitul Teoctist 42
Episcopul Spiridon (din noŭ) 46
Mitropolitul Dosofteĭ 47
Mitropolitul Ghenadie 49
Urmaşiĭ luĭ nesigurĭ 51
Mitropolitul Iorest 51
Mitropolitul Ştefan 54
Episcopul Daniil 60
Mitropolitul Sava Brancovicĭ 61
Lupta luĭ cu Ghenadie al II-lea 65
Prigonirea Mitropolituluĭ Sava 73
Sava Brancovicĭ şi Şerban Cantacuzino 76
Mitropolitul Iosif Budai 78

Mitropolitul grec Ioasaf 81
Mitropolitul Varlaam 85
II. Unirea 87
Condiţia socială şi politică a Românilor din Ardeal înnainte de Unire 92
Cele maĭ vechĭ timpurĭ ale Românilor de pe pămînturile domnilor 92
Româniĭ din Scaunele săseştı: Scheiĭ Braşovuluĭ. 98
Satele din Ţara Bîrseĭ 103
Româniĭ din Scaunul Cohalmuluĭ 104
Româniĭ din Scaunul Sighişoareĭ 109
Românıı din Scaunul Orăştieĭ 110
Româniĭ din Scaunul Bistriţeĭ 114
Româniĭ din Scaunul Sibiiuluĭ: Siliştenii. . . . 117
Româniĭ din Maramureş şi întemeierea principatuluĭ moldovenesc 130
Româniĭ din ducatul Făgăraşuluĭ şi Amlaşuluĭ 138
Româniĭ din Banatul Severinuluĭ 157
Cetatea Lotruluĭ, a Tălmaciuluĭ, Landskrone . . 157
Întemeierea Banatuluĭ 161
Româniĭ din Ţara Haţeguluĭ 164
Motivele Unirii 166
Negocierile cu Mitropolitul Teofil 172
Urmarea lor supt Mitropolitul Atanasie 177
Diploma din 1699 a Împăratuluĭ Leopold . . . 181
Declaraţia de credinţă a nouluĭ episcop unit . . 185
Urmările Unirii pentru Atanasie 190
Resistenţa contra Unirii 193
Politica luĭ Brîncoveanu şi a Bisericii Răsăritene. 193
Gavril Nagyszégy 196
Ioan Ţircă 200
Moştenirea luĭ Atanasie 201
III. După Unire 201
Episcopul Patachi 206

Moştenirea luĭ Patachi 212
Episcopul Klein şi luptele sale: întăia periodă 216
A doua periodă a luptelor luĭ Klein 225
Episcopul Petru Pavel Aron 249
Agitatoriĭ împotriva Unirieĭ: Ioan Molnar şi Sofronie 251
Episcopul Dionisie Novacovicĭ al Neuniţilor români din Ardeal 262
Condiţiile de traiŭ ale Românilor din Ardeal pe vremea episcopuluĭ Dionisie: Vlădica 262
Curtea» episcopală 271
Protopopiĭ 272
Certele confesionale 274
Preoţiĭ 287
Epilog 313
Decretul luĭ Vladislav al II-lea din 1494 314
Ioan de Caffa 316
Macarie episcopul gallicensis» 317
Episcopiĭ din Feleac 319
Ştefan cel Mare şi mănăstirea Vaduluĭ. 322
Episcopia Gioagiuluĭ 323
Episcopiĭ calvinĭ şi ortodoxĭ românĭ din principatul Ardealuluĭ în secolul al XVI-lea 326
Mitropoliţiĭ din Bălgrad 330

PREȚUL LEÏ 2,50